SCANFAN

tarih ve toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ İLETİŞİM YAYINLARI / OCAK 1986 / 500 LİRA (KDV DAHİL)

- Mahmut Muhtar Paşa'nın Yaşamı
- Çayın Tarihi

- Kızıl Elma
- Kaş
- Osmanlı'da Âşâr Toplama Yöntemleri

- İskambil Tarihi
- Ta'lat Paşa'nın Bilinmeyen Bir Telgrafı
- Karneli Yıllar

dış ticarette hızlı ve kârlı çözüm: Esbank

İthalat ve ihracatla ilgili her türlü sorununuzu hızlı ve kârlı biçimde çözümleyen bir bankanın ihtiyacını duyuyorsunuz.

ESBANK, BU İHTİYACINIZI KARŞILAYACAKTIR.

Çünkü ESBANK, bilgisayar teknolojisiyle donatılmış uzman şubeleri ve dışdünyanın ticaret merkezlerindeki muhabir bankalarıyla size aktif bankacılık hizmeti verir.

ESBANK, sizi yormadan, daha çabuk ve daha çok kazandıran bankadır.

ESBANK

"tedbirli ve kararlı"

tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi
Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen
Murat BELGE
Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Düzelti
Lütfi KUZU-Abdullah ONAY
Pikaj
Süleyman Hakan
Montaj
H.Miray YÜZGEÇ

•

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000
YILLIK ABONE (12 sayı) 5000 Lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2575 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han.
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira.
Yurtdışı Abone: Uçakla 35 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım
GAMEDA

5
Mültezimlerin Âşâr Toplama Yöntemleri
Necdet Sakaoğlu

9
Kızıl Elma Üzerine
Orhan Şaik Gökyay

15
Atatürk Sayfası

16
Abdülhamit II Koleksiyonu
William Allen

20
Kızının Kalemiyle Mahmut Muhtar Paşa'nın Yaşamı

25
Türkiye'de Karneli Yıllar
Cemil Koçak

29
Antiphellos (Kaş)
Nevzat Zafer

32
İskambil Kâğıtları ve Tarih
Metin And

38
Koleksiyoncunun Dağarcığından

39
Çayın Tarihi-I

44
Ta'lat Paşa'nın Mondros Öncesinde Bırakışması İzmir Valisi Rahmi Bey'e Şifreli Telgrafı
Hasan Ilgar

46
Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

49
"Yaman Bir Muhalif: Abdülkadir Kemâlî (Öğütçü)" İçin Notlar
Efdal Sevinçli

52
Ermeni Harfli Türkçe Yazma Sözlükler
Kevork Pamukciyan
Ayşe Şen

55
Kitabiyat
Balkan Savaşı Üstüne/55
Cemil Koçak/55
Bulgaristan'daki Osmanlı Mirasının Kaderi, Bulgar Kentler Örneği
Mehmet Ali Kılıçbay/57
1795'den Günümüze Türkiye'de Fransızca Basın
Korkmaz Alemdar/59
Mezarlar, Mezarlıklar, Mezartaşları Üzerine Küçük Bir Bibliyografya
Sâmân Helvacıoğlu/60

Ön kapak: Eski İran iskambil kağıtları

Okuyucu Mektupları

HAYREDDİN SANI

Cezayir hâkimi Hızır Reis, 1533 yılı sonunda İstanbul'a geldiği zaman, kendisine vezaret rütbesinin yanısıra, Hayreddin adının da padişah Kanunî Süleyman tarafından verildiği doğru olmasa gerek. Çünkü, daha Cezayir Sultanı iken 1518'de yaptırdığı bir hayır kurumunun kitabesini,

es-Sultanü'l-Mücahîd fı sebîli'llahî Mevlâna Hayrü'd-Din ibnü'l mücahîd ebi Yusuf Yakubü't-Türkî

diye yazdırmıştır. Bu kitabedeki Hayrü'd-Din terimi, İslamî açıdan yarı bağımsız veya özerk bir hükümdarlıkla ilgilidir. Çünkü İslamî esaslara dayalı yönetimlerde, tam bağımsızlık, bir ön isimden sonra *ed-Dünya ve'd-Din* eklemeleriyle (örnek: Sultanü'l-âzam Alâü'd-Dünya ve'd-Din), yarı bağımsızlık ise sadece *ed-Din* diye biten bir ünvanla (örnek: Melik Hüsam'ed-Din) belirtiliyordu. Önce Baba-Oruç, ardından da Hızır Reis, Osmanlı üst egemenliğini tanıyarak Cezayir'de yarı bağımsız hüküm sürdüler. Hızır Reis'in "Hayreddin" adı, doğrudan doğruya bu dönemle ilgilidir ve Kanunî tarafından verilmiş değildir. Kaldı ki, Osmanlı padişahlarının birilerine ad vermesi diye bir görenek de yoktur.

Fatma SARACAOĞLU, İstanbul

FEN-NÎ HİTAN ÜZERİNE

Aralık 1985 tarihli derginizin 20'nci sayfasındaki "XIX. Yüzyıl Sünnetçilerinden Hacı Duran bin Mehmet'in İfadesi" başlıklı araştırma yazısında, Dr. Rıza Nur tarafından 1319 (1901)'da yazılıp 1322 (1904)'de İstanbul'da basıldığı kaydedilen "Fen-nî Hitan" eserinin, Konya Sıhhiye Müdiri Nazmi'nin, klişesi basılı, 28 Mart (13)19/1901 tarihli olduğu iddia edilen bir mektubuna atıfta bulunarak; Fen-nî Hitan adlı eserin bu zatca "...basılmaya hazır son şeklinin görülmüş olduğu..." ve bu vesile ile "kitaba bir katkıda bulunmak amacıyla Konya'nın o tarihlerde belki de en eski sünnetçisine bir heyet huzurunda mesleği hakkında sorular sorarak bunları kaydettirmiş, Hacı Duran bin Mehmet'in fotoğrafını da iliştirip sünnet kutusu ile birlikte Dr. Rıza Nur'a gönderildiği" ifade olunmakta ve sonuç olarak "metni verilen belgeden 1901 tarihinde kırk yıllık sünnetçi olan Mehmet oğlu Duran'ın kendi ağzından Konya ve civarında sünnetin nasıl yapıldığının öğrenildiği" belirtilmektedir.

Yani, bu tespitlerden, Dr. Rıza Nur Fen-nî Hitan adlı eserini, önce görülüp, gerekirse düzenlemeler, ya da hiç değilse mütalâası bildirildikten sonra, yayımlanmak üzere Konya Sıhhiye Müdiri Nazmi'den iadesini istemiş gibi bir mâna çıkmaktadır.

Bu tespitler tamamen yanlıştır ve yanlışlık, ufak fakat varılan sonuçlar bakımından önemli bir yanılgıdan kaynaklanmaktadır. Eski yazılı metni büyük bir dikkat ve liyakatla yeni yazıya çeviren sayın yazar, takvim tarihinin de sağdan sola doğru okunması gerektiğini çok iyi bilmiş olmalıdır. İşte değinilmek istenen yanılgı, takvim tarihinin soldan sağa doğru okunmuş olması ve ay ile ilgili 2 rakamının 3 şeklinde okunmasından doğmaktadır. Nitekim yazar, klişesi basılı metnin tarihini; gün olarak 28, ay olarak 2'yi 3 okuduğu için Mart diye kabul etmiş ve yıl olarak da 19'u 1300'lerin son iki rakamı şeklinde birleştirince, mektubun 28 Mart (13)19 tarihinde yazıldığı ve bu tarihin Miladî 1901 tarihine tekabül ettiği kabul olununca: Fen-nî Hitan adlı eserin 1904'te basılmasından önce, daha müsvedde halinde iken 1901 tarihinde Nazmi tarafından görülmüş olacağı sonucuna varmıştır. Halbuki, mektup tarihinin doğru okunuşu 13/2/28'dir. Daha açık bir ifade ile 28 Mart (13)19 değil 19 Nisan (13)28'dir. Bunun karşılığı da Miladî 2 Mayıs 1912'dir. Buna göre;

(1) Konya Sıhhiye Müdirinin, Dr. Rıza Nur'un eserini 1901'de değil, 11 yıl sonra 1912'de okumuş olacağı ya da daha önce okumuş olsa bile, mektubu bu tarihte yazdığı ve böylece kitabın henüz basılmamış iken değil, basılmış halini gördüğü,

(2) Sünnetçi Mehmet oğlu Duran'ın, yazarın belirttiği üzere, 1901 tarihinde 40 yıllık değil, mektubun yazıldığı tarih olan 1912'de şayet yaşıyor idiyse 50 küsur yıllık sünnetçi olduğu anlaşılmaktadır.

Adının yazılmasını istemeyen
Ankaralı bir okuyucunuz

ÇEKİRGE DEĞİL, GEMLİK YOLU

Aralık 1985 tarihli 24. sayımızdaki İngiliz Konsolosu Sandinson'un raporunda yer alan, "Bunlar içinde en çok emek harcananı da, şehrin merkezinden Çekirge (Ghio) yoluna doğru açılan muhteşem bulvardır" cümlesinde önemli bir yanlışlık var. Ghio, Cius veya Kios, Çekirge'nin değil, Gemlik'in eski adlarıdır. Çekirge'nin eski adları ise, Pithya ve Seteropolis'tir.

Gerçekten de, Ahmet Refik Efendi'nin açtırdığı bulvar, Gemlik yoludur (ki bu yola, günümüzde bile "Yeniyol" denilmektedir). Nitekim 1854 depreminden önce, hemen depremden sonra ve Hicrî 1280 (1863/64) tarihlerinde, üç kez görevli olarak Bursa'ya gelen Hayrullah ibn Abdülhak (Abdülhak Hamid Tarhan'ın babası), üçüncü gezisinde gördüğü, bayındır duruma getirilmiş kenti uzun uzun anlatırken, açılmış bulunan caddeleri sayar ve bunlar arasında birinci sırada Gemlik Caddesi'ne şöyle yer verir:

"1- Gemlik Caddesi: Bursa Hükûmet Sarayı'ndan Gemlik'e kadar, beşbin zir'a tûlündedir."

Ama onun sıraladığı caddeler arasında, Çekirge'ye doğru açılmış olanı yoktur.

Yılmaz AKKILIÇ, Bursa

TÜRK FOLKLORU

Ocak '87 sayısı (78) çıktı

- Pir Sultan Abdallah 1.200.-
- Söz Mülkünün Sultanları 880.- Ayrıca
- Dil, tarih, folklor ve etnografya ile ilgili eserler dergi adresinden istenebilir.

İstek ve yazışma:
İ.Aslanoğlu PK 69 Kızıltoprak/İST.
Yönetim: Divanyolu, Boyacıahmet Sokak, Nuribey Han 12/206 Çemberlitaş/İST.

Okuyuculara Mektup

Yeni yılınız kutlu olsun. Bu sayımızda, birbirinden ilginç ve önemli yazılar var. Orhan Şaik Gökyay hocamızın birkaç ay sürecek olan Kızıl Elma simgesi hakkındaki araştırması, bunların başında geliyor. Metin And'ın kapağımızı da süsleyen iskambil kâğıtları tarihiyle ilgili makalesini de kıvançla yayımlıyoruz. Bu ay başladığımız, üç bölümlü Çayın Tarihi (temel metni Prof.Dr. Burhan Kaçar kaleme aldı), çay ülkemize hayli geç girmiş olmakla birlikte, Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler başlığı altında düşünülebilecek bir çalışma. İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki karne uygulamasını hatırlatan yazı ve belge örnekleri de, yine sosyal tarihle ilgili. (İnsan, bugünden bakınca, niye böyle bir önleme gerek duymuşlar, fiyatları serbestçe dalgalanmaya bıraksalardı da, parası olan alsaydı diyor. Bu kinaye, o zamanki evliyâ-yı umura değil, şimdikilere elbette. Ama, o yıllarda da hayli yaygın bir karne karaborsacılığı olmuştu. Benim yaşımdakiler, "Çay karnesi var, ekmek karnesi var" diye sokaklarda gezinen satıcıları rahatlıkla anımsayabilir.)

Necdet Sakaoğlu arkadaşımız, *Köse Paşa Hanedanı* kitabıyla (Yurt Yay.), geçen ay Simavi Ödülü aldı. Kendisini candan kutlarız. (Onunla aynı onuru paylaşan Ümit Hassan kardeşimizi de, hey'et-i tahririyyemizden olmamakla birlikte, içtenlikle kutluyoruz. (Türkiye'de sosyal bilimler alanında verilen her iki ödülün de tarihten çıkması, üzerinde düşünülecek bir olay. Tarihçilerimiz mi ileri, diğer toplum bilimcilerimiz mi geri acaba? Galiba, ikisi de doğru bunların.) Necdet Sakaoğlu'nun bu sayımızdaki Âşar'la ilgili incelemesini hem yararlanarak, hem hoşlanarak okuyacağınıza eminiz.

İhsan Ilgar albayımızın gün ışığına çıkardığı Ta'lât Paşa'nın İzmir Valisi Rahmi Bey'e mektubunu ise, yakın çağ tarihçilerimiz bile pek ilginç bulacaklardır. Taha Toros üstadın, beş ay önce dergimizde yayımlanan Abdülkadir Kemalî hakkındaki yazısına, Efdal Sevinçli'den bir zeyl geldi. Bu ek notlar, Baba Öğütçü'nün yaşam öyküsüne gerçek bir katkı oluşturuyor. Kevork Pamukciyan dostumuzun, Ermeni Harfli Türkçe Yazma Sözlükler makalesi de, dil tarihçileri için özellikle önemli.

Yakın Tarihimizden Portreler dizisinde bu ay Mahmud Muhtar Paşa işlenmekte. Kitabiyat bölümümüzde de, biri Paşanın yazdığı, ötekiyse maiyetindeki bir Alman subayı tarafından kendi dilinde yazılıp yayımlanmış, iki Balkan Savaşı kitabının tanıtımı var. Yazılarımızın yoğunluğu nedeniyle, Yaşayan Türkologlar'a bir süre ara vereceğiz. Ama yine tek tek araştırıcıları tanıtmaya geçmeden, gelecek üç sayıda, bundan bir buçuk yıl önce Cambridge'te yerli ve yabancı birçok Türkoloğun katıldığı bir söyleşinin tutanaklarını yayımlamak kararındayız.

Antik Likya Şehirleri dizimizin dördüncüsü, Kaş üstüne. Sürekli bölümlerimiz Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay, Koleksiyoncunun Dağarcığından ve Atatürk Sayfası, sizlere yeni örnekler sunuyor.

Kitabiyat sayfalarımızda ayrıca, Türkiye'de son 190 yılda yapılan Fransızca yayınlar hakkında yeni çıkmış bir katalogla, Bulgaristan'daki Osmanlı Mirasının Kaderi üstüne, yine İsis Yayınevi tarafından yeni basılmış Fransızca bir kitap ele alınıyor. Sâmân Helvacıoğlu'nun ricamız üzerine, geniş bibliyografya bilgisiyle hazırladığı Mezarlık Kaynakçası'nın da kalıcı bir emek-ürünü olduğuna inanıyoruz.

Bu sayıyla 3. yaşımıza bastık ve 5. cildimize başladık. 4. cildimizin 8 sayfalık Genel Dizin'i yayımlanmış olup, yeni ciltlerin sonuna konulduğu gibi, 100 liralık posta pulu

OKUYUCULARA MEKTUP

karşılığında yönetim yerimizden de edinilebilir. [Bazı okuyucularımız, kutudan cilde dönmemizden ve bu kere de cilt kapağı bulamadıklarından yakınıyorlar. Boşken taşınması ve bir yerden bir yere gönderilmesindeki güçlükler nedeniyle, kutudan vazgeçtiğimiz doğru. Ama, hazır ciltler muntazaman yapıldığı gibi, cilt kapakları da -en azından Ankara, İstanbul, İzmir bürolarımızda- satılmakta. Bizzat ya da postayla başvurularak sağlanabilir.]

Geçen (Aralık) sayımızın orta sayfalarındaki renkli eski Bursa haritası başaşağı basılmış. Antik Likya Şehirleri dizisindeki Patara haritası ise unutulmuş. Bu sevimsizlikler için okuyucularımızdan çok özür dileriz. Patara'nın plânını altta veriyoruz. Ayrıca, birçok yazıda da önemli yanlışlar var. Bari birkaçını düzeltelim:

* Refik Halid Karay'ın "Bir Ömür Boyunca" başlıklı anılarında (s.6/358 - üçüncü sütun), sözü geçen Semih Mümtaz Bey, orada yazıldığı gibi, "sonuncu Damad Ferid Paşa'nın oğlu" değil, "sonuncu Damad Ferid *Paşa kabinesinde mek miktar Dahiliyye Nâzırlığında bulunmuş olan Reşid Mümtaz* Paşa'nın oğlu"dur.

* Yine Patara incelemesinin dördüncü paragrafının (s.27/379 - ilk sütun) son cümlesinde de bir satır atlanmıştır. Bu kere italikle gösterdiğimiz satırın sözcükleri eklenerek, cümlenin doğrusu şöyle olacaktır:

Ancak, gerek sikkelerde ve gerekse Likçe kitabelerde görülen "pttara" ve "pttareze" kelimelerinden Patara adının Likya dilinden geldiği, dolayısı ile kuruluşunun *efsanelerin dediği gibi Grekler tarafından değil de Likyalılar tarafından* gerçekleştirildiği tezi ağırlık kazanmış olmaktadır.

* Murat Bardakçı'nın "Maragalı Abdülkadir'e Verilen Ferman ve Vasıfnameler" adlı yazısında da, bazı dizgi yanlışları olmuştur. Aşağıda belirtilen satırlar, gösterildikleri şekilde olacaktır:

s. 54, süt. 1, satır 4'teki "1352" tarihi *"135?"*; 4. paragraftaki "Cezayir Sultanı", *"Celâyir Sultanı"*; s.55, sütun 1, satır 8 *"aslında bu iş güneşten de apaydındır"*; 10. satır *"daima faydalansın"*; 11. satır *"Bunu zayıf kul Şeyh Hasan oğlu Şeyh Uveys"*; s.56, 3. sütun, sondan 2. paragrafın 11-12. satırları *"Abdülkadir'in -Allah şanını yüceltsin-"*; s.57, üst kısımda 2. sütun 2. paragrafın 9. satırı *"tek kişisi, zamanının biricik olgun şahsı"*; 4. dipnotun 6. satırı *"yanlışlıkla erbâ' ve semânîn ve seb'amie"*; 6. dipnotun 3. satırı *"Cami'ul-Elhân"*; 14. dipnotun 5. satırı *"Abdülkadir'in gözünden her an kan geliyor"*.

Mete Tunçay

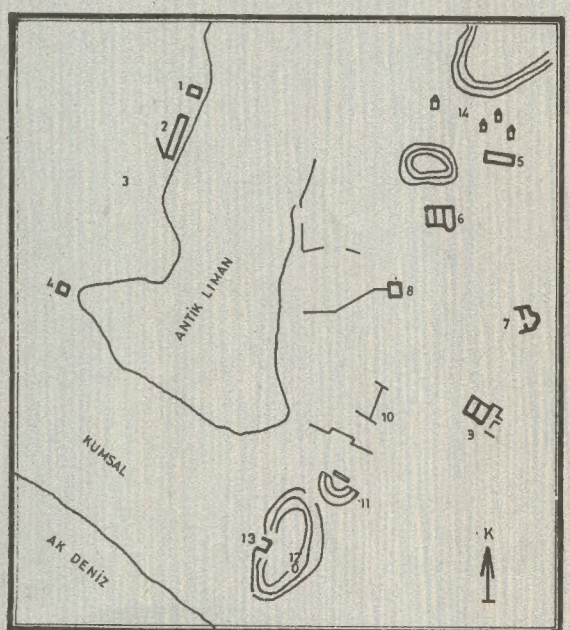

PATARA

1 MEZAR ANITI
2 GRANARYUM
3 AGORA ALANI
4 MEZAR ANITI
5 METTİUS MODESTUS TAKI
6 HAMAM
7 BAZİLİKA
8 KORINT DÜZENLİ MABET
9 VESPASİANUS HAMAMI
10 SURLAR
11 TİYATRO
12 SARNIÇ
13 FENER
14 NEKROPOL

(G.BEAN'IN PLANINDAN YARARLANILMIŞTIR)

Hâmiş: İletişim'in öteki dergisi *YeniGündem*'in sondan bir önceki (36.) sayısında, Oruç Aruoba'nın "Yer Adları: Alkışlanası Bir Uygulama" başlığı altında bir taşlama yazısı çıktı. Eski yer adlarının barbarca ve şovence değiştirilmesine, haklı olarak karşı çıkıyor. Gelgelelim, yazısının sonunda da, bizim 23. (Kasım 1985) sayımızda yayımlanan bir okuyucu mektubunu, haddine düşmeyeceği halde ve nahak yere sarakaya alıyor. Okuyucumuz, Hızır Reis/Hayreddin Paşa'ya, Batılılara öykünerek "sadece ve kısaca Barbaros" denilmesini bir bilinçsizlik örneği sayıyor, Türkçede Trablus yerine Tripoli, Kudüs yerine Jerusalem, Arnavutluk yerine Albania diyenleri eleştiriyordu. Aslında, Oruç da tıpkı bizim okuyucumuz gibi, isimlerin doğru (eski) biçimleriyle korunmalarından yana. Elinin felsefe hamuruyla, dileriz, bir daha ciddi bir iş olan tarihe karışıp densizlik etmez. ("Oruç" Farsça *rûz*'dan bozmadır, aslı Arapça *savm*. Adını nasıl düzeltmemizi ister.) Hem, çok bilen çok yanılırmış; çok bilir geçinense, daha da çok elbette: Nisibis'in Türkçesi Nisib (Nizip) değil, Nusaybin'dir.

Mültezimlerin Âşâr Toplama Yöntemleri

NECDET SAKAOĞLU

İslâm hukukuna göre toprak ürünlerinden devlet hazinesi (beytülmâl) için genellikle 1/10 oranında[1] aynî vergi "âşâr" (öşür = ondabir) ödenmesi koşuldu. Bütün İslâm devletleri gibi Osmanlılar da uzun tarihleri boyunca buna uydular. Ama geriden beriye giderek bozulan, köylüyü yıkan bir vergi rejimine dönüştürerek... Önceki yüzyıllarda, âşârın toplanması dirlik sahiplerine bırakıldığından uzunca bir zaman, ekip biçen halk tımarlı sipahi zulmüyle inlemişti. Bunlar "Kanunî âşârı almakla yetinmeyip vakitli vakitsiz köylere inmeyi, evlere konup, ücretsiz, yem, yiyecek, arpa, saman, tavuk, kuzu, koyun, bal, yağ vesaire istemeyi, ölçücülük, şinikçilik adları altında her harmandan ikişer üçer kile fazla tahıl almayı, türlü bahanelerle köylüyü angaryaya koşmayı, buna yanaşmayanları zincire vurmayı, tahılı uzak pazarlara taşıtılmayı, ehl-i örf (yönetici) takımına yaslanıp akla gelmedik zulümlerde bulunmayı, hizmetkâr hakkı, kilercilik diye yasa dışı vergiler talep etmeyi, uzak mahallerden evlerine odun çektirmeyi, ellerinde kalan tahılı zorla ve yüksek paha ile köylüye bırakmayı..." alışkanlık edinmiş zorbalardı.[2]

Tımar sisteminden sonra 18. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşan "iltizam" (vergilerin toptan satışı) uygulamasıyla birlikte "mültezim" denen daha acımasız vergi toplayıcıları türedi. Öteden beri köylü üzerindeki nüfuzunu koruyan varlıklı taşra eşrafı ve vilâyet vücuhu (ileri gelenleri) için iltizam tâze kan görevi yaptı. Köylü açısından tımarlı sihapi gitmiş mültezim gelmiş pek bir fark yoktu. Her ikisi de "Osmanlı"ydı. Eski köy câbitinin yerini mültezimin koruculari ve kâtipleri almıştı. Ozan, aynı tıynette gördüğü sipahi ile mültezimi, Osmanlılık suçlamasıyla sazına ve sözüne sermaye etmişti:

Şalvarı saltak Osmanlı
Eyeri kaltak Osmanlı
Ekende yok, biçende yok
Yiyende ortak Osmanlı!..

Devlet para sıkıntısına saplandıkça iltizam halkalarını çoğalttı: Haslar, mirî mukataalar, zeamet, ticaret, mâlikâne mukataaları, yurtluk ve ocaklıklar, hattâ vakıf gelirleri iltizama verilmeye başlandı. Hasların âşârı, Darbhâne-i Âmire tarafından, mirî mukataalarınki Hazinece mültezimlere satılıyordu. Bu keşmekeş ve karabasan Tanzimat'a dek başıboş bırakıldı. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nda "İltizam usûl-ü muzırrâsının" kaldırılması öngörülmüştü. Fakat fermandaki eşitlik ve hakçalık ilkeleri gerçekleştirilemedi. Çıkarılan bir dizi tüzük ve yasa, güyâ âşâr iltizamını düzene koymayı amaçlamaktaydı. 19. yy ikinci yarısında "emanet usûlü", "teslis usûlü", "tahmis usûlü" gibi yöntemler kısa sürelerde denendi. Ne var ki Sultan Abdülmecid'in "sirkat-i müevvel" (Hırsızlığın değiştirilmiş adı) dediği iltizam yok edilemedi. Köylü bu belâdan kurtulmanın kestirme çâresini toprağını terk etmekte, bağını bahçesini kurutmakta bulmuştu. "Kesimci" dediği mültezimle ilişkisi bütün bütün dramatikleşince ozan olayı ağıtlaştırdı:

Aldı Kesimci:
Yükleyin badası durdurman salın
Arzuhal verin de iâne alın
Hemi bir başlı olun üğüdün gelin
Hâyli kârınız var sizin bu sene.

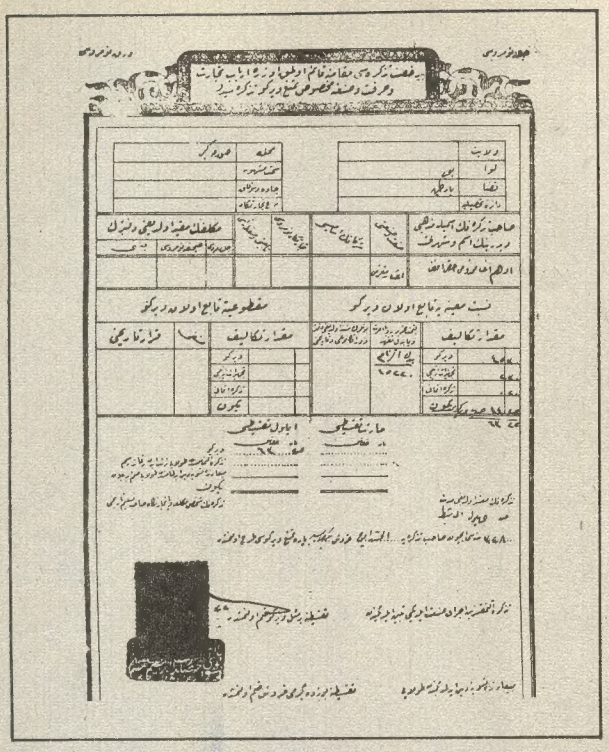

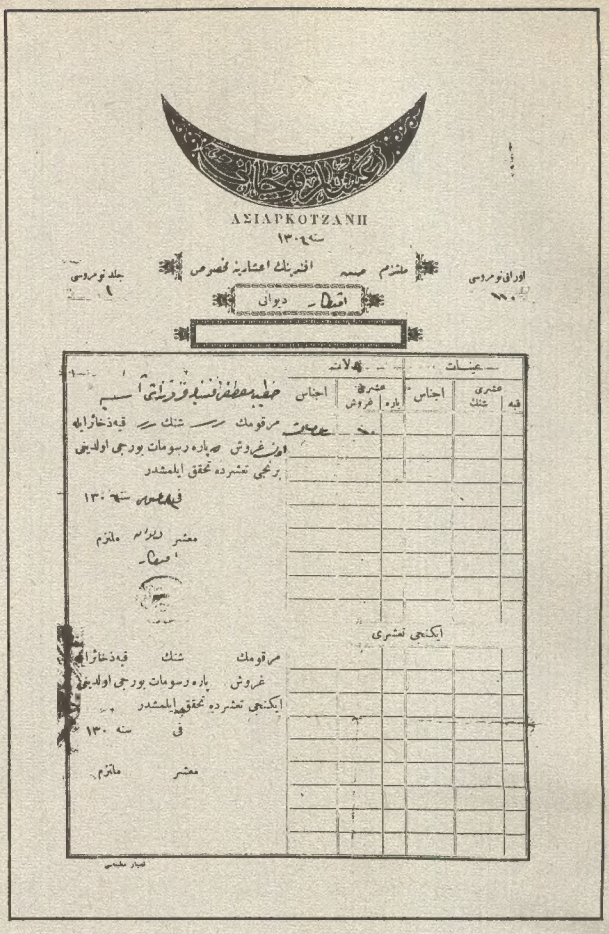

Üstte, TEMETTÜ VERGİSİ TEZKİRESİ: Edhem Ağazâde İ.Hakkı Efendi'nin, 1328 (1912)'de Amasra Sormagir Mahallesi'nin iltizamını 15220 kuruşa aldığını, 63 kr. 25 para temettü ve harb vergisi ödediğini belgeliyor. Yanda, AŞAR KOÇANI: Belgeyi gerdanlık gibi süsleyen başlık, bu adı taşıyor. Zâbit Mustafa kızı Asiye, Akpınar Divanı mültezimine 10 kr rüsumat âşârını, 9.8.1306 (22.8.1890)'da ödemiş.

Aldı Çiftçi:
İki aydır hep çalıştım durmadım
Günlerim geçti kimseyi görmeden
Bir pilav pişirdim eski yarmadan
İstersen Kadı'da yeminler ettir.

Aldı Kesimci:
Hiç boşa gidip Kadı'ya varma
Sende yokmuş dediler yarma
Canımı acıttın söylenip durma
Vermem denesin (tânesini) boşa yorulma.

Aldı Çiftçi:
Nasıl olur bir avucun verince
Gözüm korktu heybetini görünce
Ol habibin huzuruna varınca
Alırlar hakkımı sende komazlar.

Aldı Kesimci:
Biz de geldik buralarda durmayız
Çok söylenme samanı da vermeyiz
Oralarda bizler sizi görmeyiz
Benim işim o yerlerde dumandır.

Aldı Çiftçi:
Yaktın ciğerimi nasıl durayım
Devlet salgın[3] ister nerden vereyim
Bana bir iş bul da onu göreyim
Kış gelir de orta yerde kalırım.

Aldı Kesimci:
Birazınız gelin atıma bakın
Birazınız davarım suya çekin
Dilenip devşirin artlıca eksik
Yeni sene ben öşürü alırın (m).

Aldı Çiftçi:
Göçer gider ayrı yerde kışlarım
Şimden geri bildiğimi işlerim
Satarım mülkümü çifti boşlarım
Kalan öşür vermem boşa yorulma.[4]

Âşârın iltizam yoluyla toplanmasını büsbütün bir işkence hâline sokan nedenler çoktu. Fakat en önemlisi uygulama biçimiydi. Hükümet, her tarafın âşârını ayrı ayrı artırmaya çıkartırdı: "Devlete verdikleri bedelin kırk-elli ve belki daha fazla katını çıkarmak için mültezimler, insaflarına ve anlayışlarına göre her şeyi -hem de devlete dayanarak- yapabilirlerdi. Eli kırbaçlı mültezim köye girdiği zaman bir hükümdar gibi karşılanmak isterdi. Köyü şereflendirdiği(!) günlerde, köy ağası ona evini açmaya mecburdu. Onun taş yüreğini bir parça yumuşatmak ve insanlık damarlarını harekete geçirmek ümidiyle köylü ne yapacağını bilmezdi. Mültezim, harman yerlerinden başlayarak zavallı köylünün kulübesine kadar musallat olurdu. Ona karşı gelinemezdi. Çünkü ona karşı gelmek; devlete baş kaldırmak, peygamberin vekili ve Allah'ın gölgesi olduğunu söyleyen padişaha karşı gelmekti..."[5]

19. yüzyılın son çeyreğinde köylü aleyhine âşâra eklentiler yapıldı: 1300 (1884) Mâli senesinden itibâren âşârın % 6'sı oranında "Maarifin fazla mesarifine" % 12 oranında da "Menâfi Sandığına" pay alınması yasalaştı. Açıkçası 1/8 olan âşâr oranı 1/6'ya çıkmıştı. Kile, şinik, ölçek, kutu, zarf gibi karışık ölçü birimleri kullanıldığından bu yeni oranlar işi daha da çetrefilleştirdi. Sözde, mültezimler köylüleri soymasın ve fazla bir şey almasın diye "âşârın toplanması ve ek vergilerin alınması konusunda" tebliğler yayınlandı.[6] Ancak bunlar, okuma yazma bilmeyen rençber kesiminin kavrayamayacağı açıklamaları, cetvelleri, örnek uy-

KARAKAŞOĞLU CEMAL BEY: Âşâr mültezimliği yaptığı sırada çektirdiği fotoğraf.

gulamaları vs. içeriyordu. Oysa mültezim hem bunları hem de âşâr iltizamını alırken ödediği temettü vergisi, harb vergisi gibi düşük orandaki paraları bahane edinerek köylüyü bir kat fazla soyabilirdi. II. Meşrutiyet'te, ulusalcı, özellikle de halka ve köylüye yönelik siyasetler öne çıkınca -kaldırılmamakla beraber- iltizam zulmü nisbeten hafifledi. İhâle işlemleri yerel yönetimlerin işe verdiği önem derecesinde düzene konabildi. Hattâ çoğu yerde köylü ile mültezim arasında uyum sağlandı. Bu açıdan, son dönem mültezimlerinden Karakaşoğlu Cemal Bey'in âşâr iltizamıyle ilgili açıklamaları önemlidir:[7]

"O zaman köylüden vergi alınmazdı. Vergi olarak âşâr nâmı altında köylünün mahsulünden hükümet hissesi 1/8 mahsul alınıyordu. Bunun, devlet memurları tarafından toplanması ve yürütülmesi mümkün olmadığından kasabalarda kaymakamın reisliği altında Mal Müdürü ve Meclis-i İdare denilen şehir ileri gelenlerinden teşekkül eden bir komisyon huzurunda öteden beri bu işle iştigal eden ve kendilerine mültezim denen kimselere, açık artırma ile her köy ayrı ayrı satılmaktaydı. Bu mültezimler, âşârını almayı tasarladıkları köylere evvelden giderler, mahsulü tetkik ederler, ona göre kendilerince tahminî bir hesap yaparlardı. Köyün âşârının satılacağı gün komisyonda hazır bulunurlar ve birbirleriyle arttırmaya iştirak ederlerdi. Her kim diğerlerinden fazla bir miktar verirse o köy o mültezime ihâle edilirdi. Buna karşılık bir miktar, (teminat akçası gibi bir meblağ) Maliye veznesine yatırılır ve bu para ileride takside mahsup edilirdi. Âşârı alan mültezim, birkaç gün sonra köye gider, köy heyet-i ihtiyariyesi ile temas edip köylerinin âşârını aldığını bildirerek tanışırdı. Hasat nihayetinde tekrar köye gidip henüz ekinler tarlaların yüzünden kaldırılmadan, köylülerle konuşur, onlara emniyet ve itimat telkin ederek ekinlerin harman yerlerine naklini isterdi. Birkaç gün zarfında ekinlerin harmanlara nakli tamamlanınca köy ihtiyar heyetinden birisi veya muhtar şehire gelip âşârcıya haber verir, mültezim de kalkar köye giderdi. Köylüyle değişik usullerle anlaşmak mümkündü. Bu maksatla mültezim köylüye üç teklifte bulunurdu: *Birincisi,* mahsulüden alınacak 1/8 devlet hissesinin para olarak ödenmesi; *ikincisi,* aynen verilmesi; *üçüncüsü* ise zahire olarak teslim edilmesiydi. Köylü para vermeyi kabul ederse elinde bulunan zahire miktarı tahminen tesbit edilir, bundan 1/8 devlet hissesi miktarı, o günün zahire fiyatları üzerinden hesaplanarak paraya çevrilirdi. Âşârcının devlete ödeyeceği taksitlerin vâdesine göre bir ayarlama yapılarak eşit taksitlere bağlanırdı. Taksitler mültezimin elindeki deftere işlenir ve köylü böylece borçlandırılırdı. Parası olan köylü ise isterse hemen peşin ödemede bulunabilirdi. İkinci yol, aynen ödemeydi. Buna, ekinler orakla biçilip demet bağlandığından "demet usûlü" de deniyordu. Köylünün elindeki demet miktarından 1/8 âşâr ayrılıp köyün münasip mahallinde hazırlanan mültezime mahsus harman yerine taşınırdı. Burada bütün köyden toplanan demetler, köylüler tarafından harman edilir dövülür, çıkan zahire yine köylülerce yıkanarak âşârcının şehirdeki ambarına nakledilirdi. Bu usûlde saman köylüye bırakılırdı. Üçüncüsü; karşılıklı itimada dayanan zahire usûlüydü. Tahminî zahire miktarı tesbit edilir, bunun 1/8'i kadar âşârı köylü mültezime borçlanırdı. Bu miktar mültezimin defterine işlenir, eğer aradaki itimat tamsa hiçbir mukavele yapılmazdı. Fakat bazı mültezimler, her ihtimale karşılık defterlerindeki kayıtları köy ihtiyar heyetine tasdik ettirirlerdi. Köylü harmanını bitirdikten sonra yıkanmış ve temizlenmiş olarak âşârını şehire getirip mültezimin ambarına teslim ederdi.

Bir de "Mardiyye" ismi altında, yaş yemiş, sebze ve arı kovanlarından tahmine dayalı vergi alınırdı.

MÜLTEZİM: Münif Fehim, tarihe karışan mültezim tipini 1933'te Yedigün Mecmuası'nda yukarıdaki gibi betimlemiş.

Ben bununla uğraşmadım.

Yukarıdaki usûller, anlayış, hüsnüniyet ve ahlâka bağlı tatbikatlardı. Eğer âşârcı düşük ahlâklı, mütegallibe zihniyetinde bir kişi ise; köye vaktinde gitmez, ekinlerin vaktinde kaldırılmasını engeller, köylüyle uyuşmaz, bu suretle rençberi müşkül vaziyette bırakırdı. Neticede köylü, harman mevsimini geçirmek korkusu ile mültezimin haksız isteklerine katlanmak zorunda kalırdı. Böyle durumlarda köylünün Kaymakamlığa müracaat ederek meseleyi çözmeye çalıştığı da olurdu. Tabiî bu durumda idarî makamların göstereceği anlayış mühimdi. Kaymakam, mültezimi çağırır, müşkülat çıkarmamasını tenbih ederdi. Gerekli görürse, köylü ile mültezimin arasını buldurmak için mülkiye memurlarından müteşekkil bir heyeti köye gönderirdi. Yalnız buna pek ender başvurulmuştur.

Mültezimlerin, arttırma sırasında karşısındakine kaptırmamak maksadıyle çok fazla arttırıp neticede zarara uğradığı da sık sık görülürdü. Tabiî âfet, tuğyan gibi hâller vukuunda, mültezim ile köylü müşterek müracaatla 1/8 hissenin alınmasında zarar nisbetinin tenkisini talep ederlerdi. Bu da ender olaylardandı ve tahıl için (buğday, arpa ve yulaf) geçerliydi.

Mısır ve darı mahsulünün âşârı da diğer kuru mahsulde olduğu gibi ağustos ve eylül aylarında Kaymakamlıktaki komisyon aracılığı ile satılırdı. Bu mahsuller olgunlaştığında, mültezime haber verilir, o da tâyin edeceği adamların gözetiminde köylülerin mısırları toplamalarına darıları biçmelerine müsaade ederdi. Toplanan mısırlar her tarlada *öbek*, darılar da *yığın* yapılırdı. Bu iş bitince âşârcı kendisine mahsus küfesi veya ölçeği ile ölçüm yapar, her köylünün kaç küfe mısırı varsa tesbit edilirdi. Bundan sonra bir küfe mısır, köy ihtiyar heyeti önünde *tâne* yapılır, kuruyunca vereceği fire hesaplanır, böylece kuru mısır üzerinden devlet hissesi 1/8 tesbit edilirdi. Mültezimin defterine yazılan, miktardaki mısır borcunu köylü, ilkbaharda şehire getirip teslim ederdi. Darıda ise mültezimin adamları nezaretinde harman yapılır, çıkan mahsul ölçülür ve 1/8 âşârı aynen alınırdı."

Âşâr, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da uygulandı ve 27 Şubat 1925'te çıkarılan bir kanunla kaldırıldı. Dönemin basını bunu bir devrim saymış ve "Âşâr kalkmasaydı, köylünün efendiliği yalnız laftan ve edebiyattan ibaret kalırdı!" yargısında bulunmuştur.

[1] Bu oran toprağın verimlilik durumuna ve ürünün türüne göre 1/20 - 1/2 arasında değişmekteydi. Son dönemlerde genellikle 1/8 geçerliydi.

[2] Başbakanlık Arşivi, Ahkâm Defterleri. Örneğin, Sivas Ahkâm Defterleri No: 1 s.135, No: 2 s.131, No:3 s.13, 139, 151, 155 (1756-1760 yıllarına ait).

[3] Salgın: Savaş dönemlerinde konan olağanüstü vergiler.

[4] Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları*, Cilt I s.226 "Âşâr Ağıdı"-ndan.

[5] *Yedigün* Mecmuası, 29 Birinci Teşrin 1933 Sene 1 No: 33 s.12.

[6] Âşârın Suret-i İstihsâli Hakkında İzahnâme, İstanbul 1301 (1885) (On sayfalık bir risaledir).

[7] Cemal Karakaş (doğ. 1898) 13 Temmuz 1975 tarihinde yapılan görüşmede söyledikleri aynen yazılmıştır. Anlattığına göre kendisi 1337-1340 (1921-24) arasında, babası Karakaşoğlu Rahmi Bey ve ortakları Hallaçoğlu Mehmed Ağa ile Bartın'ın Karaköy Ağdacı, İhsanoğlu, Karahüseyinli, Karacaoğlu köylerinin iltizamını almışlardır.

Kızıl Elma Üzerine

Orhan Şaik GÖKYAY

I. GİRİŞ

Halk arasında, orduda askerlerin dilinde ve tarihlerimizde *Kızıl Elma,* coğrafyada belli bir yerin adı gibi yaygın olarak kullanılmakla birlikte, bunun nerede ve neresi olduğu üzerinde, bana göre, kesinleşmiş bir bilgimiz olamamıştır, yoktur da. İlk olarak Ziya Gökalp, *Kızıl Elma* şiirini 23 kânun-ı sâni, 1913 tarihli Türk Yurdu mecmuasında neşretmiştir. Ziya Gökalp bu manzumesinde, İstanbullu genç ressam Turgut'un yeni geldiği Bakü şehrine girmeden, önüne çıkan iki yoldan soldakinin nereye gittiğini ak sakallı bir çiftçiye sorar; o da bu yol *Kızıl Elma*'ya gider deye karşılık verir. Bunun üzerine meraklanan genç, öğretmenine *Kızıl Elma*'nın neresi olduğunu sorar. Bu, Ziya Gökalp'ın manzumesinde başlangıç dizeleridir. Ondan sonra o, *Kızıl Elma*'yı

Zemîni mefkûre, semâsı hayal
Bir gün gerçek, fakat şimdiki masal
Türk medeniyyeti taklitsiz, sâfi
Doğmadıkça bu yurt kalacak hafi

deyerek *Kızıl Elma*'yı, bir ülkü, Türk milletinin gelecekte erişip gerçekleştireceği bir ideal ülkesi olarak açıklamıştır. Böylece, bu vatansever şair Ziya Gökalp, I. Dünya Savaşı'nın arefesinde, hemen hemen unutulmuş olan bu sembole temsil ettiği Turan ideolojisinin bir tefsiri olarak baktı; onda Türklerin yüzyıllarca kendilerinin en sarsılmaz güç olarak kullandıkları bir mevcut ülke değeri kazandırdı. Hem de gerçek Türklüğün varlığından doğan kültürün bir manâsı oldu. Bu ad üzerinde, bütün Türklerin bir zamanlarki gerçek ülküsü yükseldi. Bu mecâzi *Kızıl Elma* manzumesi, bütün Türkler tarafından heyecanla karşılandığı gibi birtakım Alman müsteşrıkların konu ile ilgilenmelerine de yol açtı. Karl Brockelmann ve Martin Hartman bunun menşeini Hesperiden tasavvurunun[1] *altın elmaları'* ndan geldiğini sandılar ve *Kızıl Elma*'da Batı'nın ideal ülkelerinden birinin hayalini belirten bir faraziye gördüler. Buna karşılık August Fisher bunu, mutlak dünya hâkimiyyetinin sembolü olarak gösterdi. Ömer Seyfettin de "Kızıl Elma Neresi?" adlı hikâyesiyle [Yeni Mecmua 1917] Kızıl Elma'yı "padişahın atının ayağının bastığı yer" olarak göstermesiyle bunun erişilmek istenen bir ülke olduğu şeklinde açıklanmıştır.[2]

Kızıl Elma üzerine ilk araştırma yazısı Şeref Uluğ tarafından Büyük Doğu dergisinde yazılmıştır[3] Kızıl Elma'nın yerini haritalarda arayanlardan çok, onu Ziya Gökalp'in görüşüyle, Türkün erişilmek ve gerçekleştirilmek istenen bir ülküsü olarak açıklayanlar ön sırada gelmektedir. Manzumenin yazılıp çıkmasından hemen sonra başlayarak bu yolda ve bu konuda tefsirler yapılmıştır.[4] *Kızıl Elma*'daki *safiyet ve rüstâiliğin* bu Türk ülküsünün çok eski olduğunu göstermesi bakımından manâlı bulan Nihal Atsız, bu ülkünün münevverlerden önce halk arasında doğduğunu gösterse gerektir, diyor ve Kızıl Elma ülküsünün Osmanlıların parlak zamanlarında iyice belirip şekillenmiş ve merhale merhale Türk büyüklüğünün, yükseklik fikrinin, ilâhi bir gayenin timsali haline gelmiştir, diyor.[5] Dr. Mustafa Hakkı Akansel "Bence Kızıl Elma, bir yerde değildir; burada, bizim içimizdedir; onun öteki ismi millî asabiyyet, millî ahlâktır" diyor.[6]

Osman Turan, "Osmanlı Padişahları, tarihî cihan hâkimiyyeti müfkûresine, eskiden daha kuvvetli bağlanırken, İstanbul'u bu hâkimiyyetin ilk merhalesi ve merkezi sayıyorlardı. Türk siyaset ve fikir adamları arasında gelişen bu millî ve islâmî mefkûrenin halk kitlelerine ve askerlere *Kızıl Elma* adı ve efsanesiyle yayılması çok dikkate değer olup İstanbul'u sembolleştiriyor ve Türkler için ona sahip olma emelini teşkil ediyordu", diyor.[7] İbrahim Kafesoğlu, "Bizim ordularımız, tarih boyunca biri millî, diğeri insânî olmak üzere, çift vazife ifsanına çalışmıştır. Türk ordusunu, diğer ordular arasında çok yükselten insânî vazife, büyük milletimiz tarafından *Kızıl Elma* tefsiriyle ifadelendirilmiştir"[8] İsmail Hami Danişmend "Eski Türkler, Osmanlı İmparatorluğunu üç kıtanın birleştiği yerde kurmadan önce millî vicdanlarında kurmuşlar ve bütün askerî hamlelerinde işte o büyük ülkünün, gidildikçe uzaklaşan hududuna doğru atılmışlardır. Ana vatana her taraftan genişleyen manevi bir harita çizilmiş gibidir. Gönüllerde yer alan bu haritanın türlü istikametlerdeki büyük merkezlerine hep *Kızıl Elma/Kızıl Alma* adı verilmiştir."[9]

Ziya Gökalp, bir çok manzumelerinde *Kızıl Elma*'yı daima bir Türk ülküsü olarak tekrarlamıştır. Ötüken türküsünde:

Buyımış Türkün *Kızıl Elması*
Böyle demiş Oğuz Han'ın yasası

"Osman Gazi Kurultay'da" şiirinde, kurultayın ağzından

Demez taş, kaya Yürürüz yaya
Türküz gideriz *Kızıl Elma*'ya

Altın Işak'ta (CXXVII)

Ey Turan yalvacı, size bir bağban
Bu *Kızıl Elma*'yı eder armağan

diyor.

Bu ülküyü benimsemiş olan Türk yazar ve şairleri, *Kızıl Elma*'yı bir motif olarak yazılarında dile getirmişlerdir. 1914 yılında *Akagündüz,* "Muhterem Katil" adlı piyesinde, Kızıl Elma hakkında şu şiiri yazmıştır:

Ey Türkoğlu, silahların dolu mu?
Tuttuğun yol *Kızıl Elma* yolu mu?
Çözdü kader artık bağlı kolumu,
Sür git kardeş, bu yol çıkar *Turan*'a

Nihal Atsız'ın daha 1931'de yazdığı ve Adalar Denizi'nden Altaylar'ın daha ötesine kadar bütün Türk gençliğine seslendiği

Kızıl Elma uğrunda kılıç çekince kından,
Bahtiyarlık denen şey geçmez yakından;
Mesut olmayı sök, çıkar hatırından
Belki öldükten sonra bir parça güleceksin

Yüz paralık kurşunla gider "Hayat" dediğin
"Tanrı yolu" uzaktır; erken kalk, sıkı giyin.
Yazık, bütün ömrünce o kadar özlediğin
Kızıl Elma'na varmadan öleceksin [10]

Arif Nihat Asya, Fetih Marşı'ndaki dizelerinde, Türklük bir gün gelecek, *Kızıl Elma*'sına kavuşacak, şairlerimiz yine *Kızıl Elma'ya hey... Kızıl Elma'ya* deye haykıracak, diyor.[11]

Niyazi Yıldırım Genç Osmanoğlu, ölümlerin *Kızıl Elma*'ya varmak için olduğunu Malazgird Marşı'nda şöyle dile getirmiştir:

Yiğitler kan dökün, bayrak solmaya!
Anadolu başlar vatan olmaya
Kızıl Elma'ya hey, Kızıl Elma'ya[12]

"Kızıl Elma"'nın neyi ifade ettiğini açıkça bilmese de bunun bir ülkü olduğunu halkımız da sezmiştir. "Kızıl Elma Lokantası", "Kızıl Elma Sokağı" gibi adlar buna tanıktır.

Kızıl Elma'nın çok daha eskilerde Osmanlıların geleneğinde varlığını tarihler'den öğreniyoruz. Büyük Osmanlı Padişahı Kânuni Sultan Süleyman, tahta geçtiği zaman kışlaları ziyaret eder, askerlerin şerbetini içer, içtiği bardağı altın doldurup onlara armağan ederdi. Ayrılırken de askerlere *"Kızıl Elma*'da görüşürüz" deye onları okşar ve ideallerini canlandırırdı. Çünkü, yeniçeriler arasında *Kızıl Elma Efsanesi* çok yaygın olup "Destiye kurşun atar, keçeye kılıç çalar, *Kızıl Elmaya dek gideriz"* sözü onların ideallerini ve fedakârlıklarını ifade ederdi.

Hacı Bektaş Veli geleneğine ve ocaklarına çok bağlı bulunan yeniçerilere ait olan şu beyt

Kızıl Elma kapusın Feth eder iken nacağı
Ne revadır bozula bu Hacı Bektaş ocağı

XVI. yüzyıl sonlarında onların *Kızıl Elma* ülküsünü ve ocağın sarsılmasından duydukları endişeleri aksettirmektedir.[14]

II.
ELMANIN TÜRK MİTOLOJİSİNDE YERİ

Sayın Emel Esin Hanım'ın bana anlattığına göre dünyanın ortasında bir dağ var; bu dağın üzerinde bir *elma ağacı* var, adı Jambu; bu, Türkçe *elma* demektir. Bu elmaya sahip olmak için dünyanın dört bir tarafından hükümdarlar geliyor; kuzeyden Türkler geliyorlar. Bu *elmaya* sahip olan dünyaya sahip olacaktır. Büyük hükümdarların, ma'butların vücutlarında bu elmayı gösteren işaretler vardır. Bu suretle *elma* dünya hakimiyyetinin sembolü oluyor.

Kâinatın yaratılışı suprasında deniyor ki, "Büyük Deniz'in (Bahr-i Muhit'in) kuzeyinde *Jambu* (elma) ağacı vardır. Bunun altında Jambu anda denilen altın madeni vardır. Yüksekliği yirmi jojanadır. Onun için bu kıtaya *altın kıt'ası* adı verilir, orada Sumera dağı var. Bu Sumera dağı yer altındaki altın unsurunun feleğidir. Yere yaklaştığı kısmı geniş, ortası dar, sonra yukarı kısmı yine genişliyor. Bu dağ en kıymetli cevherle süslüdür. Altın ve gümüş, safîr ve lapislazali. Burada ağaçlar, otlar, güzel kokulu bitkiler, kokularını çevreye saçarlar. Ölümlerinden sonra hâkimler burada toplanır. Altın Dağ güzel kokuların ortasındadır. On bin jojana yükseldikçe muhtelif mabutlar burada yaşarlar." [15]

Sumeru (Meru).- *Jambudvipa.* Dört büyük kıtanın güneyinin adı; üçgen şeklinde olduğu söylenir. *Meru Dağı*'nın üzerinde bulunan *jambu ağacı*'nın yaprağının biçimi dolayısıyla böyle adlandırılmıştır;[16] yahut bu ağacın alt yanında bulunan saf altına göre.[17]

Elma uygurca metinlerde de geçmektedir... "Öküş tengriler birle alku sögülerning ve *Cambu* sögütlüg iter yaratır... begi osuglug but çabık yap yavaşğu hu çeçeklerinin tegrikleşmiş *Cambu* söğüt tap bardy."

Bugünkü dilde... Tanrı vişvakarman diğer bir çok tanrılar ile *jambu* (bir nevi *elma)* ağacını süsler, techiz eder... Bütün ağaçların begi gibi dallar, budak, yaprak ve çiçeklerle çevrelenmiş *jambu ağacı*'na doğru gitti.[18]

Emel Esin Hanım, *Kızıl Elma*'nın en eski kökü üzerinde, tarihî şekillerini de göstererek şunu belirtmektedir: "Doğu Türklerinde *'luu'* ve *'mek'* Hsiungnular, Gök-Türkler ve Yağma Türkler ve Oğuzlar, Çin ve Arap kaynaklarının bahsettikleri Evren ibadetleri ve Evren'in yer aldığı kozmik oyunlar Çin'de ve Budist Asya'da iyi bilinen ayinlerde görülmektedir. Çin'de olduğu gibi, Türk sanatında bu *Luu* motifinin -Kaşgari'nin dediği gibi Luu, su ve bolluk misalidir- hem su kaynaklarını, hem de yağmur bulutlarını temsil eder. Çinliler'de olduğu gibi Türkler'de de muhtelif şekillerde tasavvur edilir; bu şekiller yılan ile timsaha yakın cinsten bir hayvanın baş, kanad ve ayaklarının biçimine göre, türlü hayvanlarla birleşmesinden vücuda gelmiş tasavvur edilir. Yanında gözüken muayyen *tezyinî şekiller* vardır. Bunların ilki *kızıl renkte bir top* şeklindedir. Güneş ve ayı veya uygurların *körkle moncuk* (parlak muncuk) dediği *Cintakeni*'yi temsil ettiği sanılan bu *top*, sonradan Osmanlı metinlerinde hükümdar işareti olan *Kızıl Elma* ile karıştı. Sonradan Devlet (armasını belirtme) karakteri gittikçe tebarüz eden *çifte evren (kızıl) top* ile beraber taht süsü olduğu gibi *muncuk* ile bayrak ve tuğların üzerinde de yer alacaktır."[19]

Manas Destanı'nda da, Manas'ın doğuşunu anlatan bölümde, *elma* kadınların çocuk doğurmalarında başta gelmektedir.

[Aşağıdaki bölümler, Prof. Dr. Bahaeddin'in Çıkmalarda gösterilen kitaplarından değiştirilmeden alınmıştır.]

Çırçı adlı hanım, kızıydı Abdar Han'ın
Bu kızı almış idi, eşiydi Yakıp Han'ın
Bir gün Yakıp Han ona şöyle demiş, çıkışmış:
Çırçı'yı alalı. Henüz çocuk öpmedim,
Bu Çırçı saçını hiçbir zaman taramaz,
Tanrı'ya tevbe edip bana da bakmaz
Belini berk bağlamaz
Bu Çırçı bana *erkek oğul doğurmadı*
Öndört yıldır alalı, ana dahi olmadı
Kutsal bir yere gidip adım bile atmadı
Kutsal pınara gidip yanında yatmadı
Bir elma'nın altında giderek oynamadı
Kısırlığından kurtulup kutsal yol bulmadı
Ey Allah Taâlâ, kendini bana yar it
Çırçı'nın rahminde bir erkek evlat var it
Çırçı'dan bir çocuk doğup geldi, ağladı
Yakıp Han sevinerek yayı bele bağladı
Kim baksa bu oğlana, akı apak, tüy sanki
Görünce sanırdı ki, kemiği bakır sanki

Manas'ın oğlu Semetey'in doğuşu: Kanukbey Hanım'ın doğum ağrıları başlar, bir erkek çocuğu doğar. Manas'ın annesi çocuğu kaptığı gibi beze sarıp kaçırır. Akılay, çocuğu yıkamak ve göbeğini kesmek için peşinden koşar, ama tutamaz. Gelir, hemen durumu kocasına anlatır. Manas'ın kardaşları, öyle ise, derler, çocuğu biz alalım da öldürelim. Bunu Manas'ın anası duyar. Manas'ın ihtiyar anasıyla karısı yola revan olurlar ve giderler. ..... Veziri onlara evin kapısını gösterir, haydi gidin, der. Bu ara yaşlı kadının gözleri

bulanır, başı döner. Gelin der ki, hanım anne, biraz daha sabret, babam Kara Han'ın yurduna varalım. Derken *Elmalı Dağ*'a gelirler. Gelin kendisinin eski yurdu olan dağı tanır, elmaları toplarlar.[21]

Oğuz destanlarına benzer değişik bir Kırgız rivayeti, Kara Han-oğlu Alman-Bet destanı. Oyrat'lı Kara Han'ın bir oğlu olmuş idi. Büyük toylar yapılmış, gönülleri dolmuş idi. Kara Han'ın bu oğlu doğunca sağ-selâmet ona ad vermişlerdi. "Kaplan doğan Alman-Bet", sözüyle doğmuştu bütün enbiyaların; duasıyla olmuştu, bütün evliyaların; bütün kutsal yerlerin takdisiyle doğmuştu.

...Tötçi Han çadırını diker, tabanını ipekler, kadifelerle süsler, kalın halılar getirir, sırmalı yataklar döşerler, semaverler kurulur, kuyruk çayı demlenir, kaymaklar hazırlanır, şekerler tepelendirilir, *güzel elmalar buldurur,* içine şekerler koydurur... Alman-Bet'i çadırına davet eder, Kökçi Han, eliyle çay yapıp Alman-Bet'e sunar...[22]

Elmalı Baba.- "Tasavvuf okyanusuna dalma fikrini, diğer iki Türk bektaşi şairi de şöyle anlatıyor:"

Elmalı Baba'nın sırrına vardım
Hakikat erkânını ben anda gördüm
Sıdk ile ummana ben anda daldım
Ummanın cûş etmiş *Elmalı Baba*[23]

Alna-Bulak.- Er-Töştük efsanesinin çıkış yeri hakkında bir bilgimiz yoktur. Yalnızca bir yerde Er-Töştük'ün sürülerini *Alma-Bulak* (elma pınarı) adlı bir yerde yaytığı söyleniyor.[24]

Satuk Buğra Han'ın yanına bir derviş yaklaştı. Sadaka isteyenlerin sözleriyle "Allah için bir şey" dedi. Satuk, ne istediğini sorunca o, şu cevabı verdi: "Ey dünya padişahı, akıllı kimse her şeyi işaretle bilir." Karşısındakinin ölüm meleği ve istediğinin de kendi hayatı olduğunu anlayan Satuk, bulunduğu yerden acele Kaşgar'a döndü. Saman-oğlu Hoca Fettah'a haber verdi. Ruh kuşunun kafesini kırıp uçacağını söyledi. Ve ecel hakkındaki âyeti okudu (Kur'an-ı Kerim, X, 49). Toplanan halka İslâm'ı vasiyyet etti. Ölüm ânı gelince odada bulunanlar, melekle birlikte bir tabak içinde *bir kırmızı gül, iki renkli bir elma ve bir câm şerbet* belirdiğini gördüler. Satuk, Allah'a hamd etti, şehadet getirdi. *Gül ile elmayı alıp* ecel şerbetini içti. Emanet canını teslim etti(s.9).[25]

Paris'te Bibliyotek Nasyonal'deki Selçuklu yazmasında, kimi resimlerde *top* şekilleri vardır. Astrolojik anlamda *şeftali ve elma*'nın ölümsüzlük timsali olduğunu söyleyen Sayın Emel Esin, bunun Mevlâna Celalüddin Rumî'de de bulunduğunu haber verdiler.

Ey bağban, ey bağban, bana neden kapıyı kapatırsın
Bu bağın kapısını aç ki *elma ve şeftali* devşireyim[26]

Türk kozmolojisinde, üzerinde hükümdarın havaya kalkmış bir resmi bulunan bir halı resmi var, halının üzerinde bir tepsi var, bu tepsi meyvelerle dolu, bunların *elma* olduğu anlaşılıyor.[27]

Bahaettin Ögel, *elma*'nın, Türklerin çok eskiden beri tanıdığı bir meyve olduğunu söyledikten sonra Batı ve Doğu Türkleri arasında en eski şeklinin *almıla* ve daha sonra Oğuz Türklerinde *elma* şeklinde söylendiğini ve bunun çeşitlerini haber veriyor. Türk kaynaklarında *sergeç* veya *serkeç* adı verilen ve fındık büyüklüğünde *akı ve kırmızısı olan bir elma*'dan söz edildiğini söyledikten sonra Osmanlıların ilk çağlarında yazılmış olan *Zahîre-i Muradiye* gibi tıp kitaplarında ise *dağ elması*'nın bir ilaç olarak tavsiye edildiğini kayd ediyor.[28]

III.
HÜKÜMDARLIK ALÂMETİ OLARAK ELMA

Yabancı sözlüklerde "globe" veya "The golden bolle" (*altın top, Kızıl Elma* asâ ile birlikte hükümdarlık alâmeti olarak açıklanmaktadır.[29] Türkçe sözlüklerde ise kelimenin bu anlamına yer verilmemiştir. Lehçe-i Osmani, Kızıl Elma için "Roma şehri, büyük kilisenin alemi makamında olan yaldızlı ve on beş arşun kutrunda küreden kinaye." *Red House, İtalya'da Roma şehri.* Bazılarına göre Saint Pierre'in üzerinde, denizden görülebilen altın yaldızlı küreden alındığı söylenen garip bir açıklama.[31]

Karl Tepley, hükümdarlık alâmeti olarak *elma*'nın dayandığı efsane hakkında, kitabında uzunca bir yer ayırmıştır.[32]

"I. Justinian'ın Ayasofya'nın önünde Augistinus'un atlı heykelinin elindeki Reichapfel (hümkümdarlık elması- *Kızıl Elma' yeryuvarlağı üzerine oturtulmuş bir haçtan ibaret olan bir alâmet olup hükümdarın cihangirlik timsalidir)*'nın gerçekten en eski tasviri olduğunu zannettiriyor. Çünkü Bizans halk inancında bu heykele gerçekten böyle bir manâ atfedilmektedir. Fakat bununla ilgili olan noktalar bir başka türlü görülüyor. 1587/88'de İstanbul'da sefaret eczacısı olarak bulunmuş olan Reinhold Lubenau kendi zamanında bunun Türkler tarafından çoktan tahrip edildiğini haber veriyor. Çünkü Bu heykele Bizans halk inançlarında gerçekten büyük bir manâ yorulmaktadır. Bu münasebetle herhalde bir başka şeye dayanmaktadır. Aslında şüphesiz şu inanç vardı: İmparatorun sağ eli sihirli bir güçle donanmıştı. Sol elindeki altın kaplanmış bronz top da şehrin ve devletin refah ve ıztırabının tecessümünü anlatmak istiyordu. Şehir halkı ümit ve korku ile şehirlerinin talihine bakmakta idiler. 1317'de Reichapfel'in haçı bir fırtınada düştüğü zaman büyük korkuya düşmüşlerdi. *Elma* sonunda parçalanınca, bundan devletin yakında yıkılacağı manâsını çıkarmışlardı. Gerçi bu vâkıaya uymuyordu ama, halkın yorumuna uyuyordu. Nitekim Arap seyyahı Kazvini (ölümü 1283)'nin haber verdiği gibi duvardaki kitabe 'Bu top benim elimde durduğu sürece dünyaya sahibim' diyordu."

Acaibü'l-mahlukat'ın Türkçe çevirisinde şu bilgi yer almaktadır:

"Kostantaniyye.. bir minare dahi var, bakırdan yekpare, içi boş değil ve ortasında bir muazzam imaret var ki evâilde imarethane imiş. Şimdiki halde bu yapı kiliseleridir. Etraftaki Rum memleketlerinden ona ziyarete gelirler. Bu gayet muazzam bir imarettir. Yanında bir minare düzmüşler, evâille hepsini bakırdan tutmuşlardır. Bunun üzerinde Kostantaniyye melikinin kabri vardır ve kabri üzerine bir at düzmüşler, bakırdan: ve Kostantin melik, üzerine binmiş, yine bakırdan. Ve etraftan demir direklerle berkitmişlerdir ve atın sağ ayağını havadan yana kaldırmış, sanasın ki yürümektedir. 01 suret ki bir eli açık, Şam'dan yana işaret eyler ve bir elinde bir *top* tutmuş, öylelik yoldan uzaktan görünür ve aydurlar ki eliyle Şam'dan yana işaret kıldığı oldur ki bu memleket bu taraftan feth ola. Ve bazıları aydurlar ki *top üzerine yazmıştır ki dünyayı tuttun, ta elümde bu top gibi.* Pes ecel irişicek elüm açuk kaldı ki hiç ihtiyar elümde yoğ imiş."[33]

Yakut Hamevi'nin Mu'cemül'l-Büldan'ında da;

"Bimaristan'a yakın bir minare (heykel) vardır. Bütünüyle bakır kaplıdır ve üzerinde Kostantin'in kabri bulunmaktadır. Mezarın üzerinde bakırdan bir at heykeli vardır. Kostantin atı üzerindedir; atın arka ayakları kayanın üzerine kurşunla perçinlenmiş olarak basmaktadır. Ön ayakları havaya kalkmıştır. Sanki bir yeri göstermektedir. Atın sırtında Kostantin sağ elini havaya kaldırmıştır, açık olarak. İslâm diyarını göstermektedir. Sol elinde bir *küre* tutmaktadır. Bu heykel bazı günler binicisini denizde göstermektedir. Bunun hakkında türlü rivayetler vardır. Halktan kimileri bu *küre*'nin üzerinde şu yazının bulunduğunu söylerler: Bu *küre,* düşmanı ve bu şehre kasd edeni engelleyen bir tılsımdır; kimileri de şu yazılıdır, derler. Bu *küre* elimde bulundukça ben dünyaya sahibim, bu *küre*'yi tuttuğum gibi. Bu *küre* elimden çıktı mı artık hiçbir şeyim yoktur."[34]

Lubenau bir de şu efsaneyi rivayet ediyor:

" *'Elma'* onun elinden, Fatih Sultan Mehmet tarafından, şehrin kuşatılmasından az önce düşmüştü. İmparator Kostantin bunu iki defa tekrar yerine yerleştirmeyi boşuna denemişti. Cihan hâkimiyyetinin tılsımını taşıyan bu *altın kızıl küre* Hristiyan seyyahlarına göre Bizans İmparatorluğu'na uğur getiriyordu. Nitekim, XV. yüzyılda, heykelin yıkılması ve *Kızıl Elma*'nın düşmesi, birçok ülkelerin elden çıkmasına, yani bunların Türkler tarafından fethine ve imparatorluğun sukûtuna işaret sayılmıştı. Gerçekte ise bu *Reichapfel* (Dünya hakimiyyetinin alâmeti olan *elma*) 1453'den çok önce kaybolmuştu. Seyyah Clavio onu 1403'de hâlâ orada yerinde görmüştü; fakat Bavyeralı Knappe Schiltberger 1427'de artık onu orada görmemişti. Evliya Çelebi, Hazret-i Muhammed'in doğumunda, Nemrud'un ateşkedesinin sönmesi, Tâk-ı Kisra'nın çökmesi, *Kızıl Elma'yı Rûm kubbesinin*düşmesini anlatır."[35] Ateşkede-i Nemrud, Tâk-ı Kisrâ, Ayasofya Kubbesi, *Kızıl Elma-yı Rûm Kubbesi, Kızıl Elma-yı Üngürûsî,* Budun'un manastırı çanlığı ve İslambol'un üçyüz altmış altı aded tılsımatları cümle bu *oğlan* tevellüt ettiği gice münhedim oldu."[36]

Kostantin Pars hükümdarı II. Şapur ile savaşıp kazandıktan sonra hemen öldüğü zaman Rumlar değil, Bizans halk inanışlarının içinde büyümüş olan Türkler de bu inanca sahipti.

Bu rivayetin daha 1400'lerde ve daha sonraki şekilde varlığını kesin olarak göstermek mümkündür. Justinian ananası ve bununla birlikte cihan hâkimiyyeti fikrine alâkaları dolayısıyla alınmış olması, *Kızıl Elma Efsanesi*'nde tasavvurlarını bulmuş olmalarında müessir olmuştur. Ve bu tesir, ilkin *staufi-fische* devlet ideolojisi *sacrum imperium*'da ve bunun gerektirdiği *Dreikönige Legende*'de ortaya çıkmıştır. Münster kubbesinin aynı zamanda Frank devletinin gerçek ve mistik bir merkezi olarak yapılmış ve bundan dolayı *Kızıl Elma* ile donatılmış olduğu saray muhitinde biliniyordu. Papa ile imparatorun ayrılmasından sonra, çoktan beri mevcut olan bir temsil tamamlandı. Hükümdarın elinde bulunan *küre (Reichsapfel)* adını aldı. Chirstenkind'in elindeki *elma* ise Reichsapfel şeklini aldı. Yalnız bunun Bizans'ta gerçekten hissedilmiş imparatorluk paye ve alâmetine ait olup olmadığı tartışma konusudur. En yeni araştırmalar buna *müsbet bir* cevap vermeye yakındır; Batı'da ise bu, tacın ve asânın yanında, genel olarak Avrupa'ya ait ve açıkça bir hükümdarlık alâmetidir. Şarlman gibi yalnız geçmişin Hristiyan hükümdarları değil, İran hükümdarı Husrev ve ahd-i atîk hükümdarları da hep Reichsapfel ile temsil edilmişlerdir.

Doğu hükümdarları ve onların arasanda IV. bir hükümdar İsâ'ya armağanlar getiriyorlar. Hükümdarların hükümdarı da lutf edip onları kabul ediyor ve onları takdis ediyor; onun elinden eski Hristiyan hükümdarları ve onların refakatinde olanları kabul ediyor; onun kırallığını ilâhi bir tımar olarak geri alıyor... ve artık taç bir *elma* oluyor. Rivayete göre buna klasik şeklini vermiş olan Johannes von Hildenheim'a göre bu *elma* bir saygı ifadesidir,

Kızıl Elma. Melchior'a bunu Jorus armağan etmiştir, aslında Büyük İskender'e aitti. İskender onu bütün eyaletlerinin tımarlarının küçük hisselerinden yaptırmıştı ve daima yanında taşıyordu. O bu *elma*'yı avucunda tutuyordu, kudretiyle bütün dünyayı avucunun içine aldığı gibi. Yeryüzü cennetinden geri geldiği zaman onu beraberinde getirmiştir, *elma*'yı ise Hindistan'da bırakmıştır.[37] Christenkind'in elindeki, İskender'in boş şöhret ve hırsından halk edilmiş olan devletinin alâmeti toz halinde ufalanmıştır. Büyük Kostantin tarafından Hristiyan edilen Roma İmparatorluğu'nun her şeye hâkim olan mutlak kudretinin timsali olmuştur; hükümdara bu kudretini ancak o ihsan eder, verdiği bu gücü onun namına kullansın deye. Bundan dolayı Reichskleinodien (Almanya hükümdarlarının taç giyme töreninde giydikleri elbise ve takındıkları taç mücevherleri) efsanesi hükümdara bir ihtar olmak üzere Reichsapfel'in içinde toz bulundurmaktadır.

Karl Brockelmann ve Martin Hartmann *Kızıl Elma*'nın menşeini Hesperides'in *altın elmalarından* geldiğini sandılar ve *Kızıl Elma*'da Batı'nın ideal ülkelerinden birinin tasavvur edildiği faraziyesini gördüler. Buna karşılık August Fisher, bunu cihan hâkimiyyetinin sembolü olarak gösterdi ve *Kızıl Elma*'da, daha ziyade, *Globus*'un asıl menşeini görmek istiyorum, dedi. Nitekim Reichsapfel'in atasını en eski zamanda bir meçhul içinde, daha sonra mu'tad olarak Roma ve Bizans İmparatorları'nın resimli tasvirlerinde, sol elindeki hâkimiyyet sembolünü ve bunda hasreti çekilen şehir dolayısıyla ülkenin genel ifadesini tasavvur etti.[38] Bartolomej Georgievic, 1545'den beri *Kızıl Elma* kehanetinden haberdar olmuştu ve onca bu, Bizans-Batı'nın ahıretle ilgili kehanetlerinin örgüsü içindedir. Bunun esas motifine göre, bu, ilk 1488'den sonra Türk sahasına girmiş, olacaktır.

Georgievic'in Osmanlı ülkesinde mahbus kaldığı on bir yıl içinde, her yerde bu rivayetin yayılmasına yol bulmuş olması tabiîdir. Georgievic, üç başarısız teşebbüsünden sonra, kaçmayı başarmıştır; o zaman Şam'da bir Rum papazıyla birlikte olmuştur. Ve sonra, bütün, bir sene Fransiskenlerin manastırın'da, Zion Dağı üzerinde oturmuştur. Demek ki tam büyük kehanetlerin hâlâ yaşâyıp söylendiği bir yerde ve o çevrede bulunmuştur. Buna karşılık Ayasofya'nın önünde, halk etimolojisine göre Augustinus'a atf edilen Justiinian heykelini tâuna karşı bir *Apotropaon* olarak değerlendiriyordu.[39]

Doğu'ya gelince, *Kızıl Elma*'nın hükümdarlık alâmeti sayıldığını gösteren tarihî kayıtlar vardır. Hazar hakanının, Araplara karşı savaş'ında, Arapların eline geçen bir Arabalı çadırı (derme evi) tasvir edilmektedir. Eski İskit ve Hazar kültürü münasebetleri tarihi bakamından önemli olan bu kayıtta bu arabalı çadır şöyle anlatılmaktadır: Bu çadırın zemini türlü halılarla kaplanmıştı. Arabanın üzerinde altın sırmalı kumaş ile örtülü bir kubbe yükselmekte idi. Bunun üstünde de bir *altın nar*[40] dikilmiş bulunuyordu. Hakan'ın çadırına *cedâde,* yahut el-cedâde deniyordu Bu kelime, ihtimal bu tür çadırlara Hazar dilinde verilen bir isim olacaktır.[41]

Kızıl Elma'nın, daha eski devirlerdeki önemi hakkında başka kayıtlara da sahip bulunuyoruz. Cihangir Tumur'un saray otağında bunun kullanıldığını Kastilyalı elçi Ruy Conzales de Clavijo, 1405 de, bize anlatmaktadır." Timur dört köşeli büyük bir çadırda oturuyordu. Bu çadır üç mızrak yüksekliğinde idi. Her yanı köşeden köşeye yüz adımdı. Tavanı yuvarlaktı, kubbe şeklinde idi; herbiri bir adamın göğsü genişliğinde on iki sütuna dayanıyordu.

...Baş çadırın dört duvarı sütun hali gibi alçak galeri ile çevrilmişti.

...Bu galerilerin dış duvarlarını yirmidört küçük ahşap direk taşıyordu. Öyle ki tamamı otuzaltı kazık direk kullanılmıştı. Ucunda tavlanmış bakırdan bir *elma* bulunan yüksek bir direk vardı. Bunun tepesine bir *hilâl* tutturulmuştu. Pavyonun tepesi de aynı şekilde dört köşeli idi, dört köşesinde dört direk vardı. Bunlardan herbirinde *elma*ve *hilâl* bulunuyordu.[41] Burada anlatılan çadırda eski Türk hükümdarlık alâmeti olan *elma*'nın önemi kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Ukranyalı bir Kazan Beyi oğlunun yazdığı *'Risale-i Dağıstan, Dağıstan halkının ümerâ ve kabaili, esmâ ve elkabı'* adlı ve yine kendülerden olan erbâb-ı vukuf ve tefahhus birle kaleme alınmış olan (ypr.ı-3a) bir kitap'da[42]

"Dağıstan Kumuk ve Til-Yaka beyi olan adama Şamkhal ıtlak olunur... ama kanun üzre Şamkhallar iptida Şamkhal olduklarında...bunlar dahi Çamandar/Tarka'nın güneyinde Koyun Suyu başlarındaki Gazi Ku-

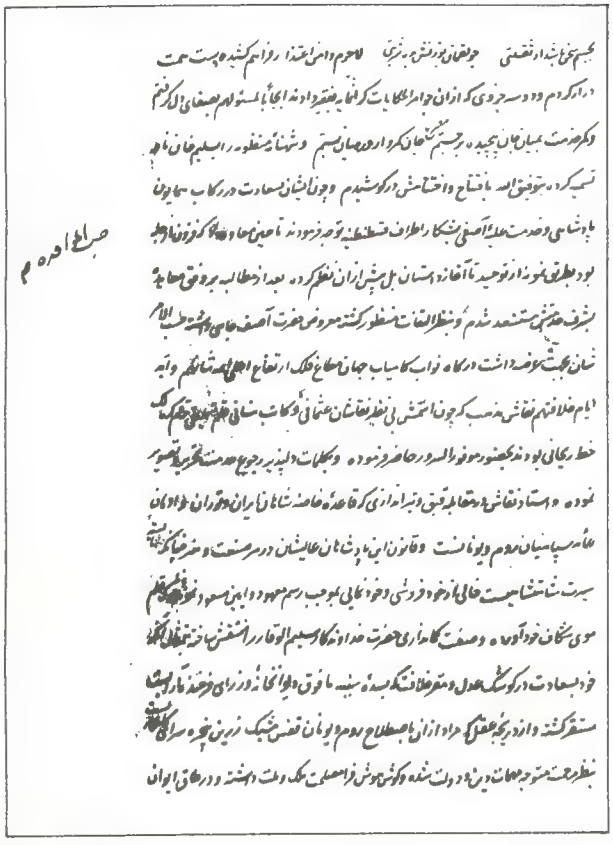

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan kitapları, No 1537, ypr. 10a

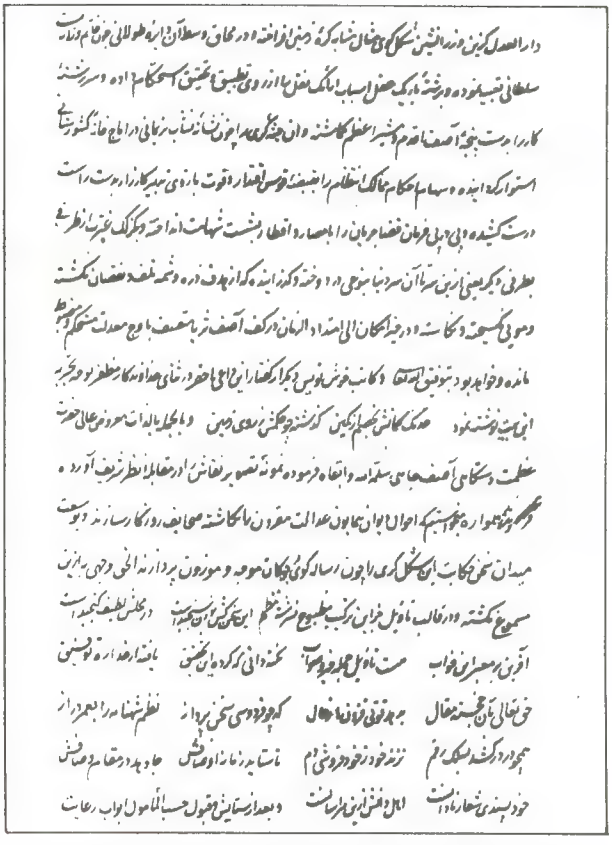

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan kitapları, No 1537, ypr. 10b

muk'a varıp Şinid nam karyede olan *altundan rihte elma*'yı, Gazi Kumuk beyi marifetiyle alâ melei'n-nâs, kâinen men kân biri el urup o esnada ayinleri üzre hilatlar giyilüp sonra kasabalarına varup emr-i hükûmete kıyam etmelidir ki *şamkahallığı sahip ola. Bu Altun Elma*'yı her kime urur ise kıymeti atıyye olmak üzere ol adama in'am eder.'' Ve bu keyfiyyet kuyumculuk ve maden işlerinde çok usta ehalinin hâkimi Gazi Kumuk beylerinin dahil-i hükûmetlerinde vuku bulunmakla Şamkhallar bizim ülkemizde hilat giymedikçe ve *Kızıl Elma*'yı, törendeki bir kişiye urmadıkça Şamkhaliyyet sahih olamaz, deyü hâlâ Gazi Kumuk beyi olan çolak lakaplı Surkhay-Khan ve yahut kim olur ise olsun Dağıstan ünerasının cümlesinden büyüklük davası eder... Bu risalede Gazi Kumuk beylerinden bahsedilirken (s.5) bu beyler için şöyle deniyor; 'Bunlar dahi Şirvan padişahı evladıyuz? derler ve zikr olunduğu üzre Şinid adlı karyeye gelüp hilat giymese *Kızıl Elma*'yı marifetimüzle bir adama urmasa Şamkhallığı sahih olmaz. İmdi böyle olıcak *Gazi Kumuk beyleri* cümlesinden büyük olur deyü dava ederler.''

V.
ELMA'NIN VE TOP'UN OSMANLI PADİŞAHLARININ HÜKÜMDARLIK ALÂMETİ OLDUĞUNU GÖSTEREN İKİ KAYNAK

a)Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde, manzum ve mensur Farsça Selim Han *şehnamesinde*[43] *Elma*'nın cihan hâkimiyyeti sembolü olarak açıklandığını görüyoruz. Burada bulunan bir minyatürde [44] Lokman, *Selim-Hanname* adını verdiği bu şehnameyi Yavuz Sultan Selim'in, veziriazamla birlikte İstanbul civarında avlanmadan dönünceye kadar, eserinin *tevhîd* bölümünden başlayarak *Ağaz-ı Destan* bölümünün başına kadar yazmış ve yazdıklarını sadrıazama göstermiştir. Osmanlı nakkaş ve müzehhiplerinin eşleri bulunmayanları tarafından talik hattıyla yazılan bu sayfaları örnek olarak sadrıazama gösterdikten sonra o, müellife devam etmesini buyurmuştur. *Lokman, şanı yüce, İran ve Turan padişahlarının* ve bütün Anadolu ve Karaman sipahilerinin idmanı ve bu şanlı padişahların kanunu olduğu üzere *Yavuz Sultan Selim*'in tirendazlığını, kılı kırka yaran kalemle nakşetmiştir.

Saray'da Adalet Köşküne bakan, Anadolu ve Karaman ıstılahınca *(bâ ıstılah-ı Rûm ve Yunan) 'Kafes-i müşebbek'* denilen altın pencereden, vezirlerin divanhanede din ve devlet, millet ve memleket işlerini müzakerelerini dinlediği görülmektedir. Kubbe altında vezirler içtima halinde ve padişahın attığı bir ok, veziriazamların padişah adına memleketi idare ettiklerinin alâmeti olan *hâtemini* andıran tûlânî dairenin tam *kuşağının* ortasını bir yanından delip öte yanına geçmiştir. Bu padişah, şehname Kahramanı Neriman'ın neşşabının hedefi gibi, cihangirlik amacını kuvvetlendirmiş ve memleket'te nizamı yürüten fermanların oklarını, savaş tedbirlerini güçlendiren bâzunun kudretini ifade eden yayı dosdoğru elinde tutup bu *küreye* atmaktadır. Ve arka arkaya, onun Allahın hükümleri gibi yürürlükte olan fermanını bütün ülkelere ve *dünyanın dört yanına şehamet şastı* gibi atmaktadır.[45] Görüleceği üzere burada da *küre (elma)* bir cihangirliğin, bir dünya hâkimiyyetinin timsali olarak açıklanmaktadır.

b) Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde, Bağdat kitapları arasında, 408 numerada bulunan Osmanlı padişahları albümünde, Çelebi Sultan Mehmet'ten Üçüncü Sultan Murad'a kadar sekiz padişahın resimleri bulunmaktadır. Bu sekiz padişahtan yedisinin ellerinde birer *elma* vardır. Fatih Sultan Mehmet, Sultan İkinci Bayezid ve İkinci Sultan Selim bu *elmaları* sol ellerinde tutmaktadırlar, geri kalan dört padişahın ise *elmalar* sağ ellerindedir. Yavuz Sultan Selim'in ise iki elinde *iki elma* vardır (ypr. 32a). Onun iki elinde iki elma bulun-

masının sebebini ben, onun söylediği tevatür şeklinde yaygın olan şu sözüne bağlıyorum. Yavuz Dünya haritasına bakıp 'bu dünya bir padişaha yetecek kadar büyük değilmiş' demiştir.

Bu iki kaynak, Osmanlı Türklerinde, *Kızıl elma*'nın, cihan hâkimiyyetinin sembolü olarak kabul edildiğini hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar berkitmektedir.

— devam edecek —

Bibliyografya ve Çıkmalar Hakkında

Bu yazıyı hazırlarken, türlü dillerde yazılmış makalelere ve kitaplara baş vurulmuştur, bunların sayısı az değildir. Bununla birlikte, burada geçen kaynaklara eklenmesi gerekli olan, elimin ermediği ve görüp de yararlanamadığım daha birtakım incelemeleri ve kitapları, eğer okuyucu bunları tanıyorsa, onları burada bulamadığı için üzülecektir, benimle birlikte...

Yazı dizildikten sonra okuyup bilgi edinerek yazıya ekliklerime ait *çıkmalar,* bu dizide karışıklığa meydan vermemek üzere doğrudan yazının içinde verilmiştir.

Birtakımı da, özellikle yurdumuzda çıkmış olanlar arasında aşağıdaki bibliyoğrafiyada gösterilmemiş olanlar vardır. Bunlar Dr. Prof. Fahrettin Kırzıoğlu'nun, önce Çınaraltı Dergisinde tekrarladığı değerli yazısına almış olduğu belli yazarlardan aktardıklarını da göstermeyi gereksiz buldum.

Tarih ve edebiyata âleminin yıllardır üzerinde durduğu bu konuya, ben de bir ucundan girebilsem, bunu yanlışlarımın kefareti sayacağım.

·Görüp yararlanamadıklarım:

1- Edward, a brief Account of some Travels in Hungaria, Servia. Londan, 1673.
2- E. Rossi, La leggenda del Pomo Rosso.
3- F. Babinger, Ouizil Elma, Der İslam, 1922, XII, 109-111.
4- Kreutel, Goldener Apfel.
5- Dimitrie Cantemir: Geschichte des Osmanischen Raichas nach seinem Anwachsen und Abhenmen. Hamburg 1745b
6- Behcet Gönül (Necatigil), Şark Folkurunda Elma sembolüne dair, Yurt Mecmuası, Sayı: 5 (?)
7- Roratav P.N. La legande de la Pomme-Rouge. Le cuvisinier et le philosophe a Maxime Rodinson, Etudes d'ethnographie historique du Proche-Orient réunie par U-P. Diqard. Paris: Maisonneuve et Larose 1972,PP. 127-134 *(Kızıl Elma).*

Çıkmalarda Ayrıca Gösterilmeyenler

1- Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.
2- Necdet Sancar, Türk Edebiyatı Tarihinde Kızıl Elma.
3- *Türk Ansiklopedisi.*
4- Meydan Larus.
5- Mustafa Hakkı Akansel, Kızıl Elma nerede, Çınaraltı, sayı: 6, 1941.
6- M. Fahrettin Çelik, Kızıl Elma'nın yerleri, Çınaraltı, sayı: 30,28 Şubat, 1942,s10-11.
7- Aynı yazar; Kızıl elma'nın öz yeri (Dağıstan Kızıl Elması, Çınaraltı, 7 Mart, 1942, sayı: 31, s.13-14
8- Aynı yazar, Kızıl Elma türesini yaşatan Şamkhalların soyu, Çınaraltı, sayı: 33, s.10-12 ve 15.
9- Aynı yazar, Macaristan Kızıl Elmaları, Çınaraltı, sayı: 37,s.11-12.
10- Aynı yazar, Macaristan Kızıl Elmaları, Çınaraltı, sayı: 38,s.9-10.
11- Aynı yazar, Çınaraltı, Roma Kızıl Elması, sayı: 39,s.6-7.
12- Zeki Gürel, "Kızıl Elma (Hikâyesi) Üzerine".
13- Uğurhan Demirbaş, Yeni Düşünce, 10 Ağustos 1984.

Çıkmalar

1- *Hesperides.* Atlas'ın dört kızı. *Altın elmaları* olan bir olağan üstü *Elma Ağacı*'na bakmakla görevli kızlar.
2- Auguzt Fischer, *"Qyzyl Elma.* Zeirtschrift eder Oeutschen Morgenlaendischen Geesellschaft, 74(192d) s.173.
3- Fahrettin Kırzıoğlu, Türk Milli geleneğinde "*Kızıl Elma*" yerleri- Türk Tarih Dergisi, Mart 1985, sayı: 1, s.31
4- Kızıl Elma üzerindeki bu yazıların bir bölüğü Fahrettin Kırzıoğlu tarafından yayınlanmıştır, aynı yer, s.31 ve, dd.
5- Türk Ülküsü, İstanbul 1985, *Kızıl Elma,* s.23 v,dd.
6- Mustafa Hakkı Akansel, Çınaraltı, İstanbul, sayı: 16; Fahrettin Kırzıoğlu aynı yer, s.33.
7- Türk Cihan Hâkimiyyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1969, II, 37 v.dd.
8- Türk Kültürü dergisi, 1969, sayı: 82,s.669.
9- Türklük Meseleleri (Kızıl Elma'nın çürüyüşü, İstanbul, 1966,s.124, s.124 v.dd.
10- Yolların Sonu, İstanbul, 1975, s.69.
11- Arif Nihat Asya, Şiirler A, Bir Bayrak rüzgâr bekliyor, İstanbul, 1975, s.181 v.d.
12- Kopuzdan Ezgiler, İstanbul, 1913, s.52 v.d
13- Joseph V. Hammer Purgstall, Geschichte des Osmanischen Deiches, Band 3, Graz Austria, s.474 v.d. çıkma. b.
14- Bkz. çıkma, 7, aynı yer, s.4 çıkma -69; Kitab-ı Mustatab, Prof. Dr. Yaşar Yücel, Dil, Tarih-Coğrafya yayınları, Ankara 1974, s.19 v.d.
15- Türkische Turfan Texte, seri III, 54; Altun Yaruk, 451,2; Uigurika, seri,1,134.
16- 'Jambu, bir meyve ağacı *Rose Appel,* M.W,
17- W.E. Sonsthill -L. Hodous. A Dictionary of Chinese- Budhist Termes. Taipei, 1968.
18- Dr. Şinasi Tekin, Uygurca Metinler II, Maydisinit, Ankara, metin, s,87 çevirisi, s.215 v.d.
19- Selçuklu Sanat'ında Evren tasvirinin Türk İkonografisi'nde Menşeleri.
20- Prof. Dr. Bahaettin Ögel, Türk mitolojisi, Ankara, 1971,I,506 v.d.
21- Aynı yer, s.532 v.d.
22- Aynı yer, s.300 v.d.
23- Aynı yer, s.470.
24- Aynı yer, s.539.
25- Dr. Emel Esin, Abdülkerim, Satuk Buğra Han (Gazi), Diyanet İşleri Vakfı. Emel Esin Hanım, henüz neşredilmemiş olan bu yazısının bir örneğini bana vermek lûtfunda bulunmuşlardır, kendilerine halisane teşekkürlerimi sunuyorum. Metnin aslı, Selçuklu Yazması, Bibliyotek Nasyonal, Paris.
26- Dr. Emel Esin, "Draht-i Can (Can Ağacı), yirmialtı Bilim Adamının Araştırmaları, Konya, 1985.
27 Dr. Emel Esin, Türk Kozmolojisi, İstanbul, 1979, s.79, Levha IX.
28- Prof. Dr. Bahaettin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, II, 280 v.d.
29- The Oxford Dictionary, I, 201.
30- Kamus-ı Türki Kızıl Elma'yı sîb-i gabgaba baha eyledim amma, ne çare, portakal olmaz bedel narenc-i pistanâ, s.78
31- S.189.
32- Türkische Sagen um Die Kaiserstadt Wien, 1980: 'Staufische Reichs ideologie und Reichsapfel Mystic, s.38 v.dd.
33- Günay Kut, Türk Edebiyatında Acaibü'l-mahlukat Tercümeleri üzerine, Beşinci milletlerarısı Türkoloji Kongresi, İstanbul Eylül 1985 zabıtları, II, Türk Edebiyatı, cilt, I,187; Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvinî, Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-ibâd, s.605.
34- Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Tahran 1965, IV,96, v.d.
35- Seyahatname, I,124.
36- Evliya Çelebi, Seyahatname, VII, 471.
37- Hildenheim, Dereikönige Legende, s.40.
38- BKz. çıkma. 2.
39- Karl Tepley, aynı yer, s.39
40- Prof. Zeki Velidi Togan, "nar" deyecek yerde "armut" demiştir. Bu, herhalde bir sehiv olacaktır. metnin Arapça aslında *"rümmâne"* denilmektedir, bu da Arapça'da *"nar"* demektir. İblam ansiklopedisi, V. 404 v.d.
41- İbni A'semi'l-Kûfî, Kitabü'l-Fütûh, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi, III. Sultan Murat kitapları, numara 2956, II, 193 v.d.; Prof. Zeki Velidi Togan, İbni Fadlan, Reisesericht, Lipzig 1939, s. 120; İslam Ansiklopedesi, V, 404 v.d., çıkma. 2; Âli, Künhü'l-ahbar, Nurıosmaniye kütüphanesi, numara 3406, ypr. 361; Dr. Emel Esin, Türk Kozmolojisi. İstanbul 1979,s.179, Levha-IX.
42- Nuruosmaniye Kütüphanesi, Numara 3905. Bu kitabı bize Rr. Prof. Fahrettin Kırzıoğlu tanıtmaktadır: Çınaraltı, İstanbul, sayı: 2, s.42 v.d.
43- III. Sultan Ahmet Kitapları, numara 2595, Revan Kitapları 1537.
44- III. Sultan Ahmet Yazması, ypr. 11a.
45- Revan Kitapları Yazması, 10b.

ABD Manda ve Yardımı

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1981), s. 102-6.

As. T. ve Str. E. Bşk. : Atatürk Arşivi
Klasör : 17
Dosya : 1335/38-1A
Fihrist : 4-1:4

Aceledir: Şifre:
Zata Mahsus :
No: 152

19.7.1335

20'nci Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa Hazretlerine
Bir zabit keşide etürecek, vusulü cevabını alacaktır.

C: 17-7-1335:

1. Bahsedilen Amerika manda ve müzaheretinin gayet dikkatli olarak tahlili ve gaye-yi millîmiz ile mukayese olunması pek mühimdir.

Dersaadet'teki zümre-yi mesâînin gayesi milletin vahdeti, mülkün tamamîsi, istiklâl ve hâkimiyetin temini noktasında tasvir ve irae edildiğine göre Amerika mandasını kabul halinde bu gayeler masun kalabilir mi?

İstiklâl ve hâkimiyete hiçbir veçhile halel gelmemek şartıyle Amerikalıların iktisadî ve fennî müzaheretlerine taraftar olmaktan bir mazarrat tahaddüs etmiyebilir.

Bunun için pek pahalı olan bu hassas noktayı evvel beevvel temasta bulunulduğu beyan buyurulan alâkadar ve selâhiyettar zevat ile bir kere daha etraflıca görüşerek emniyete raptı ve derece-yi şâmiliyyesinin tesbiti vücuptadır.

Bu yapıldıktan sonra Vilâyat-ı Şarkiye kongresinde ve badehu Sivas kongresinde mevzu müzakere edilmek üzere bilâ ifate-i vakit işarını rica ederim.

2. Arzu-yu milliye tâbi ve muvafık olmayan kararlar hiçbir zaman millet nazarında muta' olmayacağı cihetle mukarrerat-ı milliye ve vataniyede vicdan-ı millîye tercüman olmaktan ibaret bulunan vazifemizi hüsn-ü ifa için arzu-yu millînin içtima' ve taallûkunu beklemeden hiçbir meselede selâhiyettar görünmemiz caiz değildir.

Bu sebebe mebnidir ki tarafımızdan ecanip ile temas ve irtibatın kongrenin mukarreratına isnat ettirerek millet namına yapılmasını tercih etmekteyiz.

Lehülhamt vatanımızdaki ceryan-ı millînin pek ziyade inkişaf ve taazzuvu ve kesb-i kuvvet eylemekte olması bizleri daima bu noktaya cezb ve davet ediyor.

3. Şurası da nazar-ı dikkatte tutulmalıdır ki, memleket ve milletin mukadderatı hakkında Amerika veya herhangi bir devletle anlaşmaya selâhiyettar olabilecek bir hükûmet ancak hâkimiyet-i milliye esasını kabul ve bir şûrâ-yı millînin vücudunu tasvip ile ona istinadetmeyi terviç eden bir hükûmettir.

Şu takdirde hükûmet-i merkeziyeyi terkip edecek zevatın mutlaka bu evsafta olması muktezîdir. Bizce olduğu gibi oradaki mesâînız de bu noktanın teminine matuf olmalıdır.

4. Kariben kongreler mukarreratına vakıf olacaksınız. Gözlerinizden öperim.

Bu müsvedde imza altına alınacaktır.

Hüsrev İmza — Kâzım Karabekir İmza — Hüseyin Rauf İmza — Mustafa Kemal İmza

3'üncü Ordu Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Reisi
Miralay Kâzım
İmza

Şifre: İvedi
Kişiye Özel
Sayı: 152

19.7.1919

20'nci Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa Hazretlerine
Not: Bir Subay telgrafı yazdıracak, yerine vardığı cevabını alacaktır.

C. 17.7.1919

1. Sözü edilen Amerikan manda ve yardımının çok dikkatli olarak yorumlanması ve milli amacımızla karşılaştırılması pek önemlidir.

İstanbul'daki çalışma grubunun amacı, ulusun birliği, ülkenin bütünlüğü, bağımsızlık ve egemenliğinin sağlanması noktasında düğümlenip gösterilişe göre Amerika mandası kabul edildiğinde bu amaç korunmuş olabilir mi?

Bağımsızlık ve egemenliğe hiçbir sebeple zarar vermemek şartıyla Amerikalıların ekonomik ve teknik yardımlarına taraftar olmaktan bir zarar görülmeyebilir.

Bunun için çok pahalı olan, bu duyarlı noktayı her şeyden önce ilişkide bulunulduğu açıklanan ilgili ve yetkili kişilerle bir kez daha etraflıca görüşerek emniyete bağlılığı ve umumî durumunun tesbiti gereklidir.

Bu yapıldıktan sonra doğu illeri kongresinde ve ondan sonra Sivas kongresinde görüşme konusu yapılmak üzere vakit yitirmeksizin bildirilmesini rica ederim.

2. Millî arzuya tâbi ve uygun olmayan kararlar hiçbir zaman milletin gözünde bir kazanç sayılmayacağından vatanî ve millî kararınızda millî vicdanı anlatmaktan ibaret bulunan görevimizi iyi bir biçimde yapmak için millî isteğin toplanma ve alakasını beklemeden hiçbir meselede yetkili görünmemiz doğru değildir.

Bu sebepledir ki kongre kararlarına dayanarak yabancılarla millet adına görüşmemizi uygun görmekteyiz.

Tanrıya şükür, yurdumuzdaki millî akımın çok gelişme ve biçimlenmesi ve güç kazanması bizleri her zaman bu noktaya çekiyor ve çağırıyor.

3. Şurayı da gözönünde tutmalıdır ki yurt ve milletin alınyazısı üzerinde Amerika veya herhangi bir devletle anlaşmaya yetkili olabilecek bir hükümet ancak millî egemenlik temelini benimseyen ve bir millî danışma kurulunun varlığını kabul ederek ona dayanmayı destekleyen bir hükümettir.

Şu durumda hükümeti teşkil edecek kişilerin kesinlikle bu niteliklerde olması gerekir. Bizce olduğu gibi oradaki çalışmalarınız da bu noktanın sağlanmasına yönelinmelidir.

4. Yakında kongrelerde alınan kararları öğreneceksiniz. Gözlerinizden öperim.

1

2

Abdülhamit II Koleksiyonu*

WİLLİAM ALLEN

Çeviren: VASIF K.KORTUN

Sultan İkinci Abdülhamit 1893 yılında Amerikan Ulusal Kütüphanesi'ne büyük bir fotoğraf koleksiyonu bağışlamıştı. Bugün 1819 fotoğraf ve 51 albümden oluşan bu koleksiyon, Kongre Kütüphanesi Baskı ve Fotoğraf Şubesi'nin 19. yüzyıl Osmanlı fotoğrafları üstüne en önemli bölümünü oluşturmaktadır.[1] Fotoğrafların bir bölümü bugünkü Türkiye sınırları dışında kalan yerleri görüntülese de, çoğu İstanbul fotoğrafçılarının ürünüdür ve İstanbul konularını işlemektedir. Koleksiyonun bir özelliği, bu fotoğrafların Osmanlı İmparatorluğu'nun en az bilinen ve en az belgelenmiş bölümünü göstermesidir. Diğer özelliği ise çeşitli fotoğrafçılardan oluşan karmaşık bir koleksiyon yerine, her albümün bir fotoğrafçı ya da bir fotoğraf şirketi tarafından hazırlanmış olmasıdır. Koleksiyon, 19. yüzyıl resmî propaganda anlayışı çizgisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerdeki gelişmeyi yansıtmaktadır. Bu anlamda yalnız fotoğraf tarihçilerine değil, siyasal tarih uzmanlarına da son derece yararlıdır. Albümlerin çoğu "Osmanlı usulüne" göre sondan başa doğru düzenlenmiştir. 49 albümde fotoğrafların üstlerine eski yazı açıklamalar yazılmış, altlarına ise İngilizce ya da Fransızca çevirileri konulmuş ve fotoğraf şirketlerinin adları belirtilmiştir. Kimi fotoğrafların çerçeveleri baskı, kimileri de elle çizilmiştir. Fotoğraflar, manzaralar, Bizans ve Türk eserleri,

3

1. İtfaiye Alayı.
2. Mühendishane-i Berr-i Hümayun.
3. Hasköy Kadınlar Hastanesi. Veremliler Koğuşu.

ordu-eğitim-endüstrideki gelişmeler açısından 3 bölüme ayrılmaktadır. Bu, doğal güzellikleri, tarihî ihtişamı ve imparatorluğun çağdaş gücünü, gelişmesini ortaya koyma çabası olarak da görülebilir.

Koleksiyonun büyük ağırlığını üçüncü bölüm taşımaktadır. 19. yüzyıl gezginlerinin en iyi bildikleri konular olan, harem kadınlarının egzotizmi, geleneksel zanaatlar ve sokak satıcıları koleksiyona özellikle sokulmamıştır. Çünkü çağdaşlaşma görüntüleri, oryantalizme bilinçli bir şekilde karşı çıkmaktadır. (Aynı fotoğraf şirketleri çektikleri egzotik fotoğraflarla aldatıcı bile olsa, Batılıların Türkiye'ye bakışını biçimlemişti.) Koleksiyondaki fotoğrafların en çarpıcı olanları, küçük gruplar halinde okullarını temsil eden öğrencilerdir. Bunlar, askerler, etnik gruplar, sakatlar, devlet ve özel okulları temsil eden öğrencilerin, stüdyoda ve açık havada çekilmiş sade, dolaysız görüntüleridir. Bir itfaiye grubunun fotoğrafı askerî bir disiplin içinde talim yaparken gösterilmiştir.[2] Çoğu fotoğraflar İstanbul ve çevresindeki tesisleri belgelese de, koleksiyondaki, imparatorluğun diğer bölgelerindeki çağdaşlaşma çabalarını örnekleyen fotoğrafların çokluğu, Abdülhamit'in övgüsünün yapıldığı izlenimini vermektedir. Bu fotoğraflar arasında diğer okullar, Karadeniz, Adriyatik kıyısı ve Arabistan'daki çalışmaları gösterenler de vardır. İnşa halindeki tesisler ve binalar, gelişme ve ilerleme izlenimi uyandırmaktadır. Girit'te maden ocakları gibi kimi fotoğraflar, koleksiyonun ABD'ye gönderilişinden kısa bir süre sonra imparatorluktan kopacak olan bölgeleri içermektedir. Koleksiyonda Abdülhamit'in portresi yoktur. Bazı fotoğraflarda uzak mesafeden, örneğin Hamidiye Camisi'ni ziyareti sırasında Sultan gözükmektedir.

Koleksiyona belli bölgelerin fotoğraflarının alınmaması ve kimi bölgelere özellikle ağırlık verilmesi ilginçtir. Örneğin, Amerikalıların özellikle ilgisini çeken Ermeni varlığına yer verilmemiştir. Oysa koleksiyonun üçte ikisi, iki Ermeni kardeşin (Vişen ve Kevork) Abdullah Fréres şirketinin fotoğraflarından oluşmaktadır. Askerî konuların en geniş bölümü donanmaya ayrılmıştır. Aslında Abdülhamit zamanında oldukça ilgisiz bırakılmış donanmaya ilişkin fotoğraflar, Boğaz'da ve Haliç'te yapılan gemileri, denizcileri ve kaptanları göstermektedir. Kimi ayrıntılar, fotoğrafçıların çabalarına karşın ilginç noktaları ele vermektedir. Örneğin Askerî Tıbbiye fotoğrafı izleyiciyi şaşırtmaktadır. Kadavra ve iskeletlerle doldurulmuş bu fotoğraf, bir sınıf havasını yaratmak istese dahi, iyi sonuç almak için açık havada çekildiğinden tüyler ürpertici bir görüntü sergilemektedir. Bir diğer fotoğrafta Mühendishane-i Berr-i Hümayun öğrencilerinin züppeliği ise, demir parmaklıklar dışındaki bir ağacın arkasından öğrencileri seyreden ayrıcalığı olmayan birinin rastlantısal olarak fotoğrafa girmesiyle, çağdaşlaşmanın kimlere dek uzandığı sorusu ile sorgulanmakta.

Bir askerî imalâthane içinde çekilen fotoğrafa uzun poz gerektirdiğinden insanların alınmaması, aynı anda maddî ve mekanik ilerlemenin teknik ve toplumsal ortağının yoksunluğunun bilinç-altı metaforu gibi okunabilir. Fotoğraflar arasında resminin çekilmesini istemeyen yok gibidir. Aynı

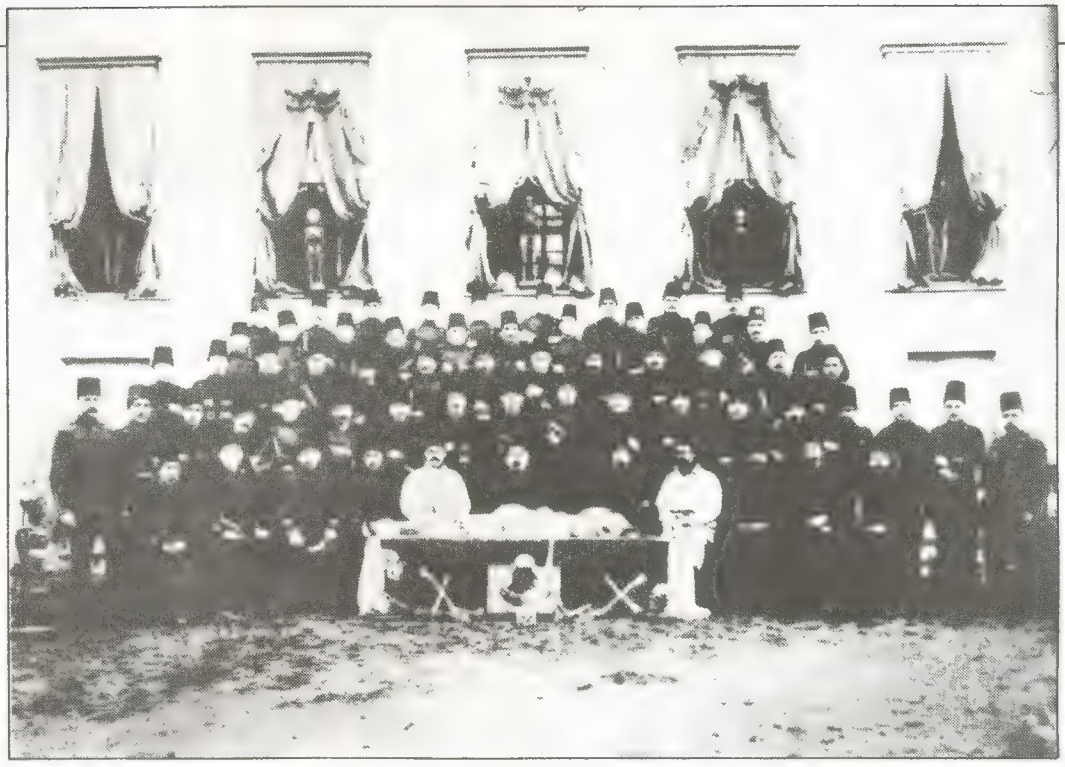

şey kadınlar için söylenemez. Hasköy Kadın Hastanesi veremliler koğuşunda çekilen fotoğraf çok ilginçtir. Sağ arka plândaki kadının yatarak yüzünü sakladığı görülüyor. Bu kadın doğrulamayacak kadar hasta mı? Yoksa bakışının yeniden üretilip erkeklere ulaşmasından mı korkuyor? Gene soldan dördüncü yatağın boş olmasına karşın, üzerinde giysiler, önünde terlikler ve duvara asılı bakım cetvelinin rüzgârdan sallanmasıyla net olarak gözükmemesi, bu fotoğraftaki iki kadının resimlerinin çekilmelerinden sakınması, koleksiyonda kadın fotoğrafları bulunmayışının anlamını güçlendirmektedir. Genç okul kızlarının fotoğraflarının çekilmesine karşın, olgun kadınların resimleri yoktur.

FOTOĞRAFÇILAR

Koleksiyon 6 fotoğrafçı ve fotoğraf şirketi tarafından temsil edilmektedir. Bunlardan üçü ticarî şirketler: Abdullah Freres (35 albüm 1292 fotoğraf), Phoebus (2 albüm 66 fotoğraf), Sebah ve Joaillier (2 albüm 60 fotoğraf). 55 fotoğraflık 2 *albüm* ise Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un fotoğrafçıları tarafından hazırlanmıştır. Ali Rıza'nın çektiği 2 albüm 60 fotoğraf, özellikle ilginç, çünkü ismi Türk olduğunu göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda fotoğrafçılık, özellikle Rum ve Ermenilerin meslek edindiği bir uğraş idi. Büyük bir makineyle çalışıp İstanbul sokakları ve Boğaz manzaralarını çekip bir dizi fotoğrafı birleştirerek panaromik görüntüler yaratan Albay Ali Rıza, Harbiye Vekâletinin baş fotoğrafçısı idi. Bunun dışında 286 fotoğraftan oluşan 9 albümün kimler tarafından hazırlandığı bilinmiyor. Bazı fotoğraflar bir şirket tarafından çekilse de, bir diğer şirket tarafından satın alınmış olabilir. Örneğin Sebah ve Joaillier albümünde, Cacaoulis negatif imzalı bir fotoğraf grubu var. Bu fotoğrafların Trabzon'da bir okulu göstermesi Cacaoulis tarafından çekildiği olasılığını güçlendirmektedir.

KOLEKSİYONUN ÖYKÜSÜ

Kongre Kütüphanesi'nin kayıtlarında koleksiyonun neden bağışlandığına dair bir belge yoktur. En somut bilgi, albümlerin ciltli sırtlarına yerleştirilen İngilizce ve Osmanlıca ibarelerdir. "Zat-ı şahaneleri İkinci Abdülhamit tarafından ABD Millî Kütüphanesi'ne armağan."
Kütüphanenin Hediye ve Değiş Tokuş Bölümü, koleksiyonun bağışlanmasını, iki dönem ABD Kongre üyeliği ve New York belediye başkanlığı yapmış olan Abraham S. Hewitt'e bağlamaktadır. Hewitt, 1893'ten önce siyasetten ayrılmıştı. Hewitt'in yaşam öyküsü ve ailesinin anıları,[3] Abdülhamit II koleksiyonuyla ilgisinin ortaya çıkarılmasına yararlı olabilir.
Hewitt, ailesi ile birlikte 1883 yılında İstanbul'u turist olarak ziyaret etmişti. O sırada kongre üyesi oluşu ve Demokrat Parti'nin cumhurbaşkanı adaylarından biri olma olasılığı (1884 seçimleri), haber ağı çok geniş olan Abdülhamit'in, Hewitt İstanbul'a gelir gelmez ilgisini çekmişti. Hewitt saraya davet edilmiş, Abdülhamit ile dost olmuş ve İstanbul'da kaldığı süre içinde her gün bir araya gelip uluslararası ilişkiler üzerine konuşmuşlardır. Hewitt anılarında, babasının Abdülhamit'e açık

5

4. Askerî Tıbbiye.
5. Tulumbacılar.
6. Askerî İmalâthane

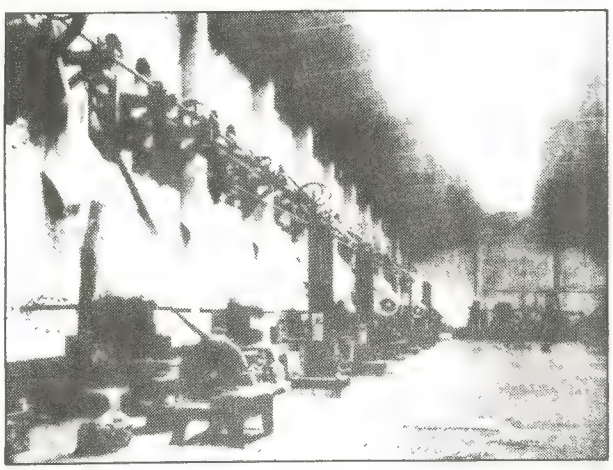

6

Kuşkusuz koleksiyondaki fotoğraflar özellikle Amerika için hazırlanmamıştır. 19. yüzyıl fotoğrafçılığının önemli hâmilerinden biri olan Abdülhamit'in koleksiyonundan seçilmiş olması gerekir.[4] Bu koleksiyon Abdülhamit Türkiyesi'nin önemli ve dikkatle ayıklanmış bölümünü ve Sultan'ın ülkesine bakışını temsil etmektedir. Abdülhamit, suikast korkusuyla yüksek duvarlar arkasında koruma altında yaşarken, öte yandan kurduğu yaygın haber alma teşkilâtıyla çeşitli yollardan, örneğin fotoğraflarla, imparatorluğu ile ilgili bilgileri sağlıyordu. Sultan'ın kafasında oluşturduğu imparatorluğunu görüntülemesi, kuşkusuz görevliler için de bizzat teftişten daha kolaydı.

sözlü davrandığı ve sözünü esirgemediğini, aynı şekilde Abdülhamit'in de ısrarla Osmanlı Devleti'nin reform ve çağdaşlaşmasına gayret ettiğini söylediğini yazmaktadır. Hewitt ve Abdülhamit Taşos'ta ABD-Osmanlı ortak gümüş madenciliği girişim olasılığını tartışmışlar ve Sultan, Hewitt'e sarayda müşavirlik önermiştir. Bu girişimler sonuçlanmasa da, Amerikalının ülkesine dönmesinden sonra da yazışmışlar ve birbirlerine hediyeler yollamışlardır. Abdülhamit'in Hewitt'e yolladığı 400 kitabı Hewitt, Kongre Kütüphanesi'ne bağışlamış ve Sultan'a yazdığı teşekkür mektubunda, kitapları herkes görebilsin diye kütüphaneye hediye ettiğini belirtmiştir. Bu jest belki de, Abdülhamit'in kitapları fotoğraflarla takviye ederek Türkiye'nin çağdaşlaşmasının bilinmesini istediğinden yapılmış olabilir.

* *History of Photography,* April, 1984

[1]Koleksiyonun kısa bir özeti için bakınız; Paul Vanderbilt, *Guide to the Special Collection of Prints and Photographs in the Library of Congress,* Reference Dept., Library of Congress, Washington, 1955, s.1, 2. Anette Melville, *Special Collections in the Library of Congress:* A.Selective Guide, Library of Congress, Washington, 1980, s. 2, 3.

[2]Koleksiyonun ilerlemeci ideolojisini anlamak için aynı zamanlarda çekilip bir Avrupalı gezginin kitabında basılan Oryantalist tulumbacılar fotoğrafı ile itfaiye grubunun fotoğraflarını karşılaştırmak yeterli.

[3]Hewitt hakkında bakınız: Allan Nevins, *Abraham S. Hewitt with some Account of Peter Cooper,* New York 1953 ve özellikle İstanbul gezisi için, Edward R. Hewitt, *Those Were the Days,* Vail-Ballou Press, Binghamton, N.Y., 1943, s.108, 117.

[4]Abdülhamit dönemi fotoğrafçılık için bakınız: Jacob M. Landau, *Abdül Hamid's Palestine,* Carta, Jerusalem, 1979, s.7-17. L.Vaczek-G.Buckland, *Travellers in Ancient Lands,* N.Y. Graphic Society, Boston, 1981, s. 64-67.

KIZININ KALEMİYLE

Mahmut Muhtar Paşa'nın Yaşamı*

(1866-1935)

1877-78 Rus Savaşı kahramanlarından Gazi Müşir Ahmet Muhtar Paşa'nın (1839-1917) oğlu olan babam, İstanbul'un Molla Gürani Mahallesi'ndeki dedemin konağında, 11 Aralık 1866 günü doğmuş. Sonradan, ailesi bu konağı satıp Kızıltoprak'a taşınınca, ilkokula orada başlamış. 9 yaşında yatılı öğrenci olarak Galatasaray'a gitmiş. O zaman Galatasaray'da günde 13 saat ders yapılırmış; buna rağmen babam keman çalmayı öğrenmeye heves etmiş. Fakat babası, "Sen asker olacaksın, böyle saçma şeylere vakit harcama" diye engel olmuş.

Babam 1885 yılında, Galatasaray'ı bitiremeden ve eğilimlerine aykırı olmasına karşın, Harbiye'ye yazdırılmış. Aynı yıl, bir grup akranıyla birlikte, Metz'deki bir Alman askerî okuluna gönderilmiş. 1888'de burayı teğmen olarak bitirmiş ve Berlin'de bulunan İkinci Prusya Piyade Hassa Alayı'na atanmış. Aynı zamanda, başkentteki Kurmay Okulu'na yazılmış. Kurmaylık stajını önce 2. Uhlan Muhafız Süvari Birliği'nde, sonra da bir topçu alayında yapmış. Türkiye'ye dönünce, Genelkurmaya tayin edilmiş ve Harbiye'de öğretmenlik yapmaya başlamış. Aynı Hassa Alayı'nda yetişen Alman İmparatoru II. Wilhelm, sonraki yıllarda da, silâh arkadaşlığı yakınlığıyla babama hep "sen" diye hitap edermiş.

Genç binbaşı, ileri fikirli olduğu ve bazı Jön Türklerle arkadaşlık ettiği için, Padişah II. Abdülhamid kendisinden kuşkulanmaktaymış. O yıllarda, dedem 23 yıl süren Mısır Yüksek Komiserliği görevindeydi. Babamı, Hidiv İsmail Paşa'nın küçük kızı Prenses Nimetullah'la evlendirmişler. Genç çift Emirgân Tokmakburnu'ndaki Hidive ait yalıda oturmaya başlamış. 1897'de babam, Tesalya Ordusu'nun bir süvari alay komutanı olarak Yunan Savaşı'na katılmış. Büyük yararlık göstermiş ve yaralanmış. Aynı yılın Ağustosu'nda ben doğmuşum. Annemle babam, Moda'daki Mermer Konak'a taşınmışlar. Babamın birçok atları ve arabaları varmış. [1900'de Fransa'daki askerî manevralara gitmiş.] Babam, Padişahın şüphesinden uzak kalmak için annemle birlikte beş yıl (1903-8) Mısır'da yaşamış. Bordein'deki malikânelerini çok başarılı bir çiftlik olarak yönetmişler. Babam hiçbir zaman doğru dürüst Arapça konuşmayı öğrenememiş, ama o dili okuyup anlaması mükemmelmiş. Sürgündeki Jön Türklerden birçoğunu çiftliğinde çalıştırmış, fakat yeterince etkin olmayanları işten çıkarttığı için, onlardan da hayli düşman kazanmış. Dedemin yaşamı hakkında, *Evénements d'Orient* diye bir kitap yazmaya koyulmuş. Her yıl gardrobunu yenilemek için İngiltere'ye gider, Paris'in entelektüel yaşayışını çekici bulur, Viyana operasında bir locaya mevsimlik abone olur-

* Emine Foat Togay'ın *Three Centuries; Femily Chronicles of Turkey and Egypt* - London: Oxford Üniv. Press, 1963 kitabının 5. bölümünden - s.52-71 özetlenmiştir.

AMBASSADE IMPÉRIALE
OTTOMANE

Berlin le 19

N°

Ausweiskarte

zur Legitimierung des Vorzeigers Herrn T a h i r B e y,
von der Kaiserlich Türkischen Botschaft zu Berlin.
Berlin, den 4 August 1914.

der Kaiserlich Türkische
Botschafter

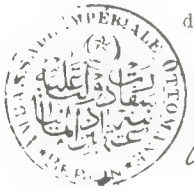

MAHMŪD MUḤTĀR-KĀTIRCIOGLŪ

THE
WISDOM OF THE QUR'ĀN
SET FORTH IN
SELECTED VERSES
CONVEYING
THE MORAL, RELIGIOUS AND
SOCIAL PHILOSOPHY
OF
ISLAM

PRECEDED BY
AN INTRODUCTION EXPOUNDING THE
TEACHINGS OF THE QUR'ĀN

THE ENGLISH TRANSLATION BY
JOHN NAISH, M.A. (Oxon.), D.D. (Lond.)
Chief Examiner, Reader in Arabic, Oriental Press, Oxford
Sometime Professor in Hebrew and Old Testament
in Mansfield College, Oxford

لكل أجل كتاب ... سـ To every age its Book XIII 38

OXFORD UNIVERSITY PRESS
LONDON : HUMPHREY MILFORD
1937

GL. MAHMOUD MOUKHTAR PACHA
AMBASSADEUR DE TURQUIE

محمود مختار

Mahmut Muhtar Paşa askerlik ve diplomatik mesleklerinin yanı sıra, tasavvufla da ilgileniyordu. Ömrünün son yıllarında hazırladığı, Kur'an'ın Bilgeliği adlı kitabı, onun ölümünden sonra, eşi Prenses Nimetullah İngilizceye çevirtip Oxford Üniversitesi Yayınevi'ne bastırtmıştır. Bu eser, Paşa'nın 40 sayfalık bir önsözüyle, Kur'an-ı Kerim'den (tümünün beşte biri kadar) seçme âyetlerden oluşmaktadır. Kitap, Fransız Oryantalisti (La Passion de'Hallaj'ın yazarı) Prof. Louis Massignon'a ithaf edilmiş ve onun sunusuyla yayımlanmıştır (üstte). Yanda, M.Muhtar Paşa'nın kartviziti ve (üst solda) Sefaret'te iken verdiği bir kart.
Yan sayfada solda M.Muhtar Paşa, sağdaki küçük resimde ise kızı Emine Fuat Togay ve torunları.

du. Babam bu dönemde Fransa ve Almanya'daki doğa-üstü/okült (ilm-i nücum) çalışmalarıyla da ilgilendi.

1908'de Ostend'de bir ev tutup yerleştik. Fakat 24 Temmuz'da İkinci Meşrutiyet ilân olununca, babam ve dedem hemen İstanbul'a döndüler. Babam, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olmamakla birlikte, başkentteki 1. Ordu Komutanlığı'na atandı. Ne var ki, Selânik'te bulunan 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa kendisini kıskanıyordu. Babam hemen, uzun süredir ihmal edilmiş olan askerî eğitimi yoluna koymaya girişti. 31 Mart Olayı patlak verince, âsi askerlere karşı harekete geçmek istedi. Fakat Sadrazam Hüseyin Hilmi ve Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşalar buna engel oldu ve kabine istifâ etti. Babam o geceyi, aile dostları Sir William ve Lady Whittall'ların evinde geçirdi. Alman Sefaret gemisiyle kendisini adaların açığında bekleyen bir İngiliz vapuruna binip Pire'ye, oradan da Selânik'e gitti.

Ayaklanmanın bastırılmasından ve Padişahın değiştirilmesinden sonra, 1909 Mayısı'nda çıkarılan bir yasa uyarınca, Osmanlı Harp Akademisinden mezun olmayan kurmayların rütbeleri indirildi. Prusya diplomasının denkliği uluslararası bir anlaşma ile kabul edilmiş olmasına karşın, 11 yıldır Paşa olan babam da albay yapıldı. Fakat, gönlünü almak için, Temmuz ayında onu Aydın Valiliğine atadılar. Orada bayındırlık ve düzen sağlama işlerinde canla başla çalıştı. 1911 başında İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Bahriye Nâzırı oldu. Ama 1912'de bu hükûmet düşünce, o da görevinden ayrıldı. [Yanlış: İbrahim Hakkı Paşa kabinesi 29 Eylül 1911'de değişmiştir!"

1912 Ocak ayında, Sultan Reşat, kışı geçirmek için her yıl yaptığı gibi Yalta'ya inen Çar II. Nikolay'a gönderdiği mutad saygı sunma kurulunun başkanlığına babamı getirmişti. Çar'la üç gün görüşen ve ondan murassa Beyaz Kartal nişanı alan babam, yurda dönüşünde, Türkiye'nin Antant devletleriyle ilişkilerinin düzeltilmesi gerektiğini savundu.

1912 Temmuzu'nda dedem Sadrazam olunca, babam yine Bahriye Nâzırlığına atandı. Bu görevi sırasında, İngiltere'ye iki büyük savaş gemisi ısmarladı ve parası ödendi. 1914'te İngiliz hükûmeti sözkonusu gemilere el koyunca, bu olayın babam için ağır sonuçları olacaktı. [*Sultan Osman* ve *Reşadiye* kastediliyor, ama yanlış: Mahmut Muhtar Paşa'nın usülsüz ödeme yaptığı gerekçesiyle 1929'da Yüce Divan kararıyla tazmine mahkûm edildiği paralar,* bu gemiler için değil, Seyrisefain tarafından Thames Iron Works Şirketi'ne ısmarlandığı halde, şirketin iflâsı nedeniyle teslim edilmeyen (herhalde sivil) iki vapur için yatırılmıştır.] [Sultan Reşad'ın Rumeli gezisinde onun yanındaydı.]

Balkan Harbi patlak verince, yeniden Ferik rütbesine erişmiş bulunan babam, bakanlığı bırakıp,

önce Trakya Ordusu'nun sağ kanadındaki 3. Ordu'nun, daha sonra da 2. Ordu'nun komutanı oldu. Komutasındaki birlikler Kırkkilise'de (Kırklareli) yenildikten sonra, düşmanı Vize-Pınarhisar hattında durdurdular. Bundan sonra, babam Terkoz-Çatalca savunma çizgisinin komutanlığına getirildi. 17 Kasım 1912'de Bulgar ileri harekâtı engellendi ve bizim ordu karşı saldırıya geçti. Fakat o gün babam ağır yaralandı. 1924'te İstanbul'da tanıştığım bir Bulgar ateşemiliteri, bana kendi askerî akademilerinde babamın bu savaşta izlediği strateji üzerine dersler verildiğini anlatmıştır.

1913 Şubatı'nda nekahat dönemini tamamlayınca, babamı Berlin Sefaretine gönderdiler. Nisanda biz de onun yanına gittik. Elçiliği etkin bir disiplinle yönetiyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıl, Berlin'de sosyal yaşam pek parlaktı. Günler balolar, resepsiyonlar ve şölenlerle geçiyordu.

1914 Ağustosu'nda savaş patlayınca, babam Türkiye'nin tarafsız kalması için kendi hükûmetine ısrarla baskı yaptı. Onlar da, babamı Berlin'den almaya karar verdiler. Fakat Alman İmparatoru buna engel oldu. Babam, Osmanlı Hükûmeti'nin savaşa katılmak üzere olduğunu anlayınca, İstanbul'a yeniden ve daha ısrarlı bir rapor yazdı. Sadrazam bu belgeyi İmparatora gösterilmek üzere Alman Dışişleri'ne gönderdi. Kayzer de, bunun üzerine babamın değiştirilmesine razı oldu.

Babam sefirlikten ayrıldıktan sonra da, 1917'ye kadar Berlin'de yaşamaya devam ettik. Çünkü 14.5 yaşındaki kardeşim İsmail ondan izin almadan ve yaşını gizleyerek Avusturya Ordusu'na gönüllü yazılmıştı. Babam İsmail'i zorla bir askerî okula yazdırdı. Ertesi yıl mezun olunca, İkinci Uhlan Hassa Alayı'na girdi. Ancak 1917'de İsmail'in hastalanıp ordudan ayrılması üzerine, İsviçre'ye taşındık.

1916'da Sait Halim'in yerine Talât Paşa sadrazam olunca, babam ona mektupla başvurarak aktif bir komutanlık istemişti. Fakat Harbiye Nâzırı Enver Paşa, babama pasif bir görev olan Doğu Orduları Müfettişliği'ni önerdi. Kabul etmeyince de, onu emekliye ayırdı. Mütareke'de de İsviçre'deydik. 1920 yazında Sèvres Antlaşması'nın koşullarını öğrenince, babam ilk kalp krizini geçirdi. Sağlığı elverişli olsa, Anadolu'ya gidecekti.

1921 Haziranı'nda Münih'e yerleştik. Ben, Müşir Fuat Paşa'nın oğlu Ahmet Hulusi (Tugay) ile evlendim. Kocam Kopenhag maslahatgüzarlığına atanınca, ertesi yılbaşında biz oraya gittik. Babam ve ailesi ise, dokuz yıl ayrılıktan

---

Lausanne 23 Octobre 1914

Mon cher Général,

En parcourant aujourd'hui mes papiers j'ai trouvé la minute d'une notice relatant la conversation que j'ai eue à Petrograd avec le Général Rasco Dimitrief lors de la première visite qu'il me fit comme Ministre de Bulgarie en Russie.

Le Général n'est rien moins que diplomate et il m'a fait l'impression d'être un brave mi-

.....

cien et de la promptitude de résolution de Mahmoud Mukhtar Pacha.

« Cette contre-attaque n'eut pas lieu, puisque les deux généralissimes entreprirent les négociations d'armistice ».

En portant ce qui précède à la connaissance de Votre Excellence, je saisis cette occasion pour Lui réitérer les assurances de la très haute considération de son dévoué

Lozan 23 Ekim 1914

Sevgili Generalim,

Bugün evrakımı gözden geçirirken, General Rasko Dimitrov'un Rusya'daki Bulgar Elçisi sıfatıyla Petrograd'da bana yaptığı bir ziyaret sırasında aramızda geçen görüşmelerin tutanağını buldum.

General, diplomattan başka her şey olabilir. Bende, düşüncesini gizlemeyi beceremeyen mert bir asker izlenimi bıraktı. Zaten Petrograd'a da askerî bir politika izlemek için değil, "Küçük Napolyon" lâkabıyla tanındığı Rusya'da yapmış olduğu şöhretin Bulgaristan'da ne kadar memnuniyet uyandırdığını göstermek için gönderilmişti.

Demin sözünü ettiğim tutanakta Ekselânslarını ilgilendiren bir bölüm var. Bu bölümü Zâtıâlilerine aktarmaktan memnuniyet duyacağım.

"Yeni atandığım görevime gelirken Berlin'in yolumun üstünde olmamasına çok üzüldüm: Mahmut Muhtar Paşa ile tanışıp, stratejisinin, taktiğinin ve cesaretinin bende uyandırdığı hayranlığı bizzat kendisine ifade etmek isterdim; sizin en iyi generaliniz olduğunu hiç kimse reddedemeyeceği gibi, hangi ülkede olursa olsun oranın da en iyi generali olurdu. Eğer Osmanlı ordusunun başkumandanı o olsaydı, sizin için her şey farklı gelişirdi. Kırkkilise'de 20 bini yedek (redif) olan 25-30 bin kişiye komuta ediyordu. Oysa onun karşısında, benim emrimde 80 bini düzenli (nizamî) Bulgar ordusuna ait olmak üzere 90 bin kişilik bir kuvvet vardı. Demek ki, kendisininkinden üç defa daha kuvvetli bir güç karşısında bulunuyordu. Buna rağmen, hayran olunacak bir cesaret ve fedakârlıkla saldırıyı o başlattı ve bana büyük kayıplar verdirtti.

"Bu saldırıyı bir ikincisi izleyemedi, zira şafaktan önce ordusunun büyük kısmı dağılmıştı. Bu dahi herhangi bir komutanı ümitsizliğe düşürmeye yeterliydi; ama Mahmut Muhtar Paşa, hiçbir şekilde umutsuzluğa kapılmadan, dağılmakta olan ordusunu toplamak için elindeki bütün imkânları kullandı ve sonuçta bunu başardı. Ancak, böylesine bir disiplinsizlik gösteren birliklerle hemen yeniden bir saldırıya geçmenin büyük bir ihtiyatsızlık olacağını düşü-

sonra İstanbul'a döndüler. Kışları eskisi gibi Mısır'da geçiriyorlardı. Babam 1926'da Avrupa'da bir mide kanseri ameliyatı oldu. Yine de, *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe* adlı kitabını yazmakla uğraşıyordu.

1929 yazında İsviçre'de tedavisi devam ederken, Türk hükûmetinin, kendisini 1912'deki Bahriye Nâzırlığı sırasında satın alınan savaş gemilerinin [!] parasını ödemiş olmaktan sorumlu tuttuğunu öğrendi. İtiraz yoluna giderek devlete karşı dava açtı, ama kaybetti. Mâlen çökmüştü. Bir daha vatanına dönmedi. İki yıl sonra, 30 yaşındaki ortanca oğlu Halil kanserden öldü. Ondan sonra, babam küçük yetim torunları Nimet'le Fevzi'ye baktı. Fransızca olarak yazdığı Kur'an'ın Hikmetleri kitabını tamamladıktan sonra, İskenderiye'den Napoli'ye giderken, 18 Mart 1935 günü, gemi Messina açıklarındaynerek saldırıdan vazgeçti ve savunma için mükemmel bir şekilde hazırlamış olduğu Kırkkilise'deki harekât merkezine çekildi.

M.Muhtar Paşa çalışırken.

"Ancak orada da, kendisini maalesef ikinci bir sürpriz bekliyordu: müstahkem mevkilere yerleştirdiği ordusu yeniden kaçmaya başlayarak Kırkkilise'yi tamamen savunmasız bıraktı.

"Başka bir ordu komutanını tamamen ümitsizliğe düşürecek bu ikinci disiplinsizliğe rağmen, Mahmut Muhtar Paşa ne soğukkanlılığını, ne de kavrama yeteneğini kaybetti. Yanında kalan, özel hizmetindeki birkaç kişiyle birlikte Kırkkilise'den ayrıldı ve bir general için en güç göreve, kaçmakta olan ordusunu toplamaya girişti.

"Türk ordusunun bu yeni ricatını beklemediğim için, şehre ancak ertesi gün girdim. Orada, olanı biteni öğrendikten ve durumu gözümle gördükten sonra, Başkomutandan derhal İstanbul üzerine yürümek için izin istedim. Üç kere ısrarla tekrarlamama rağmen, bu izin ancak Kırkkilise'ye girişimin üçüncü günü verildi.

"O sırada artık çok geç olmuştu. Ben boş yere Genel Kurmayla müzakere ederken, Mahmut Muhtar Paşa yeniden bir ordu toplamayı ve bu orduyu tekrar karşılaşacağımız Bamar Hisar'a götürmeyi başarıyordu. Yeni bir ruh vermeye muvaffak olduğu birlikleri bizi devamlı saldırılarla hırpalıyorlardı.

"Göğüs göğüse çarpışmalar devam eder ve ben ne yapacağımı bilemez bir halde bulunurken, sol kanadımın komutanından gelen bir not, benim için acı bir sürpriz oldu. Bu komutan, notunda, durumunun çok kritik olduğunu bildiriyor ve ya geri çekilmek ya teslim olmak ya da umutsuz çabalarının başarıya ulaşamayacağından emin bir biçimde savaşa devam etmek şıklarıyla karşı karşıya bulunduğunu belirtiyordu.

"Notu aldığımda at üstündeydim. Hemen oracıkta şu cevabı verdim: Geri çekilmekten veya teslim olmaktan söz ettiğinize göre, hâlâ hayattasınız demektir. Sağ olan bir ordu komutanının ise savaşmaktan başka bir görevi yoktur.

"Mahmut Muhtar Paşa'nın ordusunun sağ kanadı, komutanının taktik ve yönetimi sayesinde benim ordumun bir kısmını çok tehlikeli bir duruma düşürmüştü.

Dimitrov Lüleburgaz çarpışmalarından ve İstanbul üstüne yürümesinden bahsettikten sonra, Çatalca'da cereyan eden çarpışmaları anlatmaya başladı:

"Burada da korkulu düşmanım Mahmut Muhtar Paşa karşıma çıktı. Ordunuzun başında onun kadar yetenekli, cesur ve süratli karar alabilen başka bir general görmediğim için kendisinden korkum daha da artıyordu.

"Bir an geldi ki, durumum çok kritikleşti: Bir yandan ordumu kırıp geçiren kolera, öte yandan hiç yem bulunamadığı için topçu beygirlerini karargâhtan fersahlarca uzağa göndermek zorunda oluşum beni çok güç bir duruma düşürüyordu.

"Bunun üzerine, aceleyle genel saldırı kararı almak zorunda kaldım. Ancak, başarıya ulaşamayan bu saldırı sırasında, ordumuzun moralinin düzeldiğini ve topçu birliklerinizin tahmininden daha fazla olduğunu gözlemledim. Bu durumda, artık ordunuzun karşı saldırıya geçmesini bekliyordum. Böyle bir saldırı, beni bütün toplarımı size terkederek Balkanlar hattına çekilmeye zorlayacaktı ve bana ulaşan haberlere göre esasen Mahmut Paşa bunun plânlarını yapmaya başlamıştı bile. Tehlikeli bir savunma harekâtını göze almam gereken bu endişe dolu dakikalarda Mahmut Muhtar Paşa'nın yaralandığını ve eve götürüldüğünü haber aldım. Bu haber beni çok rahatlattı; zira daha önce de dediğim gibi, ordunuzda Mahmut Muhtar Paşa'nın sığasına, taktisyen görüşüne ve sür'atle karar verme yeteneğine sahip başka bir general göremiyordum.

"Sonuçta bu karşı saldırı gerçekleşmedi, zira iki başkomutan ateşkes görüşmelerine başladılar."

Yukarıdakileri Ekselânslarının bilgisine sunarken, bu fırsattan yararlanarak Zâtıâlilerine bendelerinin en derin saygılarımı yinelerim.

Turkhan [Paşa]
[1908-13 arasında
Osmanlı Devleti'nin
Rusya Sefiri]

M.Muhtar Paşa'nın elçilik yaptığı Berlin Sefareti.

ken bir kalp krizi sonucu öldü. Kahire yakınlarında İmam Şafiî Mezarlığı'ndaki aile kabristanına gömüldü.

---

* [Mahmut Muhtar Paşa aleyhindeki Yüce Divan kararının sonucu:
"Müddeialeyh Mahmut Muhtar Paşa'dan yirmi iki bin dört yüz on bir lira bir buçuk kuruştan iskonto edilen yüzde beş bittenzil mütebakisinin *altın olarak* ve dava arzuhalinin kaydı tarihi olan 3 Şubat 341 (1925) tarihinden itibaren yukarıda gösterilen hesaplar üzerinden baliğ olduğu faizin ve Avukatlık Kanununun 10'uncu maddesine tevfikan ücret-i vekalet olarak takdir olunan bin yüz on iki liranın *evrak-ı nakdiye olarak* tahsiline ve vesaik-i resmiyeye müsteniden müddei ve tavizan Hazine tarafından tesviye olunan şuhut ve heyet-i naibe masarifiyle aşağıda müfredatıyla gösterilen ilan ve saire harcının da müddeialeyhe aidiyetine 3 Teşrinisanı 929 tarihinde ekseriyetle hükmedilerek alelusul tarafeyn vekillerine tevhim kılındı."
Rahmi Kumaş, *İktidardan Yüce Divana* (İstanbul: Tekin Yay., 1980), s.89.]

Imp: Ott: Admt
Constantinople
15 Oct. 1912
2 Oct. 1328

PORTSMOUTH DIVISION.

H.M.S. JUPITER,
HOME FLEET.

My dear Pasha,
I learn that you are going to the Front.
For my own sake I am very sorry indeed.
.....
Just at present you have judged it more useful to take part in the land fighting.
I can only repeat that with you success, honour, and a safe return
Sincerely yours
Arthur H. Limpus
Rear Admiral

Aziz Paşam,

Cepheye gideceğinizi öğrendim. Kendi payıma gerçekten çok üzgünüm. Fakat, geçici olarak Bahriye Nâzırlığı görevini yapması için bırakacağınız kişiye elinden gelecek her yardımda bulunacağım. Size ve genel olarak Türk ordusuna sürekli ve güvenli bir başarı dilediğimi de ekleyebilir miyim? Keşke, ben de sizinle gelebilseydim. Ama bunu yapmam yasak. Siz ve âdil dâvânız iyi ellerdesiniz. Bir erin ya da bir maiyet subayının işi, tehlikeli ve rahatlıktan yoksun olmakla birlikte, görece basittir. Bir generalin işiyse basit *değildir*. Size (Tanrı'nın) sağlam, keskin, sür'atli bir muhakeme gücü (vermesini) ve subaylarınızın bağlılık göstermesini diliyorum. Sağ ve salim olarak geri dönmenizi de temenni ediyorum.

Eşim yaralılara bakmak için hizmetlerini sunmak üzere Prenses hanıma yazacak. Prensesin sizinle birlikte bizi Kandilli'de ziyarete gelmesinden çok duygulandık.

Bahriyenizin gerçekten çok iyi bir duruma geleceğine inanıyorum. Şuna da inanıyorum ki, gerekli örgütlemeyi yapmak üzere Bahriye Nâzırlığı'na dönerseniz, emeklerinizin meyva verdiğini görmek fırsatını bulacaksınız. Böyle bir görev, memleketinize büyük bir iyilik ve yapılmaya değer bir iş olacaktır. Tıpkı, şimdi sizin kara savaşlarına katılmanın daha yararlı olduğuna karar verişiniz gibi.

Size başarı, şeref ve sağ salim dönüş dileklerimi tekrarlıyorum.

İçtenlikle sizin,
Arthur H.Limpus*
Tuğamiral

* Limpus, II. Meşrutiyet döneminde donanmayı ıslah için getirilen İngiliz amirallerinin üçüncüsüdür. 30 Nisan 1912'de göreve başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na katıldığı 1914 Kasımı'na kadar çalışmıştır.

Türkiye'de Karneli Yıllar

Hazırlayan:
CEMİL KOÇAK

1939 yılı sonbaharında Avrupa'da patlak veren ve hızla genişleme eğilimi göstererek, kısa sürede dünyanın dört bir yanına yayılan İkinci Dünya Savaşı'nın, çok geçmeden Türk ekonomisi üzerinde de önemli ve derin etkilerini göstereceğini tahmin etmek (ilk dünya savaşının tecrübesiyle) hiç de güç değildi. Bu gerçeği ve tecrübeyi değerlendiren Refik Saydam Hükümeti, savaşın çıkışından çok kısa bir süre sonra, 18 Ocak 1940'ta 3780 sayılı "Millî Korunma Kanunu"nu (MKK) TBMM'den hızla geçirdi. "..millî hayatımızda bu istisnai ahvalin, savaşın tesirlerini önlemek ve.. iktisadi bakımdan da tahaffuzi ve tedafüi tedbirler almak zarureti" karşısında hazırlanan yasa, (yasada tanımlanan biçimi ile) "Fevkalâde hallerde devletin bünyesini iktisat ve milli müdafaa bakımından takviye maksadiyle" hükümete yine olağanüstü görev ve yetkiler vermekteydi.

Saydam Hükümeti hiç zaman kaybetmeden, 19 Şubat 1940 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında 2/12877 sayılı kararname ile yasaya uygulamaya koymaya karar vermiş ve bu kararını 21 Şubat 1940 tarih ve 4439 sayılı Resmi Gazete'de (RG) ilân etmiştir.

MKK'nın 21 maddesine göre; "Halkın ve Milli Müdafaa'nın katî ihtiyacı olan zaruri maddelerin istihlâk miktarını lüzum halinde hükümet, tâyin ve tahdit edebilmekte"ydi (bu madde daha sonra 1945 yılına dek üç kez değiştirilmiş ve kapsamı genişletilmişse de, özünde bir değişikliğe uğramamıştır).

Tarımsal alandaki üretim yetersizliği nedeniyle, hükümet yasanın bu maddesine dayanarak, 18 Şubat 1941 tarihinde 2/15224 sayılı kararname ve 155 sayılı Milli Korunma Kararı (RG no: 4740) gereğince tek *tip* ekmek çıkarılmasına karar verdi. Bu kararda ekmek çeşnisi de saptanmaktaydı. Örneğin; 22 Şubat 1941 tarihli *Ulus* gazetesi, Ankara, İstanbul ve İzmir'de tek tip ekmeğe % 15 oranında çavdar karıştırılacağını haber vermektedir. Ancak üretim darlığı ekmek çeşnisinin sık sık değişmesi sonucunu doğurmuştur.

Aydemir şöyle yazıyor:

"Meselâ İzmir'de palamutun, küspenin una karıştırılmasını gerektiren tedbirler alınmak zorunda ka-

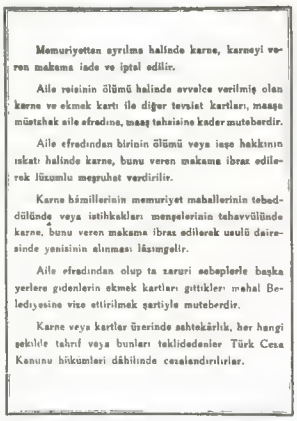

Memuriyetten ayrılma halinde karne, karneyi veren makama iade ve iptal edilir.

Aile reisinin ölümü halinde evvelce verilmiş olan karne ve ekmek kartı ile diğer tevsiat kartları, maaşa müteshak aile efradına, maaş tahsisine kadar muteberdir.

Aile efradından birinin ölümü veya işe hakkının iskatı halinde karne, bunu veren makama ibraz edilerek lüzumlu meşruhat verdirilir.

Karne hâmillerinin memuriyet mahallerinin tebeddülünde veya istihkakları menşelerinin tahavvülünde karne, bunu veren makama ibraz edilerek usulü dairesinde yenisinin alınması lâzımgelir.

Aile efradından olup ta zaruri sebeplerle başka yerlere gidenlerin ekmek kartları gittikleri mahal Belediyesine vize ettirilmek şartiyle muteberdir.

Karne veya kartlar üzerinde sahtekârlık, her hangi şekilde tahrif veya bunları taklidedenler Türk Ceza Kanunu hükümleri dâhilinde cezalandırılırlar.

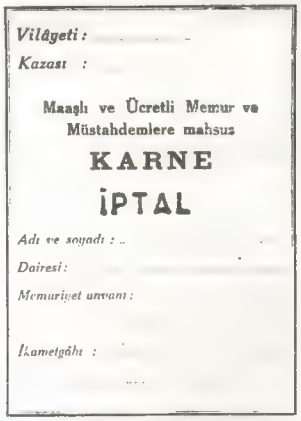

Vilâyeti :

Kazası :

Maaşlı ve Ücretli Memur ve Müstahdemlere mahsus

KARNE

İPTAL

Adı ve soyadı :

Dairesi :

Memuriyet unvanı :

İkametgâhı :

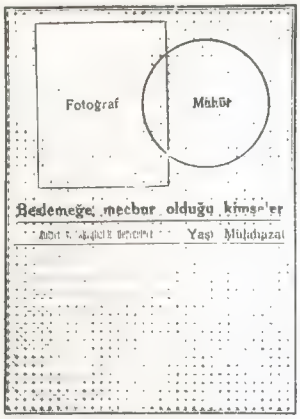

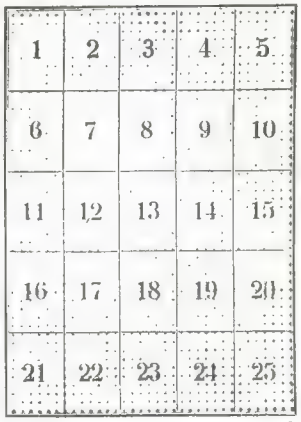

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10
11	12	13	14	15
16	17	18	19	20
21	22	23	24	25

lınıyordu. İzmir Valisi bir gün bana, İzmir'de kasasını açarak: 'İşte dün fırınlardan çıkan bu! Bir tanesini hatıra olarak saklayacağım!' diyerek, taşla moloz arası kara bir hamur, daha doğrusu çamur parçası göstermişti." (Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt: 2, İkinci Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s.199.)

Hatta buğday unundan bazı maddelerin (pasta, çörek vs.) yapımı ve satışı yine bu sıralarda yasaklanmış; bu yasak ancak 1944 yılı sonlarında (o da ancak bazı koşullarla) kaldırılmıştır.

Nihayet 1942 yılı başında buğday üretimindeki düşüş nedeniyle büyük kentlerde ekmek tüketimini sınırlandırmak amacıyla, karne uygulamasına geçildi.

"Ekmek ve Ekmeklik Hububat İstihlâkinin Tahdidine Dair" 247 sayılı Milli Korunma Kararı'nda, ekmeğin "kart usuliyle tevzi olunacağı"; 7 yaşına kadar çocuklara (7 hariç) günde 187.5 gr, 7 yaşından yukarı olanlara 375 gr ve ağır işçilere ise 750 gr ekmek dağıtılacağı saptanmıştır. Karara göre, karne dağıtımı yerel belediyelerce yapılacak ve eğer köylerde karne uygulaması olursa, herkese günde 300 gr ekmek dağıtılacaktı.

11 Ocak 1942'de Ankara'da ve bundan iki gün sonra da İstanbul'da ekmek karnelerinin dağıtımına başlanıldı. Karne karşılığında ekmek verilmesine ise 17 Ocak'ta başlandı.

13 Nisan 1942'de günlük ekmek

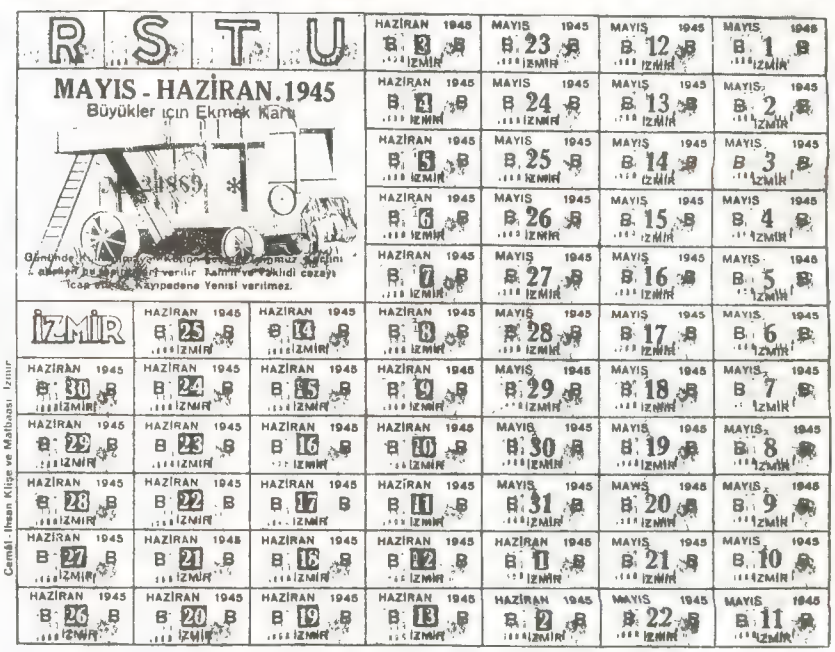

Cemal: İhsan Klişe ve Matbaası İzmir

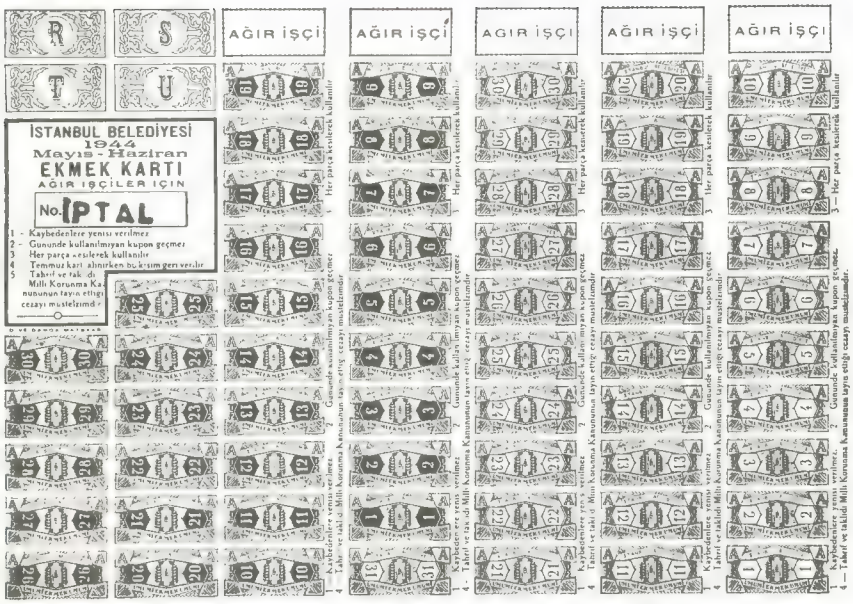

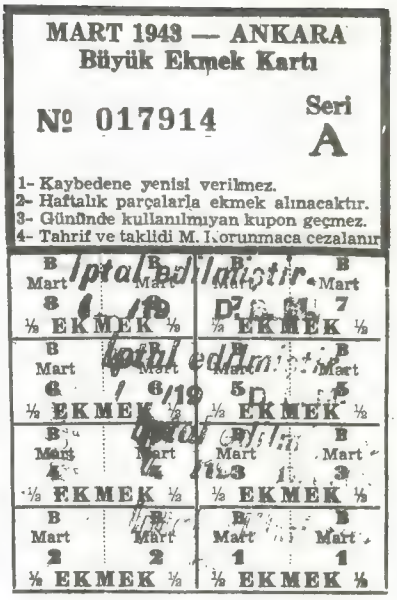

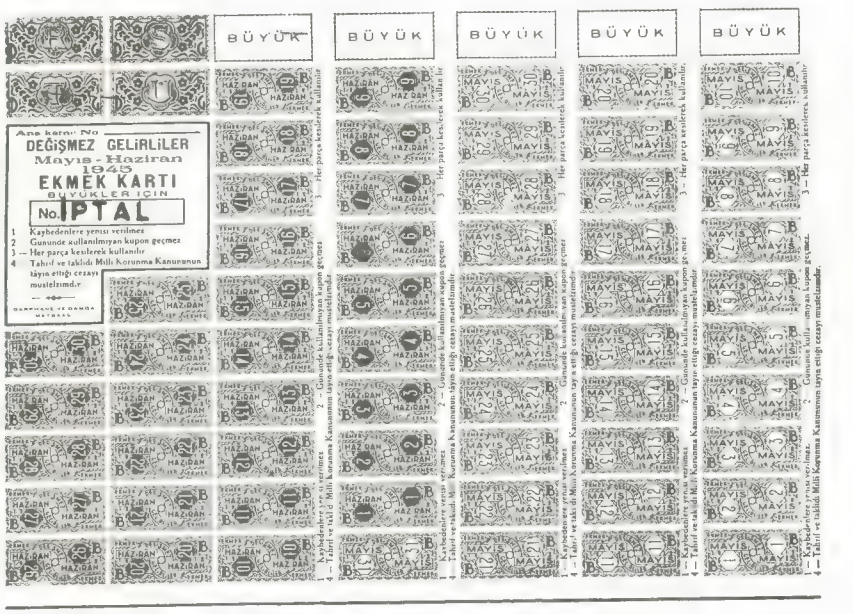

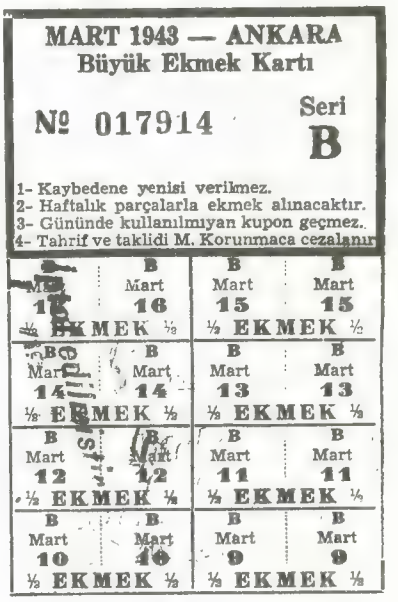

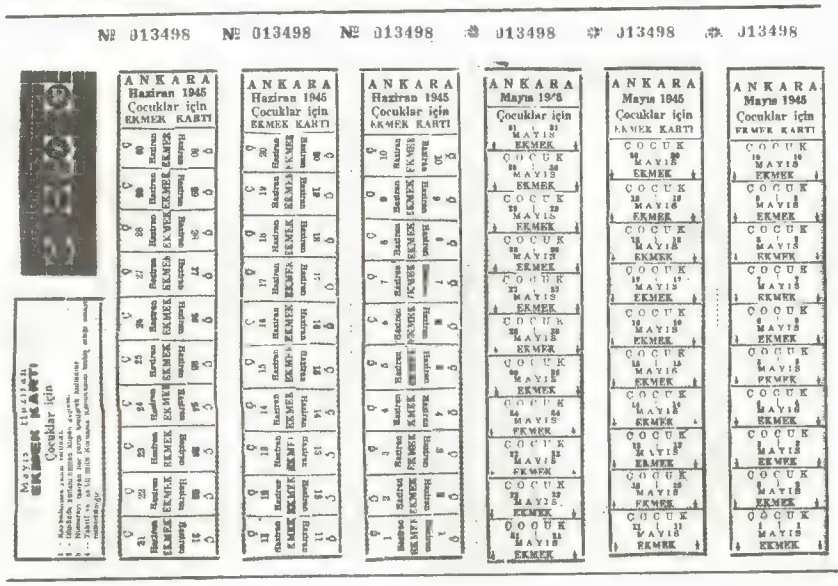

istihkakı 7 yaşından büyükler için 175 gr'a inmiş, Mayıs ayında ise 150 gr olmuştur. İstihkak miktarı ancak 1 Eylül 1944'ten itibaren; 7 yaşına kadar çocuklarla 7 yaşından büyükler için yeniden 375 gr olmuş, ağır işçiler için 750 gr'a yükselmiştir. 1945 yılı Ocak ayından itibaren bu rakamlar sırası ile 450 gr ve 900 gr olmuştur.

Metin Toker şöyle yazıyor:

"Şimdi, aradan geçen yılların sonunda o günleri hatırlıyorum. Evlerde ekmek kavgaları, kim daha çok yedi, kim daha az yedi tartışmaları eksik olmazdı. 'Ağır işçi' karneleri sözümona kollarıyla çalı-

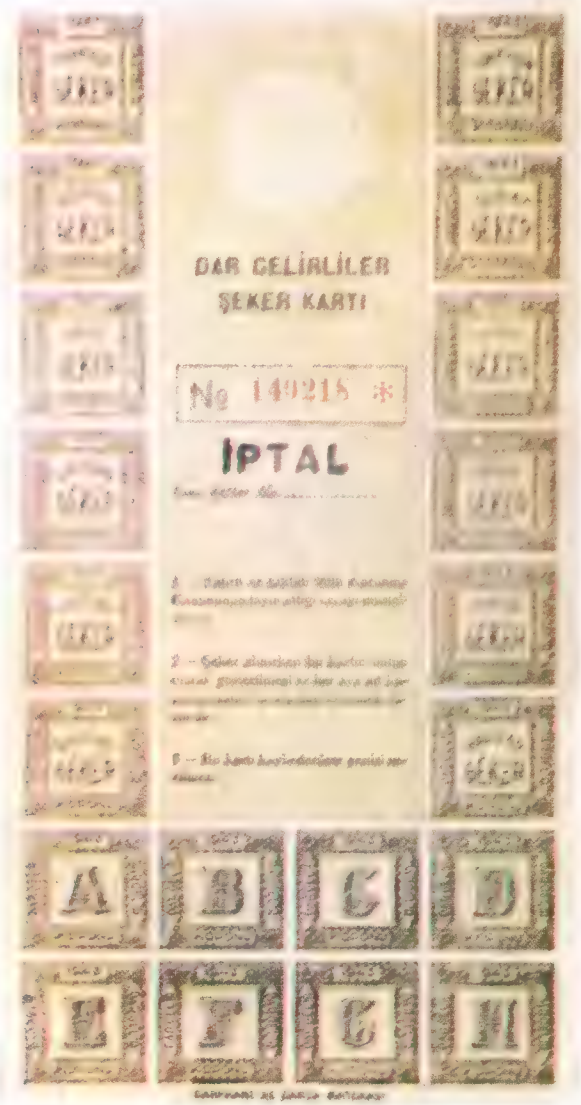

şanların karınlarını biraz daha iyi doyurmak içindi ama bunlar karaborsada bol bol satılmaktaydı. Hattâ francala bile bulmak, bedelini ödedikten sonra pekâlâ kabildi. Halk ile memur iki sınıf halinde birbirlerinden ayrılmıştı ve devlet, kendi memurunu kısmen koruyabilmenin gayreti içindeydi. Bunun aslında, halkı memurdan yani devletten daha fazla ayırdığının farkında değildi. Sümerbank'ın memurlara verdiği kumaş ve ayakkabılar, ucuz fiyatlarıyla tamah çekiyorlardı. Şeker için memurlara ve halka değişik bedel ödetiliyordu. Halbuki bunları almak da bir meseleydi ve nüfus cüzdanlarının başındaki beyaz sayfalar çeteleye dönmüştü." (*Tek Partiden Çok Partiye,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s.27.)

Ekmek karnesinde tahrifat yapanlara ya da kendisine ait olmayan karne kullananlara 3 yıla dek hapis cezası verileceği 7 Şubat 1942 tarihli *Ulus* gazetesinde açıklanmıştı.

Aydemir şöyle yazıyor:

"...Haydarpaşa İstasyonu'nda tesadüfen hamalın sırtından düşerek parçalanan bir sandıktan dökülen binlerce sahte 'ağır işçi ekmek karnelerini' bastıran ve dağıtan dolandırıcı: 'Bu sahte vesikalar tam taklit sayılmaz. Çünkü şu köşedeki çizgilerden birisi tam aslına benzemiyor' gerekçesiyle ve hiç tutuklanmadan hemen serbest bırakılıyordu." (Aydemir, *age,* s.212.)

Dağıtımı karne ile yapılan tek mal elbette sadece ekmek değildi. 14 Mayıs 1942'de Resmî Gazete'de yayınlanan 319 sayılı Milli Korunma Kararı'nda belirlenen Halk Dağıtma Birlikleri'nin görev ve amaçları arasında, hükümetçe dağıtımı karneye bağlanmış olan maddelerin kartlarının halka dağıtımı da vardı.

Dönemin basın koleksiyonları şu tür haberlerle doludur:

"Küçükpazar'da Mehmet adında biri... 77 tane günlük ekmek kuponunu satarken yakalandı." (*Ulus,* 16.4.1942)

"Karnesiz ekmek satan kimseler yakalandı." (*Ulus,* 30.5.1942)

ANTIPHELLOS (KAŞ)

ANTİK LİKYA ŞEHİRLERİ: IV

NEVZAT ZAFER

Yurdumuzun en gözde turizm merkezlerinden olan Kaş, doğal ve çarpıcı güzellikleri, tarihi anıtları ve yakın çevresindeki antik yerleşim bölgeleri ile ilgi derleyen oldukça şirin bir kasabadır. Eski Likya kentlerinden olan ve Antiphellos diye adlandırılan Kaş'ın Likçe'deki ilk adı "Habe(s)sos"dur. Habesos adına, M.Ö. 6. yüzyıl şikkelerinde en antik çağ yazarlarından Plinius ile Stephanos Byzantinus'un kayıtlarında rastlanmaktadır. (Plinius: "Antiphellos quae quandan: Habersos").

Sikkeler üzerinde de görülen bu adın "ss" son eki, kentin Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır.

Antiphellos adı ise Kaş'ta bulunan ve M.Ö. 4. yüzyılın ilk yıllarına tarihlenen iki dille yazılmış (bi-

Yanda Tiyatro, aşağıda solda Kaş'tan bir görünüm, aşağıda sağda Bayındır Limanın'daki Kaya Mezarı.

lingual) bir kitabe üzerinde tesbit edilmiştir.

Yunan dilinde Phellos, taşlık, kayalık anlamına gelmektedir. Antiphellos ise, karşı taşlık veya kayalık demektir. Aslında, Antiphellos, kuzeyindeki Felen dağı üzerinde bulunan Phellos'un limanı diye bilinmektedir. Böylece ana kent Phellos olmaktadır.

Phellos'un tarihi hakkındaki bilgiler çok azdır. Çukurbağ yolu ile ulaşılan Felen yayla üzerindeki kentin tarihi Likçe kitabeli kaya mezarlarından dolayı M.Ö. 4. yüzyıla kadar indirilebilmektedir. Phellos'da görülebilen diğer kalıntılar ise, kent surları lahitler ve sarnıçlardır. En ilginç kalıntılardan biri müstakil ev tipi kaya mezarıdır. Ahşap Likya evlerinin taşa uygulanmış bir örneğini yansıtan dikdörtgen prizma formundaki kaya mezarının oda içindeki klinesinin ön duvarı üzerinde bir meduza başı kabartması bulunmaktadır. Aynı alanda yer alan bir başka kaya mezarının avlu duvarını oluşturan kaya yüzünde de oldukça büyük bir boğa kabartması izlenebilmektedir. Antik yazarlardan Stephanus Byzatinus, Phellos'un eski adının "Sebeda" olduğunu ileri sürmüş ise de, bunu destekleyen bir başka belge bulunamamıştır. George Bean'e göre, Phellos'un Likçe adı "Vehinda" olmalıdır. Hekataios ve Skylax'ta da Phellos'dan bahsedilmesi kentin eksikliğini bir ölçüde kanıtlamaktadır. Likya birliği dönemine ait sikkeleri ele geçen Phellos hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

Antiphellos'un tarihi, Likya tarihi ile bir paralellik göstermektedir. M.Ö. 6-4 yüzyılları arası Pers egemenliği, M.Ö. 4. yüzyıl Likya Birliği dönemi, M.Ö. 330 yılından itibaren Büyük İskender ve sonra onun komutanlarından Ptolemaios ve Selevkosların yönetimi, M.Ö. 2. yüzyıl Likya Birliği dönemi, daha sonra kısa bir Rodos yönetimi ve M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu egemenliği Likya tarihi gibi Antiphellos'un tarihinin de ana hatlarını oluşturmaktadır. M.S. 7. yüzyıldan başlayarak köy haline dönüşen kent 10 yüzyılda terk edilmiştir. 14 ve 15. yüzyıllarda Bizans idari taksimatına göre yeniden kasaba olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren Andifli adını almış ve bugüne değin yaşamını sürdürmüştür.

Cumbalı evler ve lahit.

Antiphellos'da da ele geçen buluntuların en önemlileri M.Ö. 6. yüzyıla ait pholos'lu oturan tanrıça figürini ile geç Korint dönemine tarihlenen kotülalardır. Bu eserler Antalya müzesinde bulunmaktadır.

Hellenistik devre kadar ana şehir Phellos'a göre ikinci planda kalan Antiphellos, bu devirden itibaren ve özellikle Roma İmparatorluğu döneminde yörenin önemli bir kenti olmuştur.

Elverişli tarım alanlarının olmayışı geçim kaynağını büyük ölçüde ticarete dayandırmıştır. Likya ormanlarından sağlanan kereste ile yerel ürün olan sünger ticaretin ana unsurları olmuştur. Özellikle kıyıdaki kent surlarının deniz içinde kalan bölümlerinden elde edilen çok yumuşak ve iyi kaliteli süngerler çevrede çok tutulmuştur.

Hellenistik dönem içinde özellikle M.Ö. 2. yüzyılda biri Likya Birliği diğeri ise yerel olmak üzere iki tip sikke basmışlardır. Birlik tipinde olan sikkelerde ΛΥΚΙΟΝ ΑΝ ibaresi görülmektedir.

Bugün kent de görülebilen kalıntılar: Sur duvarları, tapınak, tiyatro, kaya mezarları ve lahitlerdir.

Antik yazarlardan Skylax, Plinius, Ptolemaios ve Stephanos Byzantinus'un Megiste diye bahsettikleri bugünkü Meis adasına bakan rektagonal teknikli bosajlı surlar Hellenistik döneme tarihlenebilir. Yer yer izlenebilen surların limana bakan ucunda "in antis" planlı bir tapınak kalıntısı yer almaktadır. Rektagonal taşlarla örülmüş duvarlarının bir bölümü ayakta kalmış olan tapınak ile ilgili herhangi bir belge veya mimari eleman bulunamadığı için kime ait olduğu belirlenememektedir. Ancak, duvar işçiliği dolayısıyle Roma dönemine tarihlenmektedir.

Antiphellos'un en önemli kalıntılarından biri de tiyatrodur. Kent merkezinden yaklaşık 500 metre batıda, hastanenin kuzeyinde yer alan tiyatro, Likya Bölgesinin ayakta kalmış olan en eski tiyatrosudur. Kavea'da 26 oturma sırası bulunmaktadır. Yarım daire planlı orkestra bölümü arkasında olması gereken sahne binası (scene) yoktur. İri Blok taşlardan yapılmış olan analemma duvarları orkestra bölümüne açılmaktadır. Tiyatro Hellenistik döneme tarihlenmektedir.

Tiyatronun kuzeyindeki tepenin eteğinde blok kayadan oyulmuş, dikdörtgen prizma formunda yapılmış olan ve "Dorik Mezar" diye adlandırılan özgün bir mezar anıtı bulunmaktadır. Bu tanım, mezar

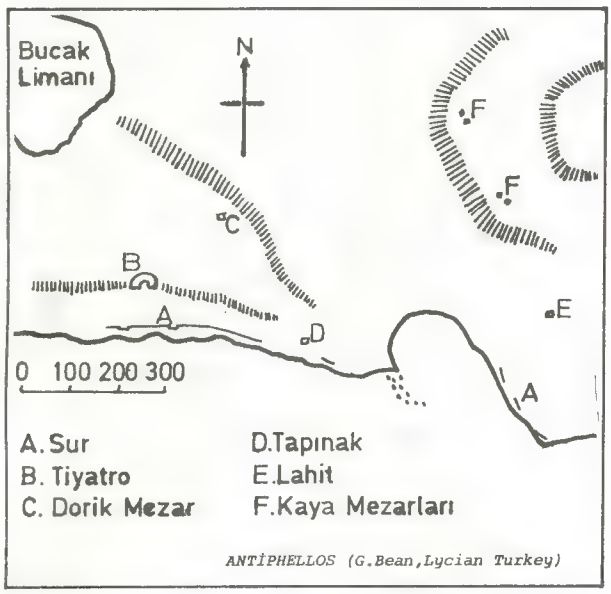

binasının arşitravının Dor düzenli olmasından kaynaklanmaktadır. Dor düzeni elemanı olan triglifler iyi korunmuş durumda olup, kolaylıkla izlenebilmektedir. Mezar odasının yan duvarları önünde klineler yer almaktadır. Arka duvarın üst bölümünde ise yan duvarlara da taşan elele tutuşup dans eden kızlar frizi bulunmaktadır. 25 adet kız figürünün yer aldığı kabartma şeklindeki bu friz bitkisel motiflerle süslenmiştir. Bu mezar anıtı, M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir.

Antiphellos'un kaya mezarları Bucak Denizi (Vathy limanı) ile Dorik Mezar arasındaki alanla, kentin kuzey-doğusunu sınırlayan kayalık yamaçlar üzerinde yer almaktadır. Ayrıca, Bayındır limanının doğusunu çevreleyen kayalıkta iki kaya mezarı daha bulunmaktadır. Likçe ve Latince kitabeli kaya mezarlarının büyük bir bölümü ev tipidir. Kentin kuzey doğusunu çevreleyen kayalık yamaçta yer alan, çatısı semerdam veya gotik kemer şeklinde olan iki katlı kaya mezarı Likçe ve Latince kitabeli olup, M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Likçenin yanında Latincenin de kullanılması aynı mezarın yüzyıllar sonra Roma döneminde bir kez daha kullanılmış olduğunu kanıtlamaktadır. Latince kitabeye göre, mezar sahibinin Claudia Recepta adlı bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Bu mezarın 50 metre kadar yanında yine aynı yamaçta ilginç bir kaya mezarı daha bulunmaktadır. Üçgen alınlıklı, ev tipi kaya mezarının ön cephesindeki yan duvarların üzerinde elinde asa tutan yaşlı bir adam ile oturan bir kadın ve bir çocuk tasvir edilmiştir. Kyaenae'deki Eleuthera kabartması ile benzerlik gösterdiği ileri sürülen kadın, elinde asasıyla karşısında eğilen ve belki de Apollon rahibi olan adama doğum olayına yardımcı olduğu için teşekkür eder gibi bir armağan sunmaktadır. Kabartma şeklinde yapılmış bulunan bu figürler M.Ö. 4. yüzyıl Yunan heykel sanatının etkisini taşımaktadır.

Antiphellos'un en çok ilgi derleyen anıtı, hiç şüphesiz halı, kilim ve hediyelik eşya dükkanlarıyla renklenmiş eski, cumbalı, beyaz boyalı evlerin sıralandığı dar yokuşun sonunda, ulu bir çınar ağacının gölgesine yaslanan lahittir. Bu lahit Likya bölgesinde kendi türü içinde önemli bir yer tutmaktadır. İyi korunmuş bir durumda olması, oldukça uzun ve değişik Likçe kitabesi, aslan başlı çörtenleri ve kabartmalarıyla hayranlık uyandırmaktadır. Luwi diliyle yakın akrabalığı olduğu saptanan ve Hint-Avrupa dili ailesinden olan Likçe'nin bugüne kadar kesin bir çözüme kavuşturulamaması bu ilginç kitabenin okunmasını da engellemektedir. Hernekadar Likçe kitabelerin kalıplaşmış bazı bölümleri okunabiliyorsa da, buradaki form ve diziliş mezar kitabelerinin klasik yazılış biçiminden farklı bir durum göstermektedir. Belki de şiirsel bir formu olduğu düşünülebilen bu kitabe henüz okunamamıştır. Oldukça büyük blok taştan yapılmış olan lahit iki katlı olup, altta ve üstte iki mezar odası bulunmaktadır. İlk katı oluşturan dikdörtgen prizma formundaki bölümün kaidesi dış bükey profillidir. Aynı bölümün üst sınırını çevreleyen kabartma halindeki yaprak ve yumurta sıraları motifleri titiz bir mimari işçiliği gözler önüne sermektedir. Üst katı oluşturan Likya tipi lahit semerdam veya gotik kemerlidir. Lahitin uzun yan yüzleri üzerinde, sağda ve solda ikişer tane olmak üzere 4 tane aslan başlı çörten yer almaktadır. Dört panele bölünmüş ön dar yüzlerde ise, ayakta duran iki insan figürü kabartma şeklinde tasvir edilmiştir.

Kent içinde gerek liman çevresinde ve gerekse Bucak denizi ile tiyatro arasındaki alanlarda çok sayıda lahite rastlanmaktadır.

10-15 yıl öncesine kadar adından bu denli söz edilmeyen ve ulaşılması zor olan Kaş, yukarıda da değinilen doğal ve tarihsel güzellikleri, oldukça uzun turizm mevsimi, kozmopolitliği ve karayolu sorununun da çözümlenmiş olmasıyla günümüzün en çok beğenilen tatil yörelerinden biri olmuştur. Gelişme yolunda ikinci bir Bodrum olayının ilk adımlarının atılmaya başlandığı Kaş, umarız ki, bu gelişmesini kendine özgü özellikleri yozlaştırmadan tamamlasın.

- Akşit O., *Likya Tarihi,* İstanbul, 1967
- Akurgal E., *Ancient Civilizations And Ruins Of Turkey,* İstanbul, 1978
- Bayburtluoğlu C., *Likya,* Ankara
- Fellows C., *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor,* Londra, 1839
- Pauly Wissowa, "Ruge", *R.E.,* Stuttgart, 1899-1965
- Bean G., *Southern Shore Of Turkey,* 1968
- Petersen E.-Luschan F., *Reisen im Südwestlichen Kleinasien 11, Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis,* Wien, 1889
- Bean G., *Lycian Turkey,* 1978
- Zafer N., *Likya Bölgesi Ev Tipi Kaya Mezarları,* Yük. Lis. Tezi, Ankara, 1982

1

İskambil Kâğıtları ve Tarih

ÖZELLİKLE MEMLÛK KÂĞITLARI

METİN AND

Tarih araştırmalarında epigrafi, papiroloji, paleografi, kriptografi, özeladbilim ya da onomastique, soykütükbilim ya da généalogie, armacılık ya da heraldique, nümismatik, damga ve mühür bilim ya da sigillographie gibi yardımcı dalların yanısıra daha az önemli görülen alanlar vardır. Özellikle posta pulları ve damgaları gibi. *Tarih ve Toplum* dergisinin çeşitli sayılarında resimleriyle yer alan sarma sigara kağıtları, Liebig reklam kârtları gibi tarih araştırmalarına yardımcı olan ve daha çok özel koleksiyoncuların katkılarıyla biraraya toplanan bu malzeme tanıtılıp tanındıkça, tarih araştırmalarına ışık tutacağı kuşkusuzdur. İşte bu yazıda iskambilleri ve özellikle en eskileri ya da en eskilerinden biri olarak bilinen Topkapı Sarayındaki Memlûk destesini tanıtırken, *Tarih ve Toplum*

2

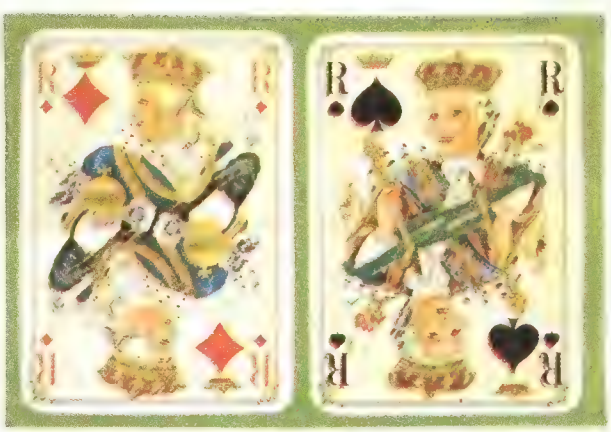

1. Memlûk kâğıtları
2. XV. Louis kâğıtları

okurlarının ilgisine bir yeni alanı sunmuş olduğuma inanıyorum. Böyle bir koleksiyona on yıl önce başlamıştım. Ne tam bir koleksiyoncu sayılırım ne de iskambil kağıtlarına özel bir ilgim vardır. Öyle ki, yaşamım boyunca bir kez bile bir iskambil oyunu oynamamış olduğum gibi, piyangoyu da içermek üzere herhangi bir kumar ve talih işi ile uğraşmadım. Ancak çocukluğumdan beri gözbağacılık sanatına büyük tutkumdan ötürü, iskambillerle yakından ilgilenmiştim. On yıl önceki bir olay bunlarla bir koleksiyon yapmaya beni isteklendirdi. Önce bu olayın öyküsünü anlatayım. 1974 yılında Budapeşte'nin

3 4 5 6

en önemli tiyatrosu Thalia beni iki haftalığına Macaristan'a çağırdı. Gösterimleri izlemek, belgelik ve müzeleri gezmek, tiyatro ve dans okullarını görmenin yanısıra başka ne yapmak istediğimi sorduklarında ben de konuya özel ilgimden dolayı Macaristan'ın önemli bir gözbağacılık sanatçısı ile tanışmak ve konuşmak istediğimi belirttim. Nitekim bana bir gün Macaristan'ın en önemli gözbağacılık sanatçısı Rudolfo'nun beni evinde beklediğini bildirdiler. Gittiğimde kapıyı yaşlıca, fakat dinç biri açtı ve beni içeriye Türkçe konuşarak buyur etti. Şaşırdığımı görünce açıkladı: Her gösterim vermek için gittiği ülkenin dilini sahnede konuşacak ölçüde öğrenmiş, 1930'larda Türkiye'de de gösterim verdiği için biraz Türkçe de öğrenmiş. Ortak konularımız üzerine konuştuk, ertesi günü bir müzikholde yarım saatlik bir gösterimi varmış, beni oraya çağırdı. Vakit gecikmişti, gitmek için izin istedim, giderayak bana iskambil ko-

8 9

3. Shakespeare destesi
4. İkinci imparatorluk
5. Fransız kralları
6. I. Dünya Savaşı
7. Amerika Birliği
8. Sinema oyuncuları
9. Yeni Çin kâğıtları

leksiyonunu göstermek istedi. Önce bunları çok iyi bildiğim gözbağacılıkta kullanılan iskambillerden sanarak görmem gerekmediğini belirttim. Rudolfo bir ömür boyu çeşitli ülkelerin ve çeşitli çağların alışılmışın dışında -boy, biçim, ve yüzlerindeki simge, resim ve göstergeleri değişik- desteleri toplamış, 800'ü aşkın deste toplamış. Bunların hepsini son dakikada görmek olanağı yoktu, en ilginçlerini çıkarıp gösterdi. Bunlara büyük bir ilgiyle baktığımı görünce, benim de böyle bir koleksiyon yapabileceğimi ve buna Macaristan'dan başlayabileceğimi söyledi. Herhangi bir tütüncüden çok ucuza iskambiller alabileceğimi söyledi. Ben de onun öğüdüne uyarak, bir tütüncüden değişik boyda bir iki Macar destesi aldım. Gerçekten de, alışageldiğimiz iskambillerden çok değişikti. Böylece koleksiyonumun ilk adımını Macaristan'da atmış oldum. Ondan sonra da her gittiğim ülkede keseme uygun böyle değişik desteler buldukça aldım, bu süre içinde yüzü aşkın değişik destem oldu. Bu konuda bir iki danışma kitabı da edindim. Aslında iskâmbil kağıdı koleksiyonculuğunun çok yaygın olduğunu, büyük müzelerin dışında çok önemli özel koleksiyonlar bulunduğunu, koleksiyoncular için özel desteler sağlayan dükkânlar, ayrıca asılları büyük müzelerde olan kâğıtların tıpkı basımını yapan iskambil fabrikalarının varlığını öğrendim.

İskambil kâğıtlarının ilkin ve nerden çıktığı saptanamamıştır. Avrupa'da gelişmiş olmasına karşın, Avrupa'ya dışardan geldiğinde birleşilmektedir. Ancak nereden geldiğinde değişik görüşler bulunmaktadır. Kimine göre Uzak Doğu'dan, kimine göre ise Haçlılar eliyle Yakın Doğu'dan geldiği, bir başka görüşte ise bunların gezgin çingenelerce yayıldığı ileri sürülmüştür. Ayrıca bunların Çin'den çıktığı ileri sürülmüştür. Her ne kadar eldeki en eski Çin kâğıtları 18. yüzyıldan kalmış ise de 16. yüzyılın bir Çin ansiklopedisine göre Çin'de iskambil İ.S. 1120'ye kadar geriye gitmektedir. Ayrıca Kore'de de iskambiller böylesine gerilere kadar gitmektedir. Hindistan'da ise iskambil kâğıtlarının varlığı ancak 16. yüzyılın başına kadar saptanabilmiştir. Bu da Avrupa'daki varlığından 150 yıl sonradır. Nitekim Avrupa'da iskambil kâğıtlarının varlığını saptayan en eski belge Johannes adında bir Alman keşişinin Lâtince bir yazma eseridir. Bunun eldeki kopyası 1472 tarihlidir, ancak özgün metnin bundan yüzyıl daha eski olduğu bilindiğine göre, Avrupa'da iskambil kâğıtlarının 14. yüzyıla kadar gittiği kesindir. Gene 14. yüzyılda bir eski kaynaktan İtalya'da Viterbo kentine 1379'da bir iskambil oyunu tanıtıldığı, bunun Seracinia'dan geldiği (bu sözcükle Araplar veya Müslümanlar diyarı denilmek isteniyor) bu oyuna orada *naib* denildiği belirtilmektedir. Aşağıda Memlûk oyun kâğıtlarına geçildiğinde bunun önemi daha iyi anlaşılacaktır. 1393 tarihli bir başka kaynak ise bir oyunun adını *naibî* olarak göstermektedir. Nitekim İspanya'da bugün de iskambil oyununa *naipes* denilmektedir.

İskambil kâğıtlarının tarihi üzerine çalışanlar bunların üzerine değişik görüşler getirmektedirler. Bunlardan biri iskambilin 12. yüzyılda ya da önce Çin'den çıktığını, 15. yüzyılda buradan Avrupa'ya geldiğini, bir başkası ise köken ülkenin Hindistan olduğunu ileri sürmüştür. Çinlilerin kâğıdı ilk bulan ulus olduğu, Hindistan'da da büyük bir olasılıkla satrancın çıktığı düşünülürse bir bakıma akla yatkın gözükmektedir. Ancak her iki ülkenin iskambillerinin Avrupa'dakilerden çok değişik oluşu bir bakıma bu kanıtsız görüşleri doğrulamamaktadır. Öte yandan Haçlılar ya da çingeneler eliyle Avrupa'ya girdiği görüşü de pek sağlam değildir. Haçlı seferleri 1291'de sona erdi, oysa yukarıda gördük, Avrupa'da iskambil bir yüzyıl sonra görüldü. Çingenelerin ise Avrupa'da ilk görüldüğü tarih 1398'dir, oysa bu tarihten önce Avrupa iskambili biliyordu.

1939'da ünlü İslâm sanatı özellikle Memlûk sanatı bilgini Profesör L.A. Mayer 1939'daki bir yazısıyla o güne kadar üzerinde durulmamış olan Topkapı Sarayı'ndaki Memlûk destesi üzerinde durdu.[1] Ancak araya İkinci Dünya Savaşı'nın girmesiyle Profesör Mayer'in önemli buluşu yeterince değerlendirilemedi. 1971'de dostum Profesör Richard Ettinghausen O. Kurz ile birlikte Mayer'in buluşunu Ettinghausen'in katkılarıyla birlikte hazırladılar[2] ayrıca Ettinghausen 1974'de bir başka yayınıyla konuya yenilikler getirdi.[3] Profesör Mayer'in Topkapı Sarayı'ndaki deste için verdiği tarih 15. yüzyıldır, ancak daha sonra Kahire'de bulunan gene bir Memlûk iskambilinden parçanın tarihinin 12. yüzyıl olarak saptanınca büyük bir olasılıkla Avrupa'daki iskambilin kökeninin Memlûk kâğıtları olduğu kolayca ileri sürülebilir. Bu konuda aşağıda daha ayrıntılı görüleceği gibi, başka kanıtlar da vardır. Nitekim Memlûk kâğıtları Avrupa kâğıtları gibi dört takımdır. Bunlar kupa, sikke, kılıç ve polo sopasıdır. Avrupa'da üç değişik sistem vardır. Bunlardan daha yaygın olan Fransız ve İngiliz sisteminde kâğıtların dört takımı: Kalp (kupa), trefl (sinek), pik (maça) ve karo. Alman ve Orta Avrupa sistemine göre ise bu dört takım şöyledir: Kalp, Çan, Yaprak ve meşe palamudu. Yazımın başında belirttiğim gibi Macar iskambilleri de bu sistem üzerinedir. Üçüncü sistem ise İtalyan-İspanyol sistemidir. Asıl ilginç olan da budur, çünkü bu sistemin dört takımı tıpatıp Memlûk dörtlü takımına benzemektedir: Kupa-Kılıç-Sikke ve Sopa. Topkapı Sarayındaki kâğıtlar çok uzun ve çok dardır. Ancak Mısır'da bulunan parçanın boyutları 116 mm × 78 mm olup bu boyutlar tıpatıp İtalyan kâğıtlarının boyutlarına uymaktadır. Gerçi kimine göre, Memlûk kâğıtları Avrupa'dan alınmıştır. Ne var ki, aşağıda göreceğimiz gibi, Memlûk kâğıtlarında dört saraylıdan biri *Naib* adını almaktadır. Bu, Avrupa'da kraliçe'nin karşılığıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, iki dile - İspanyolca ve İtalyanca- iskambil

oyunu anlamına *naib* sözcüğü girmiştir. Kaldı ki, Ettinghausen'in bulduğu iskambil parçası Fatimîlerin geç dönemine raslamaktadır. Bu Avrupa'nın böylesine erken bir dönemde İslâm'da varolan iskambilleri almış olacağı daha akla yakındır. Topkapı Sarayı'ndaki Memlûk iskambillerini tanıtmadan önce, İslâm ülkelerindeki iskambil geleneği üzerinde durmak istiyorum. Fakat bu konuda hemen hemen hiç bilgi yok gibidir. Ünlü Arapça ve Arap kültürü bilgini dostum Profesör Franz Rosenthal *İslâmda Kumar* adlı önemli kitabında pek çok oyun üzerine bilgi vermekle birlikte, İslâmda iskambil kâğıtları ve oyunları üzerine pek bilgi bulamamıştır. İskambile ve oyuna 15. yüzyıldan beri *kanjifah* denmektedir. Geçen yüzyılın sonunda yayınlanan bir Farsça sözlükte *ganjifah*'ın iskambil destesi ve iskambil oyunu, *ganjifah-baz*'ın iskambil oyuncusu ve hilebaz, *ganjifah-bazi*'nin el çabukluğu, iskambil hilesi, *ganjifah-saz*'ın iskambil yapımcısı anlamlarına geldini göstermektedir.[4] Gene 19. yüzyılın sonlarında K. Himly bu sözcüğün Çinceden geldiğini belirtmektedir.[5] Muhammet Said adında birine göre ise, *lu'b el kagaz* çok iyi bilinen bir kâğıt oyunu olup bir talih oyunudur.[6] Evliya Çelebi de çağının çeşitli oyuncularını sayarken bunların arasında geçen *pehlevan-ı kâğıd-baz* da iskambil oyunuyla ilintili olmalı.[7] İran'da ise daha geç tarihte *ganjifah*'dan başka *As Nas* Hintistan'daki desteler gibi elle boyanmış ve fildişi, tahta ve kalın kâğıt üzerine lâkedir. Dikdörtgen kâğıtların boyutları 32 mm × 50 mm'dir. Destede aynı beş takıma ayrılan yirmibeş kâğıttan oluşur. Bu beş takım şöyledir: *Şah* yeşil zemin üzerine, *Bibi* sarı zemin üzerine, *Kuli* ya da çengi kırmızı zemin üzerine *As* (aslan, kartal veya ejderha) siyah zemin üzerine, *Serbaz* ya da asker altın zemin üzerine.[8] Buraya renkli örneklerini aldığımız İran kâğıtları özel bir koleksiyondan olup erotik sahneleri göstermektedir.

Bunları belirttikten sonra, şimdi de Topkapı Sarayı'nın Memlûk destesini daha yakından tanıyabiliriz. Bu destede 47 kâğıt bulunmaktadır. Kimi kâğıtlarda ise hem üstte hem altta yazılar vardır. Bu yazılardan üsttekiler manzum özdeyişlerdir. Örneğin kupa meliki yaklaşık şöyle söylemektedir: "Mutluluğun kılıcı ile bir sevgili aldım, sonra bu beni öldürecek." Aşağıdaki yazılarda ise kâğıdın hangi takımdan ve türden olduğu gösterilmektedir.

Dört türe gelince, bunlar *çevgan* (sopa), *tuman* (kupa), *dirhem* (sikke) *seyf* (kılıç) olarak belirlenmiştir. Her türde on dört kâğıt bulunmaktadır. Önce birden ona sayılı kâğıtlar, dört tane de saraylı diyebileceğimiz kâğıt vardır. Bu dört kâğıt şunlardır: *melik, naib, naib sanî* ve *melik*'in erkânından biri. Buna göre, tam destenin 56 kâğıttan oluşması gerekirken, Topkapı Sarayı'ndaki destede 47 kâğıt bulunmaktadır.

Önemli bir başka konu da Memlûk kâğıtlarının *tarot* denilen ve fal bakmakta kullanılan kâğıtlarla ilişkisidir. *Tarot* desteleri 78 kâğıttan oluşmaktadır. Bunların 22'sine *arcanes majeurs,* 56'sına da *arcanes mineurs* denilmektedir. Bu elli altı kâğıdın oluşumu Memlûk destesine tıpatıp benzemektedir. Ayrıca bu 56 kâğıt Memlûk kâğıtlarındaki gibi dört -sopa, kupa, kılıç, sikke veya dinar- takıma ayrılmaktadır. Böylece Memlûk kâğıtları *tarot* destesinin 22 kâğıtlık fal kesimini almamış, oyun için kullanılan 56 kâğıdı ile yetinmiştir. Dört de saraylı vardır. Bunlar Kral, Kraliçe, Şövalye ve Vale'den oluşmaktadır. Karanlıkta kalan bir başka konu da, *arcanes* sözcüğünün anlamıdır. Bunun Latince *arcanus* (=gizli olan) sözcüğünden geldiği sanılmıştır. Oysa bu kâğıtları incelemiş bir yazar ise, bunun Arapça *erkân*'dan geldiğini ileri sürmüştür.[9] Bu hem bütün deste için doğru gözüktüğü gibi, Memlûk kâğıtlarından dördüncü saraylı kâğıdın adına da uymaktadır, bir başka deyişle *erkân, arcane'a* dönüşmüştür.

Böylece Memlûk destesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Avrupa'dan önce İslâm dünyasının iskambili bildiği, Avrupa'ya buradan geldiği görüşü güç kazanmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, gerçi Topkapı Sarayı'ndaki deste 15. yüzyıldandır, ancak Profesör Ettinghausen'in bulduğu bir kâğıdın yarısı kupa dörtlüsüdür ve bu parçanın 12. yüzyılla 13. yüzyıl arasından kalma olduğu saptanmıştır. Bu kâğıt kupanın dörtlüsüdür. Kâğıt Londra'da Dr. Edmund de Unger'in özel koleksiyonundan.[10] Böylece bu parça ile Memlûk kâğıtları en azından iki yüzyıl eskiye gitmektedir. Ayrıca Profesör Ettinghausen tüm kâğıtlara ortalama olarak 252 mm×95 mm boyutlarını saptamıştır.[11]

Memlûkların buna koşut olarak bir başka yaratıcılığını da burada anımsayalım. 1517'de Yavuz Sultan Selim Mısır'ı alarak Memlûk hâkimiyetine son verdikten sonra burada seyrettiği bir gölge oyununu beğenerek başka sanatçılarla birlikte, gölge oyunu sanatçılarını da İstanbul'a getirmiş. 17. yüzyılda gölge oyunu Karagöz'e dönüşmüştür. Ancak Profesör Ettinghausen'in Memlûk kâğıtlarını buluşuyla daha geriye götürmesi gibi Memlûkların da gölge oyununu Ortaçağa kadar götüren önemli iki kanıt vardır. Bunlardan birincisi, Muhammed İbn Danyal'ın 1267 tarihinde kaleme aldığı üç gölge oyunu metnidir, bunun üç yazmasından en iyisi İstanbul'da bulunmaktadır. Belki Yavuz Sultan Selim, Mısır'dan gölge oyunu sanatçılarını beraberinde getirirken, bu yazmaları da getirmişti. İkinci kanıta gelince, Profesör Kahle'nin 1909'da Mısır'da bulduğu Memlûk gölge tasvirleridir. Profesör Kahle bunların tarihini saptamak için Profesör L.A. Mayer'e başvurmuş, o da bunlardaki Memlûk motiflerinden 1290'dan daha geriye gidemeyeceğini, 1370'den de daha yakına gelemeyeceğini saptamıştır. Bunlar İkinci Dünya Savaşı'nda yok olanların dışında, gene büyük bir kesimi Almanya'da bir-iki müzede görülebilir.[12] Memlûk iskambilleri ile Memlûk

10 11 12 13

gölge oyunu tasvirleri arasında ortak noktalar vardır. Her ikisinde de Profesör L. A. Mayer'in adı katkısı vardır. Fakat daha önemlisi, her ikisi de dünyanın en eski iskambilleri ve gölge oyunu tasvirleri olmasalar bile, kesinlikle günümüze kalan en eskileridir.

Memlûk kâğıtlarından sonra, kısaca iskambil kâğıdı koleksiyonlarının oluşumunu ve bunların sağlayacağı bilgilere kısaca değinelim. İskambilleri iki ana kesime ayırabiliriz. Birincisi yalnız oyun amacı için yapılmış, bir başka deyişle standart kâğıtlardır. Bunlar tarih içinde dönemlere, ülkelere, çeşitli kültürlere göre büyük değişiklikler gösterirler. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Avrupa'da bile ülkeler arasında büyük farklar görülür. İtalyan, İspanyol, İtalyan-İspanyol, Alman ve İsviçre, Fransız, Fransa dışında Fransız kâğıtları ki, bunlar özellikle İngiltere ve Amerika'da, İskandinav ülkelerinde, Belçika ve Hollanda'da, Portekiz'de ve Rusya'da görülür. Bunlara karşın, Asya'da Hint, Çin, Japon ve Kore kâğıtları hem boyları, biçimleri, sayıları, üzerindeki resim ve göstergeleriyle Avrupa'dan alabildiğine değişik oldukları gibi, ayrıca bu ülkelerin her birinde de değişik oyunlar için değişik kâğıtlar vardır.

Standart olmayan kâğıtlar ise oyun oynamanın yanı sıra değişik amaçlar için hazırlanır. Bu amaçlara göre, kâğıtların üzerindeki resimler, göstergeler alabildiğine değişik olup yaratıcılık izleri görülür. Bunların kimi anısal kâğıtlar olup, bir olayın, bir ünlü kişinin anısına çıkarılır. Örneğini buraya aldığımız Birinci Dünya Savaşı için çıkarılan kâğıtlar gibi. Ya da Shakespeare, Jules Verne kâğıtları gibi. Burada bu yazarların yarattığı karakterler standart kâğıtlardaki resimlerin yerini alır. Bir başka tür ise, reklâm için çıkarılan kâğıtlardır, ancak bunların çoğunda reklâm kâğıdın arka yüzüne yapıldığı için koleksiyoncu bakımından ilginç değillerdir. Örneğin çeşitli ülkelerin havayolları kâğıtların arkasında kendi adları gösterilen böyle desteler çıkarırlar, isteyen yolculara bunları armağan ederler. Ancak kimi reklâm kâğıtlarında kâğıdın önyüzün-

15

14 17

10. IV. Henri
11. Bastille kâğıtları
12. Kaiser kâğıtları
13. Habeşistan kâğıtları
14. Politik liderler
15. Hint kâğıtları
16. Japon kâğıtları
17. Versailles kâğıtları

de bunları yayınlayan firmanın uğraş alanı ile ilgili resimler yer alır. Örneğin Amerika'da bir eczacılık firmasının yayınladığı destede doktorların, dişçilerin, hastabakıcıların, laboratuvar tekniklerinin resimleri bulunmaktadır.

Kimi desteler iskambil göstergelerinden oluşan resimler yaparlar. Kimi iskambil yapımcıları ise meraklıları ve koleksiyoncuları düşünerek değişik konularda desteler çıkarırlar. Burada örneklerini verdiğimiz Bastille, ikinci imparatorluk, sinema sanatçıları, liderler ve politikacılar, Fransız kralları, gibi sevilen konularda desteler çıkarılır. Bunun yanı sıra, sokak satıcıları, kostümler, hayvanlar, trenler, gemiler, askerler, dinsel konular gibi çeşitli konularda desteler yayınlanmaktadır. Bunların kimi de eğitim amacı gütmektedir. Kimi ülkeler de kendi kâğıtlarını kendi kültürlerinden ve tarihlerinden esinlenerek hazırlarlar, burada örneklerini verdiğimiz Habeş destesi gibi. Kimi desteler ise sanat amacı güderler. Bunları hazırlayanlar grafik, karikatür, çizgi romanı sanatçıları ve ressamlardır. Çoğunlukla bir desteyi bir sanatçı hazırlar. Fakat Fransa'da görüldüğü gibi kimi destede her kâğıdı ayrı bir sanatçı yapar. Bu arada tarihî değeri büyük olan antika kâğıtların destelerinin tıpkı basımları yapılır. Ancak bunlar genellikle normal deste ucuzluğunda olurlarsa da, kimi kez çok sınırlı sayıda basılıp meraklıların elde etmek için uğraştıkları ve değeri hızla yükselen tıpkı basımlar da vardır. Konu ancak bir kitaba sığacak genişliktedir. Üstelik koleksiyonumuzda yer vermediğimiz *Tarot* ve benzeri fal kâğıtları da başlı başına çok kapsamlı bir alandır.

Ülkemizde henüz iskambil endüstrisi kurulmamıştır, bunun nedenini anlamak zordur. Üstelik dış alımı tekelde olduğundan hep çarşıda tek tür iskambil görülür. Oysa iskambiller hem reklâm, hem de Türkiye'nin tanıtımı için kullanılacağına göre, bu yolda girişimler çok yararlıdır. Örneğin Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk sanatını, anıtlarını, turistik yerlerini, tarihî kişileri gösteren desteleri ve benzeri konuları içeren desteleri Türk sanatçılarına hazırlatılıp tanıtma amacı için kullanabilir.

[1] L. A. Mayer, "Mamluk playing cards", *Bulletin de l'Institut Français d'archéologie orientale* 38 (1939), s.113-118.
[2] L. A. Mayer, *Mamluk Playing Cards,* haz. R. Ettinghausen, O. Kurz, Leiden 1971.
[3] Bkz. *Gatherings in Honor of D. E. Miner,* Baltimore 1974, s.51-78.
[4] F. Steingass, *Persian-English Dictionary,* 1892, s.1098.
[5] Bkz. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft,* XLIII (1889), s.421 vd.
[6] Bkz. F. M. Pareje Casanas, *Libro del Ajedrez (de autor arabe desconocido),* I, II, Madrid 1935.
[7] Evliya Çelebi, *Seyyahatname,* Dersaadet 1314 I, s.625.
[8] George Beal, Playing Cards and their story, London 1975, s.92.
[9] Jan Bauwens, Muluk Wanuwwab, Lauven 1972, s.39.
[10] Mayer-Ettinghausen, a.g.e., s.9.
[11] *A.e.,* s.5.
[12] Geniş bilgi için bkz. Metin And, *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu,* Ankara, 1977, s.221-239.

16

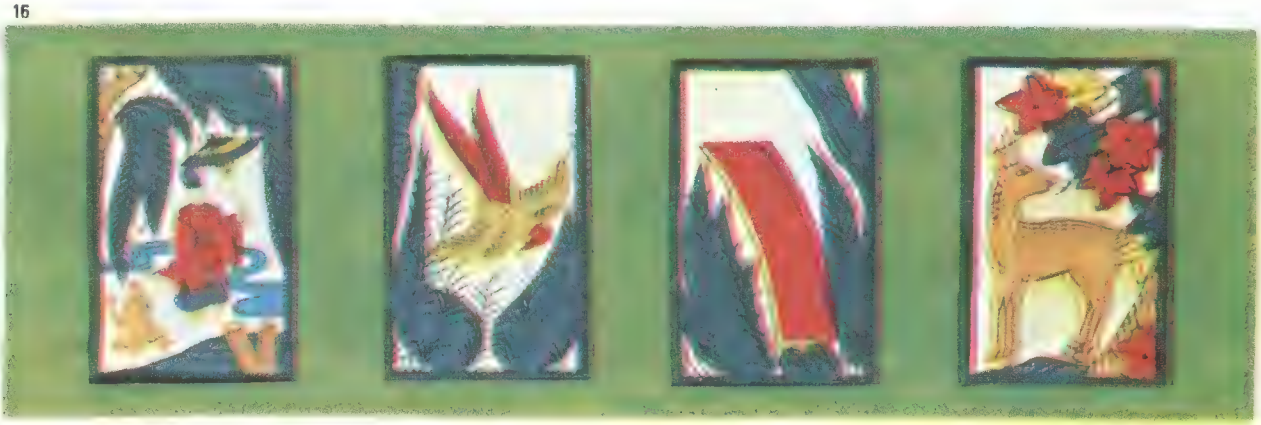

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

Sultan Reşad'ın Elyazısıyla

(Veliahtlığının son günlerinde ve padişah olduktan sonra düzenlediği)

Dört Hesap Pusulası

Hazine-i Hassa Nâzırı (Celâl Nuri, Suphi Nuri ve Sedat Nuri İleri kardeşlerin babası) Giritli Mustafa Paşa'ya verilmiştir.

Rasih Nuri İleri Koleksiyonu'ndan

1. ŞUBAT 324 (1908) MASARİFİ

	İtası
Matbah-ı âli masarifi	14 809
Kilar-ı âli masarifi	10 976
Kahve-i âli masarifi	976
Daire-i âli masarifi	6 373
Berber Mehmet Beyin pusulası	639
Mehmet Ağanın pusulası	5 303
Kilarcının taamiyesi	1 070
Elbise bedeli	2 160
	42 316
Istablii âmire masarifi	4 513
	46 829

Mehmet Reşat

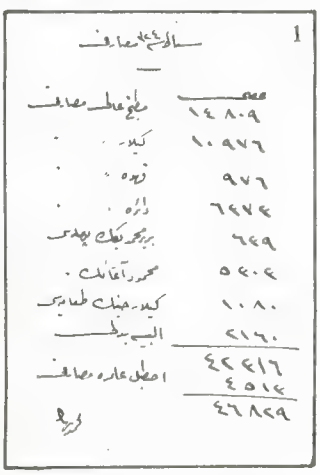

2. KASR-I ÂLİNİN ŞUBAT 324 MASARİFİ

	İtası
Tahir Ağa kullarının pusulası	4 228
Korucu Kahraman kullarının pusulası	4 310
El defteri kullarının pusulası	1 771
İcariye mecmuası	1 200
Elbise bedeli	1 000
Hububat	850
Maaşat namiyle verilen	1 170
	12 189

ita	re
93	112

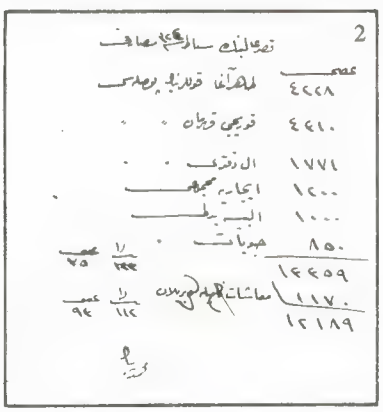

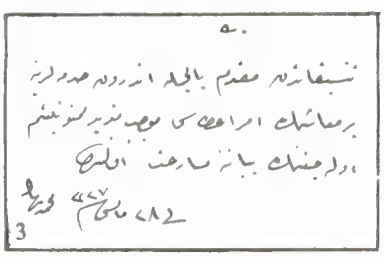

3. Beş yüz lira tahsisatımıza mahsuben tarafımıza alelhesap elli lira beşi birarada, elli lira yüzlük olarak mümkün ise sikke-i cedide olarak tarafımıza getirilmesi bâbında işbu nemikaya müsaberet olundu.

25 Haziran 325 (8 Temmuz 1909)
Mehmet Reşat

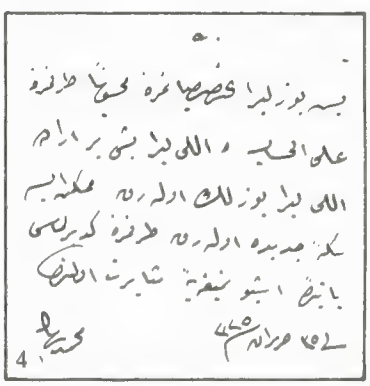

4. Tensikattan mukaddem bilcümle Enderun hademelerine bir maaşın emr ü itası mucib-i memnuniyetim olacağının beyanına müsaraat olundu.

28 Mayıs 327 (10 Haziran 1911)
Mehmet Reşat

Sultan Reşad'ın biraz elisıkı olduğu söylenirdi. Ünlü romana Halit Ziya Uşaklıgil'in yerine, onun Mabeyn Başkâtipliği'ne getirilen Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* başlıklı anılarının (2. bas., TTK, 1951) sonundaki "İstitrad" bölümünde şöyle bir olay anlatıyor (s.269-70):

Yegâne zevki güvercinleri olup Avrupa'dan yeni cins güvercinler getirterek ve burada da kruvazman yaptırarak güzel güvercinler yetiştirdi. Kuşçubaşı yeni cins bir güvercin yetiştirip kendisi de beğenmiş olduğundan bir gün yanında bulunan Sâbit Bey'e "Kuşçubaşıya üç lira atiyye ver" dedi. Sâbit Bey de "Arslanım, bu merak kardeşinde de [II. Abdülhaid] vardı, amma böyle üç lira vermez, üç yüz lira verirdi" deyince, benim yanımda mahcub olarak bana hitaben "Başkâtip, bu kadarı da israf değil mi?" dedikten sonra, "Ne yapalım, bizim lûtfumuz yoksa da kahrımız da yoktur" dedi.

OSMANLI TOPLUM YAŞAMIYLA İLGİLİ
BELGELER-BİLGİLER

Çayın Tarihi - I

ÇAY VE BİTKİSİ

Prof. Dr. BURHAN KAÇAR

Toplumsal yaşamımızın bir parçası, yoksul ve zengin insanların ucuz bir içeceği olan çay, dünyada ve ülkemizde sudan sonra en fazla içilmektedir. Bunun temel nedeni, çayın besleyici olduğu kadar sağlık verici bir içecek olmasıdır.

Siyah ve yeşil çay, çay bitkisinin körpe yaprakları ile tomurcuğunun değişik yöntemlerle işlenmesi sonucu elde olunur. Siyah çay üretiminde fermantasyon uygulanmasına karşılık, yeşil çay üretiminde uygulanmaz. Siyah çaydaki renk, koku ve lezzet işleme sırasında uygulanan fermantasyon sonucu oluşur. Yeşil çayın bardaktaki rengi yeşil ayva sarısıdır ve lezzeti daha serttir. Yeşil çay, Çin ve Japonya başta olmak üzere bunlara komşu ülkeler ile Cezayir, Fas ve Tunus'ta; dünya endüstrisinin ve ticaretinin yaklaşık % 97'sini oluşturan siyah çay ise anılan ülkeler dışındaki tüm öteki ülkelerde yaygındır.

Çay bitkisi botanikte *Angiospermea* çiçek açanlar bölümünden; *Dicotyledonea* sınıfından ve *Theaceae* ya da *Camellia* familyasındandır. Botanikçiler tarafından genellikle kabul edilen çay bitkisinin adı, *Camellia sinensis (L.) O. Kuntze*'dir. Çay bitkisinin 1. *Çin çayı*, 2. *Assam çayı* ve 3. *Kamboçya çayı* olmak üzere dikkate değer üç farklı çeşidi vardır.

Çay bitkisi doğada büyümeye bırakıldığı zaman bir ağaç görünümünü alır. Gelişme yüksekliği varyeteler arasında, hatta tipler arasında büyük ayrımlılık gösterir. Çay bitkisi, yaprağını dökmeyen bir bitkidir. Yaz ve kış yaprağa sahiptir. Yeterli düzeyde sıcaklık ve nemin bulunduğu yerlerde, örneğin Güney Hindistan, Sri Lanka, Cava, Sumatra ve Kenya'da yıl boyu sürgün oluşumu sürer. Yılın mevsimleri arasında sıcaklık ve nem ayrımlılığının bulunduğu yerlerde, örneğin Kuzey ve Kuzeydoğu Hindistan'da, Kuzeydoğu Çin ve Japonya'da, Güney Afrika'nın kimi serin bölgelerinde, komşumuz Sovyetler Birliği ile İran'ın Hazar denizi kıyılarında ve ülkemizde çay bitkisinde sürgün, kesintili şekilde oluşur. Yıl boyu sürgün oluşumuna uygun olmayan yerlerde, soğuk mevsimde sürgün oluşumu duraklar, yaprak ve tomurcuklarda gelişme olmaz. Bir başka deyişle soğuk mevsimde çay bitkisi dinlenme (dormansi) dönemine girer.

Sürgün mevsiminde sürgünlerin çay bitkisinde sürekli oluşabilmesi için yağmurun bol ve sıcaklığın yeterli olması gerekir. Aksi halde sürgün döneminde bitki, beklenen sürgünü vermez, gelişme önemli ölçüde geriler ve dolayısıyla ürün miktarı önemli düzeyde azalır.

Çay bitkisinde sürgün uçlarından koparılan iki yaprakla bir tomurcuk, nitelikli çay üretiminde kullanılır. Genel kural olarak çay üretimi için sürgün ucundan koparılmış iki yaprak ve bir tomurcuğun kullanılması önerilir ve istenir. Buna neden çay bitkisinde bulunan çeşitli maddelerin genç yaprak ve tomurcukta toplanmış olmasıdır. Ancak çay bitkisi varyeteleri, hatta tipleri arasında bile önemli ayrımlılığın bulunması nedeniyle kimi yörelerde üç yaprak ve bir tomurcuk da çay üretimi için uygun olabilir. Bu hususta önemli olan sürgün ucundan koparılan genç ve taze yaprakların çay üretimi için kullanılmasıdır.

Çay bitkisinde yaprak genel olarak elips şeklindedir. Yaşlı yapraklar periyodik olarak dökülür. Bu dökülme kültür tiplerinde gövde uzadıkça, alttan yukarı doğru oluşur. Yaprak kenarları dişlidir. Tiplere göre değişiklik göstermek üzere yaprak rengi mat ya da parlaktır. Tomurcukta ve körpe yaprakların alt kısmında az da olsa tüy bulunur.

Çay bitkisinin çiçeği beyaz renklidir. Güzel kokuludur. Erkek ve dişi organları bir arada bulunur. Genel olarak yabancı döllenme olur. Tomurcuklar sabahları erken açar ve iki gün sonra çiçek yaprakları dökülür. Çay bitkisinin çiçek açma zamanı çeşide ve gelişme ortamına göre değişir. Rize ve çevresinde çay bitkisi genellikle Ağustos ayında çiçek açar. Ekim ve Kasım aylarında bol miktarda çiçek görü-

lür. Aralık ayı sonunda çiçeklenme sona erer. Sıcak iklime sahip ülkelerde yılın hemen hemen her ayında bitki üzerinde çiçek vardır. Meyvelerin oluşması ve açması, çay yapraklarında aroma maddelerinin birikimine yol açar. O nedenle bu mevsimde alınan yapraklar nitelikli çay üretimi için ayrı bir öneme sahiptir.

Çay bitkisinde meyveler olgunlaşmadan önce yeşil olup, kalın cidarlı, yaklaşık 2,5 cm çapında ve 1-4 bölmelidir. Meyve sapı da kısadır. Meyvenin her bölümünde genellikle bir tohum oluşur. Meyve olgunlaştığı zaman kahverengini alır ve bölmeler (kapsüller) açılarak koyu kahverenkli tohumlar dökülür. Tohumlar genel olarak 1-2 cm. çapında küre ve yarım küre şeklindedir. Tohumun üzeri sert bir kabukla kaplıdır.

Çay bitkisi tohumunun yağı, yemeklik yağ niteliğinde olup, bileşimi zeytinyağına özdeştir. Çay küspesinde yaklaşık % 14 saponin bulunur. O nedenle küspe acıdır. Hayvan yemi olarak değerlendirilebilmesi için küspeden saponinin ayrılması gerekir. Saponini alınmış küspe ise % 18 protein içeren değerli bir hayvan yemidir.

Çay bitkisi uzun ömürlü bir bitki olup, doğada birkaç asır yaşadığı belirlenmiştir. Kültüre alınan çay bitkilerinin genellikle 100 yıl yaşadıkları kabul edilmiştir. Çay bitkisi 4 yaşından başlayarak ürün verir ve koşullara bağlı olarak ürün miktarı 10-15 yaşından sonra en yüksek düzeye ulaşır. Çay bitkisinde ekonomik verim yaşı genellikle 50 olarak kabul edilmiştir.

Çay bitkisi başlıca iki şekilde üretilir. Bunlar: 1- Tohumla (generatif) ve 2- Çelikle (vejetatif) üretimdir. Ülkemizde çaylıkların tamamına yakın bölümü tohumla üretilmiştir. Çay bitkisinde çoğunlukla görülen yabancı dölleme nedeniyle geniş ölçüde bir melezleşme olmakta ve bir çok değişik melez tipler ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar bu tiplerden kimileri ülkemiz koşullarına uyum göstermiş ve iyi denebilecek miktarda ürün veriyorlarsa

da, bunlar yeterli olmaktan ve amacı karşılamaktan uzaktır. O nedenle son yıllarda tohumla üretimin yerini, öteki ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de çelikle üretim almıştır.

Çay bitkisinin anavatanı ile ilgili tartışmalar günümüzde de sürmektedir. Çayın adı gibi anavatanı üzerinde de birbirinden farklı yazı ve söylentiler bulunmaktadır. Kimilerine göre çayın anavatanı Çin'in Güneybatı bölgeleri, kimilerine göre de Hindistan'ın Kuzeybatı bölgeleridir. Ancak çayın çok eski bir kültür tarihine sahip olduğu hususunda görüş birliği bulunmaktadır. Bir söylentiye göre Milattan yaklaşık 2737 yıl önce çay bitkisi Çin'de yetiştirilmiştir. Büyük Çin İmparatorluğunda tarımın kurucusu olarak anılan İmparator *Shen Nung* kurduğu çay bahçeleriyle çayın yararlı bir bitki olduğunu halka anlatmaya çalışmış ve çay tarımını geliştirmek için çaba harcamıştır.

Ünlü filozof *Konfucius* M.Ö. 500 yıllarında çaya ait bilgileri derleyip toparlamış ve yararı nedeniyle halka çay içmelerini ve çay bitkisini yetiştirmelerini önermiştir. Büyük saygı, sevgi ve güven kazanmış bir kişi olan Konfucius'un çaya karşı bu ilgisi nedeniyle Çinliler, çayın memleketlerinin ulusal bir bitkisi haline geldiğine inanmışlardır. Nitekim Formoza'da üretilen bazı çay paketlerinin üstünde, son zamanlara değin Konfucius'un resminin bulunması, bu inancın bir göstergesidir.

Çayın adı, çay kültürünün ilk kez Çin'de başladığının önemli bir başka kanıtı olarak kabul edilmektedir. Çeşitli ülkelerde çay için kullanılan sözcüklerin kökenini Çin dilinde yer alan *t'e* ve *ch'a* kelimeleri oluşturmaktadır. Çin dillerinde *t'e* (tau) şeklinde ve *ch'a* ise (ça) şeklinde telâffuz edilmektedir. Telâffuzu (ça) olan sözcük Türkçe, Farsça, Japonca, Hindçe ve Rusça'da çay şeklinde yer almıştır. Öteki ülkelerin çay için kullandıkları sözcük, Çince *t'e* kelimesinden etkilenmiş olup çoğu ülkelerde çay için *te, tee, tea* ve *tay* sözcükleri kullanılmaktadır.

"Çince" çay.

DÜNYADA ÇAY

Çin'de Buda rahipleri çay kültürünü yerleştirme ve yaymada büyük ölçüde aracılık yapmışlar, kendilerini insan üstü varlık olarak kanıtlayabilmek için bol çay içmişler, uzun süre uykusuzluğa dayanmışlar ve çayı, Buda mezhebinin adeta bir sembolü haline getirmişlerdir. Bu mezhebin ülke içinde ve dışında yayılmasını isteyen rahipler, çayın Çin'de ve komşu ülkelerde kısa sürede yaygınlaşmasına yardımcı olmuşlardır. Böylece çay Çin'in hem kültür bitkisi hem de en çok kullanılan içkisi halini almıştır.

Çin ve Hindistan'da çay, yayla ve dağlarda daha çok yabani olarak yetişmekte ve yaprakları elle işlenerek çeşitli şekillerde çay hazırlanmaktadır. Çayın yabani olarak yetiştiği dağlık yerler yağmuru çok bol ve sıcağı yüksek olan tropik ve yarıtropik bölgelerdir.

Çaya ait bilgiler, Milattan 350 yıl sonra *Kuo P'o* tarafından yazılan *Erh Ya* adlı eski Çinçe bir lügatta yer almıştır. Çay üzerinde *Ch'a Ching* adlı ilk el kitabı Çin bilim adamı *Lu Yu* tarafından M.S. 780 yıllarında yayınlanmıştır. Bu el kitabında çay yaprağından gıda olarak yararlanma yolları ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Aynı yıllarda Çin'de çay satışından belli oranda vergi alınmaya başlanmıştır.

Çin'de uygulamaların etkisiyle çay tarımı M.S. 805 yıllarında Japonya'da başlamıştır. Çaya ait ilk bilgiler M.S. 593 yıllarında Japonya'da yayınlanan kitaplarda yer almış ve çay üzerinde ilk dikkate değer kitap 1200 yılında yayınlanmıştır.

Çay bitkisi ilk kez, Japonya'dan Cava'ya 1684 yılında Alman Doğa bilim adamı *Andreas Cleyer* tarafından getirilmiştir. Daha sonra Endonezya'da çay endüstrisinin babası olarak bilinen *J.L. Jacobson*, 1827 ve izleyen yıllarda Cava'da çay tarımının yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur.

Seylan (Sri Lanka)'da çay tarımı, kahve pas hastalığı *(Hemileia vastatrix)* nedeniyle kahveliklerin büyük ölçüde zarar görmeleri sonucu, 1870'li yıllarda hızla yayılmıştır. Rusya'da çay tarımına 1847 yılında; Uganda, Nyasaland ve Kenya'da 1900'lü yıllarda başlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde çay bitkisinin yetiştirilmesi ve çay tarımının yaygınlaştırılması 1890-1915 yılları arasında *Dr. Charles U. Shepard*'ın öncülüğünde denenmiştir. Ancak çay üretiminde fazla miktarda iş gücüne gereksinme olması, maliyetinin yüksek bulunması nedeniyle üretim yerine dış alım yoluyla Amerika Birleşik Devletleri'nin çay gereksinmesinin karşılanması yeğlenmiştir.

Araplar tarafından çayın tanınması M.S. 850 yıllarında olmuştur. Venedikliler 1559 yılında, İngilizler 1598 yılında ve Portekizliler ise 1600 yılında çayı ilk kez görüp tanımışlardır. Avrupa'da Hollandalılar tarafından ilk kez 1610 yılında getirilen çay, Moskova'daki Çarlığa 1618 yılında Çin Sefareti tarafından armağan olarak sunulmuştur. Avrupa ve Rusya'da uzun süre çaya gerekli ilgi gösterilmemiş, bu hususta bazı doktorların çayın her yerde bulunabilen bir ottan başka bir şey olmadığına ilişkin söz ve yazıları etkili olmuştur. Hatta 1650 yılında Almanya ve Hollanda'da bazı doktor ve papazlar, çayın insana zararlı olduğunu, bu nedenle Çinlilerin kuru ve zayıf kaldıklarını öne sürerek, çayın yasaklanmasını önermişlerdir. Buna karşın Fransız doktorlar 1671-1685 yıllarında çayın yararlı olduğunu etkili bir şekilde savunmuş, gözlem ve deneyimleriyle çayın tanınıp yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

İngiltere'de çayın halk arasında yaygınlaşması Hollanda, Fransa ve Almanya ile hemen hemen aynı zamana rastlar. İngiltere'de 1650'li yıllarda çay, soyluların gittiği kahve-

lerde daha çok bir ilâç ya da tedavi aracı olarak içilmiştir. Londra'da insanların klüplere gitme âdetleri, çay içim alışkanlığının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Çay ile ilgili ilânlar Londra'da yayınlanan gazetelerde ilk kez 1658 yılında görülmüştür. Bu ilânlarda insan sağlığına yararlı, üstün nitelikli Çin çaylarının içilmesi halka önerilmiştir. Bu şekilde kahve ve şarap tüketimine paralel olarak çay içiminin hızla yaygınlaştırılmasının İngiltere hükûmetinin gelirinin artmasına olumlu etki yaptığı görülmüş; çay, kahve satılan ve içilen yerlerden vergi alınmaya başlanmıştır. Ancak ufak paraların azlığından kahvelerde, bakır, pirinç, hatta deriden yapılmış paralar kullanılır olmuştur. Çok süslü olan bu paraların çoğunda "Büyük Murat" olarak tanımlanan "Türk Sultanı"nın resmine yer verilmiştir (Bu paraların bir bölümü Londra'daki müzelerde sergilenmektedir).

Öte yandan 1662 yılında II. Charles ile evlenen Portekiz Prensesinin etkisiyle İngiltere'de çay içme alışkanlığı kadınlar arasında da yaygınlaşmış, toplantılarda çay daha çok ikram edilir olmuştur. Bu prenses İngiltere'de ilk çay içen kraliçe olarak tanınır.

Çeşitli nedenler öne sürülerek

1675 yılında İngiltere'de bütün kahvelerin kapatılması, çayın satılması ve içilmesi Krallık emriyle yasaklanmıştır. Ancak kısa süre sonunda bu yasak kaldırılmış, çay içme alışkanlığı hızla yayılmış, tüm İngiltere içerisinde çay satan dükkân sayısı hızla artmış ve çay sevilen bir halk içkisi olmuştur.

— devam edecek —

HOBSON-JOBSON'DAN ÇAY MADDESİ

(Bu Hint İngilizcesi sözlüğü için, Tarih ve Toplum'un Temmuz 1984 tarihli 7. sayısına bakınız. O sayıda, sözlüğün "Portakal", Aralık 1984 tarihli 12. sayımızda ise "Kahve" maddelerinin çevirisi verilmiştir).

Crawfurd*, çeşitli Avrupa dillerinde çay karşılığında kullanılan sözcüklerin *[İngilizce* Tea, *Fransızca* Thé, *Almanca* Tee], Malay dilindeki *Te*'den geldiğini, Çincesinin *Chhâ* olduğunu ileri sürmektedir. Gerçekten, çay bitkisini simgeleyen ideogram Mandarin lehçesinde böyle seslendirilir ve Hindistan'a İran'a, [Türkiye'ye], Portekiz'e, Yunanistan'a *(tsai)*, Rusya'ya, çayın kendisi ve bilgisiyle birlikte bu adı da gitmiştir. *Te* sözcüğünün de, daha başka bir takım meta adları gibi, İngilizceye Malay dilinden geçmiş bulunması olasılığına karşın, bu sözcük kökeninde yine Çince'dir -aynı ideogram, Fuh-kien lehçesinde *té* (ya da Medhurst'ün yazısıyla *tay*) diye telâffuz edilir.

Te söyleyişi, ister doğruca Fuhkien'den gelmiş olsun, ister Malayca üzerinden, İngilizceye ve başka Batı Avrupa ülkelerine çayla birlikte girmiştir. [Alex.] Pope'un şu dizelerinde görüldüğü gibi:

"... There stands a structure of
majestic frame
Which from the neighbouring
Hampton takes its name
Here thou, great Anna, whow
three Realms obey,
Dost sometimes counsel take, and
sometimes tea."
Rape of the Lock, iii

...Orada görkemli bir yapı vardı
Adını komşu Hampton'dan alan
Burada, üç krallığın egemeni, sen
büyük Anne
Bazan akıl alırsın, bazan çay
[içersin].
Bir Saç Lülesinin İğfal Edilmesi

Burada *tea* sözcüğü, [*obey*'le kafiyelendirildiği için] besbelli ki, Fuh-kien lehçesinde olduğu gibi, *tey* diye telaffuz edilmekteydi. Rape of the Lock 1711'de yayımlanmıştır. 1720'de yayımlanan Gray'in [herhalde Th. G. değil, o 1716'da doğmuş!] *Trivia*'sında *tea*'nin *pay* [pey] ile kafiyeli olduğunu görüyoruz (alıntılamanın gerekmeyeceği, ii, 296. dize). Elli yıl sonra ise, seslendirilişin bugünküne döndüğüne kuşku yoktur. [Sam.] Johnson'un şu doğaçlama dizelerinin gösterdiği gibi (y. 1770):

"I therefore pray thee, Renny,
dear,
That thou wilt give to me
With cream and sugar soften'd
well,
Another disk of *tea" [me/tea]*
Johnsoniana, der. Boswell, 1835, ix, 194.

Onun için yalvarırım sana, Renny,
azizim
Bana veresin
İyice yumuşatılmış süt ve şekerle
Bir fincan çay daha.
Johnson'dan yazılar.

Bu değişiklik 1720 ile 1750 yılları arasında olmuş olmalı, çünkü ikinci tarihte Edward Moore'un şu dizelerini görüyoruz:

"Gene day in July last at tea,
And in the house of Mrs. P."
[tea/Pi]
The Trial of Sarah, etc.

Geçen Temmuz bir gün çayda ve Bn. P.'nin evinde Sarah'ın yargılanışı, vb.

[Fakat, her iki telâffuz şekli de, 9 Eylül 1658 tarihli *The Gazette*'te çıkan şu ilandan anlaşıldığı üzere, daha önce kulanılmakta olmalı:

"Çinlilerin *Toha,* öteki uluslarınsa *Tay* [tey] ya da *Tee* [ti] dedikleri, yetkin ve bütün hekimlerce onaylanan Çin içkisi, Londra'da Kraliyet Borsası'nın yanındaki Sweetings Reuts'te bir kahvehane olan Sultanın Başı'nda satılmaktadır."]

Zedler'in [64 + 4 Ciltlik] Almanca *Lexicon*'unda da (1745), İngilizlerin bu sözlüğü *Tee* ya da *Tea* yazdıkları, ama -çağdaş telaffuzdaki gibi- *Tiy* okudukları belirtilmiştir.

[Gariptir, ama İtalyanlar çaya *cia* ve *te* diye iki ayrı ad verirler. Bunların ikincisi, yukarıda gösterildiği gibi, Çince *te*'den gelmektedir, birincisiyse *ch'a* sözcüğünden. Bu bağlamda, çay sözcüğünün İngilizcede ilk değilse bile, erken bir kullanılışında (1671 tarihli bir İngilizce sözlükte) *cha* diye yazılmış olması ilginçir; aynı yerde, bu sözcüğün eskiden *teha* biçiminde yazıldığı da söylenmektedir-her ikisi de, besbelli, çayın adının Kantonez formundan geliyor. Fakat 13 yıl sonra, Fokinez *te*'den gelen, ama Fransızcadan ödünç alınan ve o dildeki gibi *the* diye yazılan formu görüyoruz. Sözcükteki bir sonraki değişiklik, onu izleyen (18.) yüzyılın başlarında Fransızca yazımın bırakılarak, şimdiki *tea* formunun benimsenmesidir; fakat Fransızların hâlâ sürdürdükleri Fokinez *te* telâffuzu, görece yakın zamanlara değin, artık tümüyle Anglisize olmuş bu sözcükten ayrılmamıştır. Görülüyor ki, kısa süre yaşattığımız ilk formu, ikincisinin uğruna bir yana atmasaydık, bizim de İtalyanlar gibi iki ayrı sözcük biçimimiz olabilirdi." J.D. Ball, *Things Chinese,* 3. bas., London 1900, s. 583 vd.]

Dr. Bretschneider, İsa'dan çok daha önce yazılmış olduğuna inanılan eskil *Rh-ya* Sözlüğünde, çay bitkisinin *Kia* ve *K'u-tu* (*K'u* = acı) sözcükleriyle anıldığını ve bu yapıt üstüne İS. 4. yüzyılda yazan bir açımlayıcının çay bitkisini tanımladıktan sonra, "yaprakları kaynatılarak sıcak bir içecek elde edilir" diye eklediğini belirtiyor. (*On Chinese Botanical Works, etc.* s. 13). Fakat Çin tarihinde çay tarımına yapılan ilk açık göndermenin, İS 793'te T'ang Hanedanı yıllıklarındaki, o yıl çaya bir vergi konulduğunu gösteren bir kayıt olduğu söylenmektedir. Çayın batı kaynaklarında ilk anılışı ise, ertesi yüzyıldaki, Arap tüccarlarının yalnız çaydan söz etmekle kalmayan krallık vergisine tâbi olduğunu da belirten notlarındadır.

Materia Medica üstüne yapıtlar veren Ortaçağ Arap yazarları çaydan bahsetmemişlerdir. 13. ve 14. yüzyıllarda Kathay'a giden Avrupalı gezginler de, (gariptir) çayı anmamışlardır. Büyük Timur'un oğlu Şah Ruh tarafından Çin'e gönderilen (1419-21) Elçilik heyetinin ilginç anlatısında da çaydan hiç söz yoktur.**

Bildiğimiz kadarıyla, içinde çayın adının geçtiği ilk Avrupa yapıtı, G.B. Ramusio'nun büyük *Delle Navigationi e Viaggi* derlemesinin -ölümünden sonra, Venedik'te 1606'da yayımlanan- 2. cildinde Marco Polo'ya yazdığı giriştir. Yazar burada, Venediğe gelen Hacı Muhammed adlı bir İranlı tüccardan dinlediği Kathay öykülerini aktarır. Hacı, başka şeylerin yanı sıra, *Chiai-Catai*'nin (yani Farsça, Çay-i Hitaî = Çin Çayı) üstün niteliklerini de sayıp dökmüş ve bunlar İran'la Avrupa'da bilinseydi, tüccarların rhubarb'tan [güçlendirici özellikte bir ot: ravend] cayıp, onun yerine bu otu alıp satacaklarını söylemiştir ki, kehaneti son derece doğru çıkmıştır. Mendoça Pederin Çin üstüne ayrıntılı yapıtında çay hiç anılmamaktadır. Çaya, bulabildiğimiz en eski değinmeleri aşağıda sıraladık.

Wm. Milburn (*Oriental Commerce, etc.,* 2 cilt, 1813), Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kayıtlarından, çayın İngiltere'ye ilk getirilişlerine ilişkin bazı alıntılar vermektedir. Örneğin, 30 Haziran 1666'da, Şirket Kâtibinin Majeste Kral için sağladığı, başlıca Çin ürünü kimi mallar arasında şu notlar da görünüyor:

"Libresi 50 şilinden 22 3/4 lb. *thea* = 56 sterlin 17 şilin 6 pens

Majestelerinin maiyet erkânından iki kişi için

]*thea* = 6 sterlin 15 şilin 6 pens"

1667'de Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ilk çay ithal siparişi, Bantam'daki acentasına bildirilmiştir: "Bulabildiğiniz en iyi çaydan *(tey)* 100 lb., bu gemilerle memlekete gönderiniz." Şirket adına gerçekleşen ilk çay ithaliyse 1669'da olmuş, Bantam'dan 143 1/2 lb. ağırlığında iki teneke kutu getirtilmiştir (*Milburn,* ii, 531). [Hindistan Bakanlığı Eski Kayıtları'nda çayın ilk anılması, Şirketin Firando'daki ajanı Bay R. Wickham'ın 27 Haziran (Japonya) 1615'te Miaco'daki Bay Eaton'a yazdığı "en iyi cins *chaw*'dan bir pt. (libre)" isteyen bir mektuptur (bkz. Sir George Birdwood, *Report on the Old Records of the India Office,* 2. bas., London 1891, 26).

— devam edecek —

Çeviren: Mete TUNÇAY

---

* John C.- Uzakdoğu ülkeleri de elçilik etmiş ve güncelerinin yanı sıra, şu iki sözlüğü yazmış bir zat.
— *A Grammar and Dictionary of the Malay Language* (2. cilt sözlük), London 1852.
— *Descriptive Dictionary of the Indian Islands and adjacent countries,* 8 cilt, 1856.

** İlkin 1585 yılında Roma'da yayımlanan, *Historia de las Cossas mas notables, Ritos y Costumbres del Gran Reyno de la China (etc.)... hecho y Ordenado por el mvy R. Padre Maestra Fr. Joan Gonzalez de Mendoça, etc.* adlı yapıt. R Parke tarafından 1588'de Londra'da Padre Mendoza'nın *The Historie of the Great and Mightie Krugdome of China*'sı diye yayımlanmış ve bu İngilizce çevirinin 1853'te Hak Soc (Habakkuk Derneği) için iki cilt halinde tıpkı basımı yapılmıştır. Anılan son basım için bir Giriş kaleme alan Bay Major, bu Elçilik heyetinin, çölde, Su-çan'dan 12 menzil ötedeki durağında, kendilerine "çeşit çeşit kuvvetli içkilerle bir demlik dolusu Çin çayı" sunulduğunu yazmaktadır. Ancak, Bay Mazor'un bu öyküyü nereden aldığı belirtilmemiştir. Ne M. Quatremère'in çevirisinde *(Not. et Ext.* xiv, bl.1), ne onun verdiği Farsça metinde ne de Bay Rehatsek'in *Ind. Ant.* ii, 75 vd.'ndaki çevirisinde çaydan söz edilmektedir.

Ta'lat Paşa'nın Mondros Öncesinde Bırakışması

İzmir Valisi Rahmi Bey'e Şifreli Telgrafı

İHSAN ILGAR

İtalya ile Trablusgarp Savaşı, Çatalca önünde güçlükle durdurulan Balkan Muharebeleri, nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini çatırdatan Birinci Dünya Savaşı, Abdülhamid'in yerine saltanata getirilen Sultan V'inci Mehmet Reşat saltanatına rastlamıştı.

4 Temmuz 1918'de Padişahın vefatı üzerine tahta çıkan Sultan VI'ncı Mehmet Vahidettin'in ise, İttihat ve Terakkicilerle arası hiç de iyi değildi. Cephelerden gelen kötü haberlerin de bunda etkisi vardı. 15 Eylül 1918'de Makedonya cephesinde başlayan İtilâf orduları saldırısı karşısında Bulgar cephesi yarılınca, Bulgarlar'ın 29 Eylül 1918'de ağır şartlı bir Mütarekeyi kabul etmesi üzerine Trakya cephemiz büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. 19 Eylül'de de Filistin cephesinde bozguna uğramıştık. Ordumuzun büyük bir gücü Suriye ve Kafkas cephesinde idi. Bu nedenle de Trakya ve Boğazlar savunma gücünden yoksundular.

Fransa cephesinde müttefikimiz Almanya ve İtalya cephesinde Avusturya orduları sarsılmışlardı.

Makedonya'da üstlenen Milne *Ordusu, Boğazlara* doğru yönelince, Osmanlı İmparatorluğu Mütareke için 5 Ekim 1918'de İspanya aracılığı ile barış teklifinde bulundu. Müttefikimiz Almanya 4 Ekim 1918'de, İsviçre; Avusturya 5 Ekim 1918'de İsveç aracılığı ile savaşa son verme girişiminde bulundular.

Talat paşa kabinesi 8 Ekimde istifasını verdi ise de Tevfik Paşa'nın kabine kurmayışı karşısında, 14 Ekime kadar iktidarda kalarak Ahmet İzzet Paşa'nın kabine oluşturması üzerine çekilmişti. İzzet Paşa, İzmir valisi Rahmi Bey'e İstanbul'da Irak cephesinde Kut-ül Amare savaşları sırasında esir düşen general Townshend'i gönderdi.

Talat paşa bu sırada Rahmi Bey'e yazdığı gizli şifre ile nasıl bir kabinenin kurulması gerektiğini şöyle açıklıyordu.

Bâb-ı Âli
Daire-i Sadaret
Kalem-i Mahsus

Gayet mahremdir bizzat halli mercudur.

Aydın Vilâyetine

Barış teklifinden sonra bizim iktidarda kalamayacağımız anlaşıldı. Her iki ihtimale karşı müzakeratı başka bir kabinenin idare etmesi lüzumu her tarafca hissolunmaya başladı. Bilzarur bu fikir ve kararımızı Atabe-i Şahaneye (Padişah katına) arz ve kabl-el istifa bir kabinenin ihzarı lüzumunu ref'eyledim. Zat-ı Hazret-i Padişahî bu lüzumu tashik buyurdular. Ve sizin Kabine teşkil etmenize muvafakat buyurmadılar. Esbabını biliyorsun Tevfik Paşa'yı gayri resmî memur ettiler. Tevfik Paşa'nın büyük kabine şeklinde bir hükûmet yapmaya çalıştığını öğrendim. Tehlikeyi Fethi (Okyar) beye de anlatarak muhalefetten vazgeçmesini söyledim. Muvafık kaldık. Bunun üzerine dün gerek Zat-ı Şahaneye gerek Tevfik Paşa'ya erkan-ı asliesi Tevfik, İzzet Paşa'larla Rahmi ve Cavit Bey'lerden mürekkep olmayacak bir kabineye müzaheret imkânı olmayacağını anlattım. Zat-ı Şahane sizin behemehal Kabineye girmeniz için çalışıyor. Tevfik Paşa bu teklifimi red etmedi. Hatta bu kabineye Fethi Bey'in de girebileceğini söyledim. Düşündüğümüz şudur, bu kabine muvakkat bir kabine olacak. Siz içinde bulununca başkalarına köprü olamaz. Ahvale göre bir müddet sonra senin riyasetinde bir kabine teşkil edilebilir ve düşünülen fenalıklara mahal kalmaz. Ben şimdiki halde başka çare göremiyorum. İşin müsait ise İstanbul'a gel, Zat-ı Şahane de böyle düşünüyor, müsait değilse mütalâanızı şifre ile bana yazınız. Kopyalarını telgrafhaneden aldırmayı unutma kardeşim.

9 Teşrin-i evvel (Ekim) 1334 (1918)
Mehmet Talat

Şayet size bir teklif vaki' olur ise red etmeyerek hemen İstanbul'a geliniz.

Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmaktan korumak için kurulmuş bir idealistler topluluğu olan İttihat ve Terakki, ne yazık ki bu ağır yükün altında ezilip kalmıştı.

Kuruluş ve doğuş günlerini izle-

Sağdan sola ön sıradakiler: Midhat Şükrü, Necmettin Molla, Talat Paşa, Şehzade İbrahim Tevfik Efendi, Şehzade Burhanettin Efendi, Cahit Bey, Ahmet Nesimi Bey, Topal İsmail Hakkı Paşa. Arka sıradakiler: Reşit Saffet Bey, Şükrü Paşa, Hüseyin Cahit Bey, Saffet Bey, Ali Bey, Aynîzade Tahsin Bey, Reşat Enat Bey.

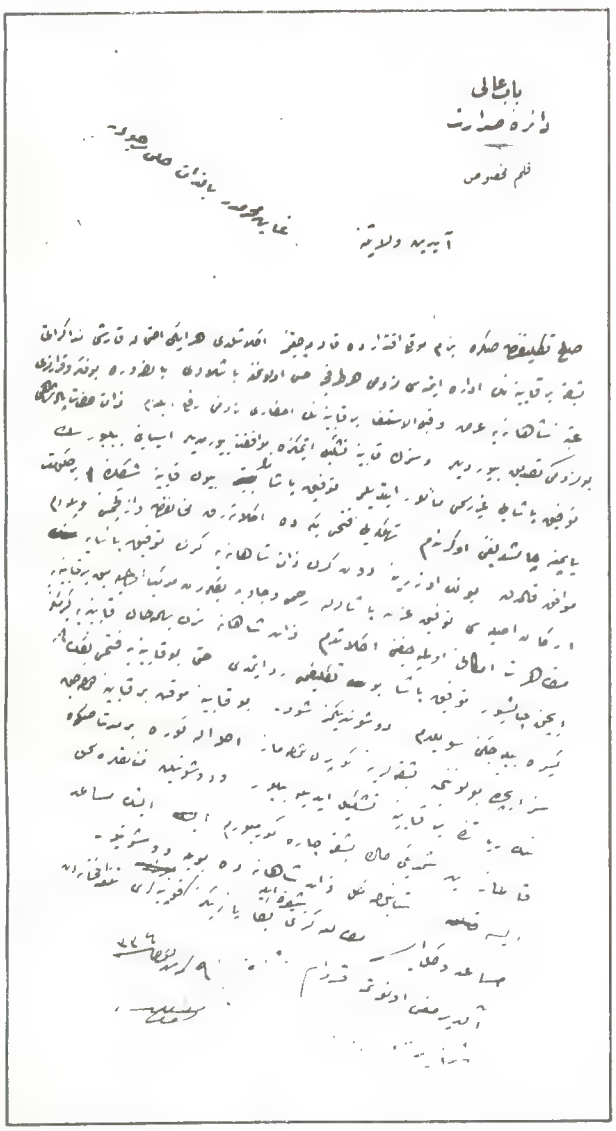

yen 1894 Ermeni ayaklanması, Saray'ın baskısı tutucu güçler, Havran, Adana Ermeni, Arnavutluk'ta kopan isyanlar, Ahrar ve Hürriyet-İtilâf fırkalarının Balkan yenilgisine neden olan entrikaları, Rus Çarlık siyasetinin Avrupa büyük devletleriyle yaptığı Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıp paylaşma çalışmaları, İtalyan, Balkan, Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli zorluklarına göğüs germesi onu yorgun düşürmüştü.

Özetle diyebiliriz ki, İttihat ve Terakki kuruluşu, Osmanlı tarihinde siyasal devrim emelleriyle gelişip iktidara ulaşan tek topluluğumuzdur. Binlerce ayaklanma ve azınlık başkaldırmaları ile dolu olan altı yüz yıllık tarihimizde kuruluşu, tüzüğü ile durmadan gelişen devletinin yıkılışına destek olmak isteyen başka bir topluluk yoktur diyebiliriz.

İttihat ve Terakki, kuvvetini kendi çevresinden aldı, kendi çevresi içinde yaşadı. Ne talihsizliktir ki, İmparatorluğu yaşatmak gibi güç bir davanın savunucusu oldu. Bir sürü değişik din ve mezhebe bağlı, değişik coğrafî bölgelerde yaşayan azınlıklardan çağdaş bir Osmanlı devleti çıkarmak gayesine saplandı. Bu nedenle de çok kez yıkılma tehlikesi ile yaşadı ve yaşatmaya çalıştığı İmparatorluk ideali ile beraber göçüp gitti.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVÂL

☐ Halkımızın beyninde [arasında] el yevm en büyük kîl ü kâle [dedikoduya] kahve hakkında Bafralı Yanko efendinin kalemiyle neşr ettiğimiz makale sebep olup maal-memnuniyye işittiğimize göre sıhhatlerine itinâları olan haylice zevât kahve istimâlini taklîl ettikleri [kullanımını azalttıkları] gibi bazı zevât bütün bütün terk-i kahve tarafını iltizâma [gerekli görmeye] kadar kendilerinden umuma nâfi' [faydalı] makalât neşri ne büyük hıdmet olduğu bir kat daha mütebeyyin olmuş [anlaşılmış] ve makalenin mâbâdi bugünkü nüshamızın üçüncü sahifesinde derc edilmiştir... (9 Kanun-u Sânî 1886)

☐ Sâl-i cedid [yeni yıl] münasebetiyle taraf-ı eşref-i hazret-i Padişâhîden Rusya imparator ve imparatoriçesi hazretlerine keşîde buyurulan [çekilen] tebrik telgrafnâmesine cevâben imparator-u müşârünileyh hazretleri tarafından bâtelgraf beyân-ı teşekkür-ü mahsus kılınmıştır.... (17 Kanun-u Sânî 1886)

☐ Alınan son habere göre İngiltere reis-ül-vükelâsı ve umûr-u hariciyyesi Nâzırı (Lord Salisbury) istifasını i'tâya [vermeye] kalkışmıştır.

Bu haberin pek mühim ihbardan olup ancak Kraliçe hazretleri bu sene parlamentoda bizzat irâd-ı nutuk etmiş olmalarından dahi istinbât olunduğu [dolaylı olarak anlaşıldığı] üzere Salisbury heyet-i vükelâsının bekâsını arzu buyuruyorlar.

Terk-i mesned etmek [makamını bırakmak] üzere bulunan Salisbury kabinesinin ibkâsına [yerinde kalmasına] çare parlamentonun fesh olunması olup o dahi Kraliçe hazretlerinin yed-i iktidar-ı kanunîlerinde olmasıyla keyfiyet ne hal kesb edeceği meçhuldür... (28 Kanun-u Sânî 1886)

☐ Her cihetle muvâfık-ı hal ve maşalat [durum ve gereklere uygun] olmak üzere cânîb-i Bâbıâli'den devletlere gönderilen notanın hüsn-ü tesiri [iyi etkisi] şimdiden görüldüğü hiss olunuyor.

Lâzıma-i uhûd-şinâsîye riayet etmemiş [tanıması gereken anlaşmalara uymamış] olan Yunan Hükûmeti'ni tazyik için İngiltere Hükûmeti'nin teşebbüs-ü ibtidâiyyesine iktifâen [ittibaen] umum düvel-i muazzama sefâin sevkine ve hükûmet-i mumâileyhâyı tazyike karar vermişlerdir. Yunan Hükûmeti sevk etmiş olduğu gemileri yarı yolda ile'l-an tevkif etmekte [şimdiye kadar bekletmekte] olup galiba Girit sularına sevk-i sefâin etmek niyetini İngiltere kaldırmıştır... (28 Kanun-u Sânî 1886)

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Rum Patrikhânesinin memurları altı mâhtan [aydan] beri maaş alamamış olmalarına ve yortular takarrüb edildiğine [yaklaştığına] mebnî Rum Patrikhânesi Banker Mösyö Zanî Stefanoviç'ten bin beş yüz adet lira istikraz ile iki maaş i'tâsına [verilmesine] karar vermiştir... (3 Kanun-u Sânî 1886)

☐ Beyoğlu'nda, Şişli'de yüzelli yetim istiâb eder [içine alır] bir ıslahhâne inşâ olunmak üzere Marsilya'da mukîm [oturan] Rum tüccarından Mösyö Stefanos Zatiropulos tarafından beş bin Osmanlı Lirası tahsis olunmuştur... (3 Kanun-u Sânî 1886)

☐ Pazar gecesi Kapan-ı Dakik [Unkapanı] civarında atlama taşında bir kahvehânin fevkinde [üstünde] bir müddetten beri ikâmet etmekte bulunan Vahit Bey nânımda bir kimesne leyle-i mezkûrede [anılan gecede] mahalle-i mezkûr kahvehânesine giderek huzzâra [hazır bulunanlara] hitaben "Efendiler, ben bundan akdem familyamla miyânemizde [aramızda] olan bir münâzaaya mebnî [kavgaya dayanarak] kendisini terk eylemiştim. Binâenaleyh mezbûre ile de bir müddetten beri miyânemizde muhakemât-ı lâzıma cereyan etmekte idi, bugünkü son muhakememizde ben haksız çıktım. Artık benim için bir tedbir kalmadı. Yalnız bu tedbir var ki o da şimdi icra olunacaktır" sözlerini tefevvüh ile [söylemekle] kahvenin haricine çıkmış ve bir saniye sonra bir tabanca sesi istimâ' edilmekle [duyulmakla] bakıldıkta merkûmun tabanca

ile kendi kendisini helâk eylediği anlaşılmıştır. Müteveffâ-yı mumâileyhin henüz genç bir adam olduğu riayet kılınmaktadır... (11 Kanun-u Sânî 1886)

HAPİSHANE-İ UMÛMÎDEKİ MAHBUSÎNDEN BİRİSİ TARAFINDAN VÂRİD OLAN VARAKADIR

□ Hapishâne-i umumî müdür-ü sâbıkı izzetlû Ali Bey'in dal budak salıvermiş irtikâb ve irtişâsı [rüşvet ve yiyiciliği] herkesin malûm ve müsellemidir. Binâenaleyh mîr-i mürettib-i zamir [içeriyi düzene sokan bu kişi] (cami ve minare yaptırıyorum iâne veriniz!) diyerek Merkez Kumandanı devletlû Arif Paşa hazretleriyle Beyoğlu Mutasarrıflığı Ser-tabibi izzetlû Ali ve Vanlı Timurpaşazâde izzetlû Hurşid ve Kara Alipaşazâde Adil Beylerle Sultan Ahmet'te kâin Millet Bahçesinde icrâ-yı lu'biyat eden [eğlenceler düzenleyen] zevâtın ve Ramazan-ı şerifte Ayasofya ve Sultan Ahmet cami-i şeriflerine gelip giden pek çok zevât-ı hamiyetmendândan hesapsız iâne-i nakdiyye alıp cîb-i menfaatine indirmiş ve kezâ Bedesten kethüdâsından yine iâne olmak üzere revolvör alıp bunlara kanaat etmeyerek cami-i şerif-i mezkûr için sarf olunan eşya bir suret-i cebriyye ve gaddarânede olarak mahbûsînden kat kat alındıktan sonra cânib-i hükûmete de birçok masârif göstermekte bulunmuştur. Zihî hamiyyet [ne güzel iyilik!] zihî insaf! Minare için hasb el-lüzum [gerektiği için] alınan ve hapishane masarif-i müteferrikasına dahil edilen demiri ise hanesine baca yaptırmış ve minarenin boyası bir boyacıya ve yaldızları bir yaldızcıya yaptırılıp bu da masârif defterine kayd edilmiştir. Ali Bey'in müdürlüğünden azline Zaptiye Nazırı atufetlû Kamil Beyefendi hazretlerinin muvaffak olmalarıyla padişahımız efendimiz hazretlerine aldırmış oldukları ed'iye-i hayriyye [hayırlı dualar] vâsıl-ı küngüre-i âsumân olmuş [gök kubbenin tepesine ulaşmış] olduğu misillu umum mahbûsîn ve bîçâregânı minnet dar eylemişlerdir... (26 Kanun-u Sânî 1886)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

□ Şimdiye kadar Suriye vilâyeti ahalîyi sadıkası tarafından asâkir-i Şâhâneye edilen hediye miktarının otuz bin hırka ile yirmi bin çift çoraba bâliğ olduğu ve bunların pey-a-pey mevâkî-i askeriyyeye gönderilip bakıyesinin dahi derdest-i sevk ve irsâl bulunduğu müstahberat-ı mevsûkadandır [sağlam haberlerdendir]... (1 Kanun-u Sânî 1886)

□ Akşehir'de vâkî Hoca Hasreddin efendi merhumun türbesi muhtac-ı tamir olmasıyla ashâb-ı hamiyyetin [iyilik sahiplerinin] iânesiyle emr-i tamire [onarım işine] başlanılmış ve mezkûr türbenin üst tarafıyla etrafının duvarları resîde-i hüsn-i hitam olduğundan [iyi bir şekilde bittiğinden] havalar müsaade ederse sıvasına da başlanılarak karîben hitâm bulacağı [yakında tamamlanacağı] ve bundan sonra da kapısıyla iç tarafındaki demir parmaklıkların yaptırılacağı Konya gazetesinde muharrer olunmuştur... (9 Kanun-u Sânî 1886)

□ Vilâyât tiyatrolarınca sansür muamelâtının mihver-i matlûbda [istenilen eksende] deverân etmemekte olduğundan ve bazı vilâyâtta da maarif memurlarının mugâyir-i nizam [nizama aykırı] bir surette mühürleriyle sansür muamelesi icrâ etmekte olduklarından bahisle bunun sirayetini men' zımnında tiyatrolar müfettişi Hilmi efendi tarafından akdemce [önceden] Zaptiye Nezaret-i aliyyesine takdim kılınan iki kıt'a müzekkere nezaret-i müşârünileyhâca nazar-ı dikkate alınarak keyfiyet Dahiliye Nezaret-i celîlesine iş'ar kılınması üzerine Dahiliye Nezaret-i celilesinden dahi Maarif-i Umûmiyye Nezaret-i celilesine bildirilmiş idi.

Âhiren haber verildiğine nazaran Maarif Nezaret-i adîlesinden dahi maarif memurlarına ta'mimen yazılan tezkereye bazı vilâyattan vürûd eden cevapta hususât-ı mebhûs-ün-anhânın [bahs olunanların] mukarin-i sıhhat [gerçeklik kazanmış] olduğu itiraf kılınmış ve vilâyetlerce de li-ecl' il-malûmat [bilgi için] müfettiş-i mumâileyhin şimdiye kadar men ettirmiş olduğu tiyatro piyeslerinin esâmîsi talep edilmiştir... (18 Kanun-u Sânî 1886)

TELGRAF HAVADİSİ (Ajans Havas) Telgraf Şirketi Tarafından Karşı Gazetelerine Tebliğ Olunan Telgrafnamelerdir

□ Yüz altmış kilometre mesafeden ve yüz kırk dört adet köprüden Halep ile İskenderun arasında inşâsına başlanılan şose tarîkin bu kere resîde-i hitam olduğu ve geçen Cumartesi günü vali ve mütehayyizân [ileri gelenler] ve sâire huzurunda resm-i küşâdı [açılış töreni] bi'l-icrâ duâ-yı füzûnî-i ömr ü ikbal-i Padişahînin [Padişahın bahtına ve ömrüne çokça dualarla] yâd ü tekrar kılındığı telgraf havadisindendir... (4 Kanun-u Sânî 1886)

İLÂN ve REKLÂMLAR

Resmî İlganâme Sureti

□ Saadet gazetesi matbuat idaresinin tenbihat-ı vâkıası hilâfına olarak rüsûmat emânet-i aliyyesi aleyhine bir müddetten beri makalât-ı bedhâhâne [kötü niyetli makaleler] ve garazkârâne neşr eylediğine ve sahib-i imtiyazı celb ile kendisine ihtarât-ı lâzıma icra olundukta kemâ-fi's-sabık [eskisi gibi] makalât-ı mezkürenin neşrine devam edeceğini ifade ve beyan eylemiş olmasına ve evânür-i hükümete adem-i mutâbaat [hükümetin emirlerine uymama] ise dâiyi mücâzât-ı şedîde [şiddetle cezalandırılmayı gerektirir] bulunmasına mebnî mezkûr gazete bâ-emr-i sâmî bugünden itibaren külliyen lâğv olunmuştur... (14 Kanun-u Sânî 1886)

Fî 7 Rebûül âhir Sene 303
ve fî 1 Kanun-u Sânî Sene 301

DIŞ HABERLER

□ Viyana'da bir ressamın Hazreti İsa ailesi olmak üzere ve sergiye vaz' edildiği resim itikadât-ı Hıristiyanîyyeyi muhtell olduğundan [Hıristiyanlık inançlarını bozduğundan] Viyana Serpiskoposu tarafından kiliseler de afaroz-nâme okunduğu Viyana'dan vürûd edip iki hafta akdem neşr olunan bir tahrîrâtta beyan olunmuş idi.

Mutaassıb Hıristiyanlardan biri resm-i mezkûrun sergide bulunup külliyetli züvvârın [ziyaretçilerin] seyretmek üzere sergiye varmasını ve tekfir edilen [kâfir sayılan] ressamın birçok paralar kazanmasını çekemeyip tedarik eylediği bir şişe zaç yağını resmin üzerine fırlatmış ise de resmin bir tarafı cüz'îce [biraz] bozulup küsûruna [kalan kısmına] hasarı dokunmamış ve bu fiile ictisar [cesaret] eden, polis tarafından taharrî olunmuş [araştırılmış] ise de ele geçirilememiştir... (6 Kanun-u Sânî 1886)

□ Galiçya Yahudilerinden bazı edânî eşhâsın [aşağılık kimselerin] Avusturya ve Macaristan'dan bir takım kızları iğfal ile hükûmetin nazar-ı dikkatini câlib olmamak [çekmemek] üzere İsviçre ve İtalya ve (Hamburg) üzerine yol tezkereleri alarak oralardan ecnebi vapurlarıyla İskenderiye ve *Port-Said* ve Bombay ve Hind'e nakl ve kârhânelerde istihdam ettikleri Bombay'daki Avusturya konsolosu tarafından rapor iş'âr olunduğundan Avusturya ve Macaristan devleti işbu ticaret-i reziliyenin men'i zımnında tedâbir-i müessire [etkin önlemler] ittihaz eylemiştir [almıştır]... (16 Kasım Sânî 1886)

SERVER TANİLLİ

devlet
ve
demokrasi

ANAYASA HUKUKUNA
GİRİŞ

4. baskı

Ödemeli isteme:
SAY YAYINLARI
Nuruosmaniye Cad. Türbedar Sok. 4/1
Cağaloğlu-İst. Tel: 528 17 54.

Fiyatı 2.000 TL.

SERVER TANİLLİ

yüzyılların
gerçeği
ve
mirası

İNSANLIK TARİHİNE
GİRİŞ

II. CİLT

Yeni çıktı ORTAÇAĞ

Ödemeli isteme:
SAY YAYINLARI
Nuruosmaniye Cad. Türbedar Sok. 4/1
Cağaloğlu-İst. Tel: 528 17 54.

Fiyatı 2.000 TL.

ANADOLU SANAT YAYINCILIK ve GÜZEL SANATLAR LTD.ŞTİ.

1985 YILLIĞI ÇIKTI

Birinci Hamur Kağıt
544 Sayfa
5000. TL. (KDV Hariç)

Yazışma Adresi

İ.Gündağ KAYAOĞLU
Çadırcılar Cad. No:24
Beyazıt-İSTANBUL
Tel: 527 77 05

YAZILARIYLA YER ALANLAR

Dr. Turgut AKPINAR
Yrd. Doç.Dr. Ali Berat ALPTEKİN
İbrahim ASLANOĞLU
Doç.Dr. Ali Rıza BALAMAN
Prof.Dr. İlhan BAŞGÖZ
Prof. Dr. Pertev Naili BORATAV
Yusuf ÇOTUKSÖKEN
Hüseyin DALLI
H. Ayhan DOĞANÇ
İsmail EREN
Orhan Şaik GÖKYAY
Alpay KABACALI
Yrd. Doç. Dr. Haşim KARPUZ
Dinçer KAYA
Doğan KAYA
Arslan KAYNARDAĞ
Yaşar KEMAL
Doç. Dr. Günay KUT
Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM
İrfan Ünver NASRATTINOĞLU
Aydın OY
Ali Rıza ÖNDER
Kutlu ÖZEN
Saadet ÖZGÜNDÜZ
Dr. İsmail ÖZTÜRK
Kevork PAMUKCİYAN
Doç. Dr. Saim SAKAOĞLU
Prof. Dr. Nephan SARAN
Musa SEYİRCİ
Nuri TANER
Ahmet TOPBAŞ
Hüseyin TUNCER
Muzaffer UYGUNER
Müjgân ÜÇER
Etem ÜTÜK

* Ayrıca yıllığın sonunda Vahit Lütfi SALCI'nın **GİZLİ TÜRK DİNÎ OYUNLARI** adlı kitabının tıpkıbasımı
* 740 sayfalık 1984 yıllığının mevcudu çok az olup fiatı 5000 TL.dır.
* Ödemeli gönderilmez

"Yaman Bir Muhalif: Abdülkadir Kemâlî (Öğütçü)" İçin Notlar:

EFDAL SEVİNÇLİ .

Tarih ve Toplum'un Ağustos-1985 tarihli 20. sayısında, Yakın Tarihimizden Portreler başlığıyla, Sayın Taha Toros'un tanıtımını yaptığı "Yaman Bir Muhalif: Abdülkadir Kemâlî (Öğütçü)" adlı yazısından ilginç bilgiler edindik. Gerçekten yaman bir "muhalif" oluşuyla, II. Meşrutiyet döneminden gelen ününü Cumhuriyet döneminde de sürdüren Kemâlî Bey için burada, basın tarihimizdeki yerine yazarlık çabalarına ve muhalifliğine ilişkin kimi bilgileri eklemenin, T. Toros Bey'in yazısını tamamlayacağına, hattâ yeni araştırmalara da yardımcı olacağına inanmak istiyorum...

II. Meşrutiyet'in coşkusu içinde, öğrenimini yaptığı Hukuk Mektebi'nde politikayla, edebiyatla içiçe yaşayan Kemâlî Bey'in; sahipliğini, yazı işleri sorumluluğunu yüklendiği dergiler çıkarttığını, yazılar yazdığını, Yakup Cemil'e olan hayranlığıyla İttihat ve Terakki'nin "fedai"liğini yaptığını, Talat Paşa'ya tutkunluğunun yanı sıra, kişiliği, düşünceleri bugün bile tartışılan Dr. Abdullah Cevdet Bey'in bir süre ardından gittiğini, bugün biliyoruz.

Bu bilgilendirmeyi açmadan önce, bizlere Abdülkadir Kemâlî Bey üstüne ilk bilgileri veren Bezmi Nusret Kaygusuz'un *Bir Roman Gibi (1955)* adlı anı yapıtının 75. sayfasını birlikte okuyalım:

> "Cerrahpaşa kulübünün bu faaliyeti İttihatçıların o tarafa doğru hareketini çekti. Abdülkadir Kemâlî'yi oraya musallat ettiler. Bu adam, azılı ve sopalı İttihatçılardandı. Hukuk mektebinde arkadaşımdı. Diğer bazı Adanalılar gibi, o da şahsen bana karşı sevgi ve saygı gösterirdi. Yazı yazmasını pek beceremezdi. Buna rağmen 'Erganûn' isminde bir mecmua çıkarırdı. Koyu ve mutaassıp bir partizandı. İki de bir de Cerrahpaşa kulübünün camlarını kırar, bir arbede çıkarmağa çalışırdı. Hattâ bir defa geceleyin karanlık bir köşede pusu kurmuş, kulüpten çıkan Karagöz gazetesinin muharriri Ahmet Rıfkı'nın üzerine hücum ederek sopa ile kafasını kırmıştır. Cumhuriyet devrinde de serkeşlikte devam etmiş, Adana'da (Ahali Cumhuriyet Fırkası) adile bir parti kurmuş ve "Toksöz" isminde bir gazete çıkarmıştır. 930 yılında Heyet-i Vekile kararile fırkası dağıtıldı. Kendisi de 948'de İstanbul'da vefat etti."

B. Nusret Kaygusuz'un öznel yargıları içinde hoşumuza gitmeyen saptamaları olsa da, Kemâlî Bey'in "muhalifliğine", "partizanlığına" karşılık Kaygusuz'un da İttihatçıların "muhalifi", Osmanlı Demokrat Fırkası'nın kurucularından biri olduğunu unutmazsak, Kemâlî Bey'in kişiliği daha bir iyi anlaşılır. İttihat ve Terakki Fırkası'na gönülden bağlı, Yakup Cemil tutkunu bir gencin, muhaliflerine karşı "fedailiğini" anlamak zor değildir.

Kaygusuz'un açıklaması içinde, bizce önemli olan bir bilgi, A. Kemâlî'nin "yazı yazmasını pek beceremesi" ve "buna rağmen 'Erganûn' isminde bir mecmua çıkarmasıdır."

"Erganûn"u tanıtmadan önce, aşağıda A. Kemâlî Bey'e bağlı olarak bilgi vereceğimiz *Meh-tâb* dergisinin, 13 Teşrîn-i evvel (Ekim) 1327 (1911) tarihli, 14. sayısında yer alan bir duyuruyu birlikte okuyalım:

> "ERGANÛN-Bu nâm ile, cumartesi şimdilik 15 günde bir def'a olarak Dâr-ül-fünûn şâkirdânı tarafından edebî, felsefî, ictimâî bir mecmûa intişâr edecektir. Dâr-ül-fünûn'un Erganûn inkılâbı olacağını ümîd ettiğimiz bu mecmûanın muvaffakıyetini arzu eyleriz."
> -s. 192-

1911 yılında Dâr-ül-fünûn Hukuk Mektebi'nde öğrenci olan(?) Abdülkadir Kemâlî Bey'in lider kişiliği yanında, "üniversite öğrencilerinin" yayın organı niteliğinde bir derginin kuruculuğunu ve sahipliğini yapması, çevresindeki etkinliğinin önemli bir belirtisidir. Burada unutulmaması, ayrı bir incelemeyle değerlendirilmesi gereken konu da II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamı içinde, "Dâr-ül-fünûn" öğrencilerinin, "Hukuk ve Mülkiye Mektebi Talebe Cem'iyetleri"nin çıkarttıkları dergilerdir.[1]

İlk sayısı, 15 Teşrîn-i evvel (Ekim) 1327 (1911) Cumartesi günü çıkan MUSAVVER ERGANÛN (Resimli Org-E.S.) -elimizde kolleksiyona göre- 7 sayı yayımlanmış. 15 günde bir yayımlanan derginin adı, 5. sayısından başlayarak [19 Kânun-ı evvel (Aralık) 1327 (1911)]sadece ERGANÛN olmuştur. 7. sayısı, 16 Kânûn-ı sânî (Ocak) 1327 (1911) tarihli derginin, "Sahib-i imtiyazı Sıdkı-zâde Abdülkadir Kemâlî"dir. İlk sayısında, "Müessisleri: Emin Hicrî, İsmail Kemâl" diye verilmişse de, ikinci sayıdan başlayarak, "Müessisleri"nden Emin Hicrî'nin adının çıkartıldığını, yerine, Abdülkadir Kemâlî'nin adının baş harflerinin yazıldığını görüyoruz. "İlmî, Fennî, Felsefî, İctimâî, Edebî Bir Risâledir" başlığıyla yayımlanan *Musavver Erganûn*'da, A. Kemâlî Bey'in hukuk konulu makaleleriyle karşılaşırız. "Tefrîk-i Kuvâ" başlıklı, "Kuvvetlerin Ayırımını" içeren makalesi, dergisinin 2. sayısında, "Uzviyyât-ı Sefilede Hayat" başlığıyla tamamlanır. "Müzâheret-i

Adliyye Kanunu'' başlıklı çalışması ise, 2 Kânûn-ı evvel (Aralık) 1327 (1911) tarihli *Musavver Erganûn*'un 4. sayısında yayımlanmaya başlar ve 19 Kânûn-ı evvel 1327 tarihli 5. sayısında bitirilir. Kişinin yasalarla korunması kavramından hareketle, yasalarımızda, kişinin mahkemelerimizde nasıl korunduğunu, korunması gerektiğini, ilgili yasa maddelerini yorumlayarak değerlendirir.

Kemâlî Bey'in, *Erganûn*'un 7. sayısında [2 Kânûn-ı sânî (Ocak) 1327 (1911)] ''Tarih-i İlm-i Hukukdan'' başlığıyla ''Hukuk Biliminin Tarihini'' inceleyen bir araştırmaya giriştiğini, öncelikli olarak da ''Hintliler''i anlattığını görürüz.[2]

Erganûn'un kısa süren yayın yaşamı, Abdülkadir Kemâlî Bey'in düşünce ortaklığını sürdürdüğü arkadaşlarıyla çıkarttıkları yeni yayınlarla birbirine bağlanırken; *Erganûn*'da, ''İnkılâbât-ı Felsefiyye'' (No-1) başlıklı makalesiyle, o günlerde Dâr-ül-fünûn Müdürü olan İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) dikkatlerimizi çeker. Yazılarıyla, şiirleriyle, Midhat Cemal, Enis Avni (Aka Gündüz), İbrahim Alaaddin (Gövsa), İsmail Zühdü, Celal Sahir ve Hamdullah Subhi'nin yanında, II. Meşrutiyet ile birlikte gündeme gelen feminizmin bir uzantısı olarak, Nezihe Nermîn, Sa'diye Vesile, Hadiye Suzan vb. kadın yazarların, ozanların ürünleri de yer alır. Yine II. Meşrutiyet'in düşünce özgürlüğü ortamında varolan sosyalizm üstüne ilkel bilgilerden birisi, *Erganûn*'un 2 Kânûn-ı sânî (Ocak) 1327 (1911 tarihli 6. sayısında, ''Sosyalistin İtirazı'' başlığı ve ''Ben'' imzasıyla yayımlanır.

— *Meh-tâb'dan Seb-tâb'a*

A. Kemâlî Bey'in, *Erganûn*'dan başka, ŞEB-TÂB (Ateş Böceği) adlı bir dergi daha çıkarttığını biliyoruz. Basın tarihimizde pek tanınan bir dergi olmadığı gibi, kaynaklarda doğru dürüst adı geçmeyen ve Meşrutiyet coşkusuyla kaynaşan İstanbul'da birbiri ardına yayımlanan yayınlardan olduğu için de pek tanınmayan *Şeb-tâb*'ın, aslında basın tarihimizdeki yasaklamalara verilecek örnekler açısından ilginç olacağını söyleyebiliriz.

İlk sayısı, 16 Şubat 1327 (1911) Perşembe günü yayımlanan *Şeb-tâb*'ın, kapağında, yayın tarihinin önünde bulunan dergi numarası, bize derginin, bir başka yayının devamı olduğunu gösteren işareti vermektedir: 1-16. Bu işaretin anlamını, derginin yayımlanma amacını yansıtan ''İfâde-i Şeb-tâb''ı okuyunca anlıyoruz: *Şeb-tâb,* ''inkılâba inanmış sesi kısılan'' *Meh-tâb*'ın, yeni adıdır. ''İnkılâba inanmış'' *Meh-tâb*'ın ''sesini kısanlara'' seslenen, ''Bir Hasbihâl'' başlıklı, ''Selâmet-zâde Hidâyet'' imzalı yazı da hem *Meh-tâb*'ın öyküsünü, hem de 1911 yılında basının durumunu örneklemektedir: ''Yaygaralarla, darb ve tehdidlerle, velhasıl vesâit-i gayr-ı meşrûa ile fikir ve vicdânı susturmak hiçbir zaman, hattâ engizisyon devirlerinde bile kabil olamamıştır.'' sf.-214-

Meh-tâb, bir ''jurnal'' nedeniyle kapatılmıştır. ''Meh-tâb'ın Ta'tîli Şeb-tâb'ın İntişârı'' başlıklı haber bize kimi ipuçlarını vermektedir:

> ''Meh-tâb, bazı mutaassıb ve zulmet-pesend eşhâsın şikâyeti, Meh-tâb'ın Tânîn matbaasından tab' olunmasından dolayı muhalefet, garaz-kârlık nâmına herşeyi irtikâbden çekinmeyen bir gazetenin ''jurnali!' üzerine Divân-ı Harb tarafından ta'tîl edilmişti. Bundan dolayı pek çok zevât-ı muhteremeden teessüf ve teessürü hâvi mektuplar aldık. Bu suretle cehlin sillesine uğrayan Meh-tâb'ın böyle bir iki ay ta'tîl-i neşriyât etmesi ve el'ân da intişârına müsaade edilmemesi şüphesiz ki memleketin münevverlerini, mütefekkirlerini düşündürür. Fakat böyle şeyler bizim azmimizi, içtihâdımızı hiçbir vakit nakîse veremeyeceği cihetle bugünden itibâren yine her hafta perşembe günleri intişâr etmek üzere 'Şeb-tâb'ı neşrediyoruz. Eminiz ki kar'ilerimizden göreceğimiz teveccüh evvelkinden daha fazla olacaktır. Sa'y ve sebât bizden teveccüh kar'ilerimizden!'' -No: 1-16, s.224-

Açıkça adı verilmese de; *Meh-tâb*'ın, *Tanîn* gazetesinin matbaasında basılması, yazarları arasında Dr. Abdullah Cevdet'in bulunması, kadın sorunlarını özellikle kadın yazarların kalemleriyle yansıtmasıyla dikkatleri çekmesi, jurnal edilmesinde dinci bir grubun yayın organının adını aklımıza getirmektedir: SIRÂT-I MÜSTAKÎM. Bir önbelirleme olan düşüncemizin 1911 yılı basın tarihiyle yapılacak geniş karşılaştırması; *Meh-tâb*'da çıkan yazılara *Sırât-ı Müstakîm*'de verilen yanıtlarıyla değerlendirilmesi, *İctihâd* ile *Sırât-ı Müstakîm* arasındaki çatışmanın yeniden yorumlanması, ''jurnal'' olayının aydınlanmasını da sağlayacaktır.

A. Kemâlî Bey'in, ''Sahib-i İmtiyaz ve Müdir-i Mes'ûl''ü olduğu *Şeb-tâb*'ın tanıtımı öncesinde, kısaca *Meh-tâb*'ı tanıyıp, Sıdkı-zâde Abdülkadir Kemâlî'nin düşünce serüvenini öğrenelim.

İlk sayısı, 10 Temmuz 1327 (1911) günü yayımlanan *Meh-tâb*, yayın tarihi ile Meşrutiyet'e bağlılığını gösterirken(!) haftalık bir dergi olarak 15 sayı yayımlanabilmiştir. Yazarları arasında, Şirvanlı Mehmed Hâdi, Dr. A. Cevdet, Süleyman Sırrı, İsmail Zühdü, Esad Kemal, İdris Sabih'in yanında, Şayeste Narin, Sadiye Vesile, Belkıs Senihe, Nigâr Bint-i Osman v.b. kadın yazarları, ozanları tanıyoruz. Kimi sayılarında, kapak resmi düzeninde Abdullah Cevdet'in (No. 5), Tevfik Fikret'in (No. 6), Namık Kemal'in (No. 7), Hüseyin Cahid (Yalçın)'in (No. 9), Dr. Rıza Tevfik'in (No. 11) fotoğraflarını da yayınlayan *Meh-tâb*'da, Abdullah Cevdet'in şiirleri dışında, imzasız yayımlanan başyazılarıyla karşılaşıyoruz.[3] *Meh-tâb*'ın yazar kadrosu içinde A. Kemâlî Bey'in adını görmesek bile, *Şeb-tâb*'la olan bütünleşmesini gözönünde tutarak onun Dr. Abdullah Cevdet'in liderliğini yaptığı ''Garpçılar'' grubu ile uzunca bir süre birlikte olduğunu söyleyebiliriz.

İçerikçe güçlü olmayan *Meh-tâb*'da, daha çok genç yazarlara, heveslilere yer verildiğini anlamak zor değildir. Aynı özellik *Şeb-tâb*'ta da karşımıza çıkacaktır. Roman tefrikasından, konferans metinleri-

ne, tiyatro eleştirilerine değin çeşitlendirilecek yazıları okudukça, dergicilik açısından hâlâ uzmanlaşma kavramına ulaşamayışımızın tipik hastalıklarını buluyoruz.

Yazarı belirtilmemekle birlikte; "Bir doktor arkadaşımızın eseridir. Doktorun kendi hikâye-i ömrü olabilmesi ihtimaline binâen muharririnin ismini yazamayacağız..." açıklamasıyla tefrikasına *Meh-tâb*'da başlanan ve yayını *Şeb-tâb*'da da süren "Meşîme-i Esrâr" adlı romanın dikkatimizi çektiğini, yapıtın büyük bir olasılıkla(?) Dr. Abdullah Cevdet'e ait olduğunu belirtip, Hasan Sabri Ayvazof'un çevirdiği Çehov'un "Zevce" adlı öyküsünün *Meh-tâb*'ın 5. sayısında yayımlandığını anımsatarak "Yıldırım Bayezid Piyesi Münasebetiyle" Recai Nüzhet'ce yazılan oyun eleştirisinden bir bölümü, II. Meşrutiyet döneminde tiyatromuzun durumununu değerlendirişi açısından okuyalım:

> "Devr-i sabıkda tiyatro nâmına Fransızcadan tercüme edilen, sansürün cellâdlıklarından geçen ve san'at-ı hakikiyyeden bu suretle mahrûm edilen piyesleri gören Istanbul halkı Meşrutiyet'in ilânıyla sahne-i temâşâmızda bir terakki göreceklerini zannediyorlardı. Halbuki bu fikir pek yanlışmış. Yalnız bu hafta zarfında cerâid-i yevmiyyenin dahi takdirâtına, alkışlarına mazhar olan Sahne-i Osmaniyye ile Mınakyan Kumpanyası memleketimizdeki şu nakîseyi biraz izâleye çalıştıklarını bize ihsâs etti. Mınak Efendi ramazan ibtidâsından beri Zehirli Çiçekler, Elâ Göz, Mühim Bir Dava, Kanlı Oda veya Veliahd, Sosyalizm gibi nezîh piyesleri vaz'-ı sahne eylediği gibi evvelki gece de Yıldırım Bayezid piyesini oynadı..."
> *-Meh-tâb,* No.8, 29 Ağustos 1327 (1911), s.97-98.

"Edebî, Fennî, İctimâî Teceddüd ve İnkılâb-ı Fikrîye Hâdim Cerîdei Usbûiyyedir" başlığıyla 15 sayı yayımlanan *Meh-tâb,* bir jurnalle kapatılışından hemen hemen 4 ay sonra, *Şeb-tâb* adıyla okurun karşısındadır. *Meh-tâb*'ın suskunluk döneminde, *Musavver Erganûn*'la basın yaşamını tanıyan Sıdkızâde Abdülkadir Kemâlî Bey de yeni derginin yöneticisidir...

İlk sayısı, 16 Şubat 1327 (1911) Perşembe günü yayımlanan ŞEBTÂB'ın "Sahib-i İmtiyâz ve Müdir-i Mes'ûl"ü, "Sıdkızâde A.K."dir. "Müdir-i Umûmî"si "Mehmed Faik" olan *Şeb-tâb*, "Edebî, Fennî, İctimâî Teceddüd ve İnkılâb-ı Fikrîye Hâdim Cerîde-i Üsbûiyyedir" altbaşlığıyla *Meh-tâb*'a bağlılığını göstermektedir. Koleksiyonumuzda 3 sayısı bulunan *Şeb-tâb*'ın, 2. sayısı, 23 Şubat 1327 (1911), 3. sayısı da 1 Mart 1328 (1912) Perşembe günü çıkmıştır. Kesin olarak kaç sayı yayımlandığını şimdilik öğrenemediğim *Şeb-tâb*'ın, incelediğim sayıları içinde Abdülkadir Kemâlî Bey'in imzalı yazısına rastlayamadım. Yazarları arasında, Rıza Tevfik, İsmail Zühdü, Cenab Şehabeddin, Abdullah Cevdet, Selâmetzâde Hidâyet, Ali Rıza Seyfî, Nazmi Münib, Selim Rıfkı adlarının yanında, Şayeste Narîn, Zeliha Osman, Belkıs Senihe, Beria Canân gibi kadın yazarların ürünleri dikkatleri çekiyor.

Dr. Abdullah Cevdet Bey'in sözcülüğünü yaptığı "Garpçılar" grubunun yayın organı niteliğini, Batı uygarlığına ulaşmayı amaçlayan yazılarıyla gösteren derginin yayınlanış amacını açıklayan "İfâde-i Şebtâb"dan bir bölümü alıntılayarak sözlerimizi noktalayalım:

> "Meh-tâb'ın da, 'Şeb-tâb'ın da yolu birdir ve aynıdır. Ve hiç şüphe etmiyoruz: Mecmuamız bir ihtiyâc-ı millî ve tekâmülünün semeresidir. Bu ihtiyâc mevcûd oldukça onu tatmîn edecek teşebbüslerin önüne geçmek bî-sûddur. Meh-tâb olmasın, Şeb-tâb olmasın, bunu isteyenler, geceyi devirsinler. Komşularımız, nûr içinde yüzüyor, biz zulmet içinde kalmak istemiyoruz. Komşu memleketler pür-velvele-i hayâttır. Biz mezâr-ı sükûnet içinde ölü hayâtı sürmeye kail değiliz..."
> *-Şeb-tâb,* No.1-16, 16 Şubat 1327(1911), s.210.-

Acılarla, sürgünlerle geçen bir yaşamın sıkıntılarını ilginç bir "muhalif" oluşuyla yaşayan, Orhan Kemal'imizin babası Abdülkadir Kemâlî Bey'in anısına saygılarımla...

[1] Kitaplığımızda bulunan örneklere bakarak şu dergi adlarını sıralayabiliriz: 1- *Tetebbu,* No. 1, 24 Kânûn-ı sânî (Ocak) 1326 (1910)/No. 5, 17 Mart 1327 (1911)/Talebe-i Hukuk Cem'iyetinin Nâşir-i Efkârı ve Bilumûm Osmanlı Mekâtib-i Aliyye Talebesinin Müdafi-i Hukukudur" başlığıyla yayımlanmış. 2- *Mütâlaa:* No. 1, 21 Şubat 1327 (1911)/No. 2, 7 Mart 1327/"Talebe-i Hukuk Cem'iyetinin Nâşir-i Efkârı" başlığıyla yayımlanmış. 3- *Unfuvân:* No. 1, 12 Kânûn-ı sânî 1912/"Mekteb-i Mülkiyenin Nâşir-i Efkârıdır" altbaşlığıyla çıkmış.

[2] A. Kemâlî Bey'in *Erganûn*'un ardından çıkartacağı *Şeb-tâb*'ın yayın tarihlerine bakarak, *Erganûn*'un 7 sayı yayımlandığını söyleyebiliriz(?). Ancak aynı günlerde, Istanbul'da, *Erganûn* adında başka bir derginin daha yayımlandığını, Kemâlî Bey'in *Erganûn*'unun 5. sayısında yer alan (s.68) dipnottan öğrendiğimizi de buraya eklemeliyiz.

[3] DR. Abdullah Cevdet'in imzasız yazıları: 1- "Tesettür Meselesi", No. 4, 1 Ağustos 1327 (1911), ss.29-31. 2- "Kurûn-ı Vustâ Levhalarından", No. 7, 22 Ağustos 1327, ss.74-75. 3- "Vazife Haricinde Bir Müdahale", No. 8, 29 Ağustos 1327, ss.91-93. 4- "Ramazan ve Dayak", No. 11, 20 Eylül 1327, ss.134-135. 5- "Ayasofya Encümeni", No. 12, 27 Eylül 1327, ss.148-149. 6- "Emniyet Süpapı", No. 13, 6 Teşrîn-i evvel (Ekim) 1327, ss.161-163./*Meh-tâb* ve *Şeb-tâb*'taki kimi yazılarını, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi (1981* adlı çalışmasında kullanan Dr. H.Şükrü Hanioğlu'nun Dr. Abdullah Cevdet ve çevresi üstüne ilginç bilgiler verebileceğine inanıyorum.

[4] Sayın Dr. M. Şükrü Hanioğlu'nun çalışmasında Dr. Abdullah Cevdet'in imzasız bir yazısı ve "Modernleşmenin mutlak gerekli bir olgu olarak sunulması için" örnek verdiği "İfâde-i Şeb-tâb'ın, Dr. A. Cevdet'ce yazıldığını kabullenmek bizce zor. Çünkü, "Şairlerimizden birinin Rafale de Parfums yani 'Itırların Fırtınası' ünvânlı Fransızca bir mecmûa-i eş'ârı vardır. Bunun dibâcesinde şu satırları okuruz" tümcesiyle, Dr. A. Cevdet'in kendisinin, Prometheus'ü anlatması ve bunu alıntılaması bizce kuşku yaratıyor. Her ne kadar yazının sonunda, Dr. A. Cevdet'in kimi yazılarında kullandığı milâdî tarih (24 Şubat 1912-İstanbul) varsa da, "İfâde-i Şebtâb'ın yazarı olarak, hem *Meh-tâb*'ın "Müdir-i Mes'ûl"ü, hem Şeb-tâb'ın "Müdir-i Umûmî"si olan Mehmet Faik Bey'i düşünüyoruz(?). Bu düşüncemizi yaratan, yine "İfâde-i Şeb-tâb"dır: "En mühim ve en büyük bir kısm-ı eş'ârını Fransızca yazdığından dolayı bizce sezâ-yı itâb olan bu Türk şâirinin yukarıya tercümeten nakl ettiğimiz satırları tamamen lisân-ı halimizdir. Biz Meh-tâb'ı tesîs etmiştik. Bu geceyi Meh-tâb'a muhtâc görmüştük..." s.209... Bkz: Dr. M. Şükrü Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,* s.363.

Ermeni Harfli Türkçe Yazma Sözlükler

KEVORK PAMUKCİYAN

Tarih ve Toplum dergisinin, 1985 Ocak, Nisan ve Mayıs sayılarında, Türkçe ile birlikte diğer lisanları da kapsayan sözlükler telif etmiş olan, Armenak Bedevyan (1884-1957), Artin Hindoğlu (1780-1840?) ve Dr. Mikayel Resden (1774-1844) hakkında üç makalemiz dercedildi.

İşbu yazımızda ise, XVI. ile XX. yüzyıllar arasında hazırlanan, tesbit edebildiğimiz Ermeni harfli Türkçe yazma sözlükleri tanıtacağız.

Ermeni harfli Türkçe veya Mongolca kelimeler ihtiva eden iptidaî bir fihrist, XIII. yüzyıl Ermeni tarihçilerinden, Genceli Giragos'un Tarihi'nin 32. babında bulunmaktadır.[1] Sayısı 60 kadar olan bu kelimelerin, Ermenice karşılıkları da kaydedilmiştir. Fransız müşteşriki Edouard Dulaurier (1807-1881), işbu listenin tümünü neşretmiş ve onları Mongol lisanının en eski nümuneleri olarak telâkki etmiştir.[2] Ünlü dil bilgini ve akademisyen Hraçya Acaryan (1876-1953) da aynı fikirdedir.[3]

Ermeni harfli Türkçe yazma en eski sözlükler, XVI. yüzyılda görülmeye başlar. Ancak, bunlar daha fazla Kıpçakça veya Komence oldukları için, Macaristan'da veya Polonya'da hazırlanmışlardır. Tesbit edebildiğimiz lûgatları üç kısma ayırdık. Birincisine Ermenice-Türkçe, ikincisine Türkçe-Ermenice olanları, üçüncüsüne ise, Türkçe ile birlikte muhtelif lisanları kapsayan sözlükleri dahil ettik. Birinci ve ikinci gruptakileri mümkün mertebe kronolojik, üçüncü gruptakileri ise, alfabetik sıra ile tasnif ettik.

İşbu çalışmamızda başlıca kaynağımız, 1904'de Eskişehir'de doğmuş olan ve halen Los Angeles'da ikâmet eden, Fahrî Filoloji Doktoru, Sayın Hagop Anasyan'ın (Söylemezyan), "Haykakan Madenakidutyun" (Ermeni Bibliografyası" adını taşıyan çok mufassal ve çok kıymetli eserinin, ikinci cildinde dercedilen, "Pararanakragan Nüter" (Sözlüklere dair mevzular) başlıklı uzun maddesi olmuştur.[4] Bundan maada, muhtelif Ermeni kütüphanelerinin elyazmalar kataloglarından da istifade ettik. Bunlar arasında, Sayın Norayr Başpiskopos Boğaryan (doğumu 1904'de) tarafından hazırlanan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 3200 kadar elyazmasını havi, 9 ciltlik kataloglarını kaydetmek lâzımdır.

Tesbit edebildiğimiz sözlükleri aşağıda sunuyoruz.

I. ERMENİCE-TÜRKÇE SÖZLÜKLER

1. Ermenice-Komence.- XVI. veya XVII. yüzyıla ait olup, Viyana'daki K.K. Hof Bibliothek Kütüphanesi'nin 3 No.lu Ermenice yazmasıdır. Örnek olarak, Anasyan tarafından, "çımuşk" Ermenice kelimenin karşılığında, "Hatun kişi papucu" yazılmıştır.

2. Ermenice-Türkçe.- 1628'de hazırlanan bu sözlük, Polonya'nın Lvov şehrindeki Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

3. Ermenice-Kıpçakça veya Komence.- XVIII. asra ait olup, Macaristan'ın Gerla şehrinde bulunmaktadır.

4. Ermenice-Türkçe.- XVIII. asra ait olup, Münih Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ermenice yazmaları, No.22, s.244-257). Anasyan tarafından, örnek olarak, "artarev : hakakî, hakiketde" kelimeleri verilmiştir.

5. Ermenice-Türkçe.- XVIII. asra ait olup, Vatikan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ermenice yazmalar, No.14, s.20-68). Örnek olarak "appa: baba, gronavorların (din adamlarının), cıknavorların (keşişlerin) başı" kelimeleri kaydedilmiştir.

6. Ermenice-Türkçe.- Aynı yazmada bulunmaktadır (s. 69-99).

7. Ermenice-Ermenice-Türkçe.- Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin, XVIII. asra ait, 1244 No.lu yazmanın birinci kısmıdır (s.1-82). Ermeni dilinin, Ermenice izahlı bir sözlüğüdür ki, kelimelerin Türkçe karşılıkları da kayıtlıdır.

8. Ermenice-Kıpçakça.- XVIII. asra ait olup, muhtemelen Macaristan'da hazırlanan ve 170 sayfadan ibaret olan işbu sözlük, Gerla şehrinde bulunmaktadır. Örnek: "appa:

ruhbanbaşı, şeyh; Apraham: İbrahim''[5].

9. Ermenice-Ermenice-Türkçe. -Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 2792 No.lu yazması olup, Ermenice izahlı, Ermenice-Türkçe bir sözlüktür. Müellifi: Rahip Minas Amerikyan (1827-1909), yeri:Kudüs, tarihi: 1899, sayfa adedi: XIV+776+90. Baştaki izahata göre, yazarı, ünlü müderris ve edip Kirkor Peştimalcıyan'ın (1773-1837), 1844'de İstanbul'da neşredilen, iki ciltlik Ermeniceden Ermeniceye mufassal lûgatını esas almıştır. Örnek: ''tapir, ağotaran: namazgâh, ibadet yeri'' (s.153).

10. Ermenice-Ermenice-Türkçe.- Erivan Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin 9000 sayılı yazmasıdır. Ondokuzuncu asra ait ve 39 yapraktan ibaret olan sözlüğün müellifi bilinmemektedir.

11. Ermenice-Türkçe.- Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 771 No.lu tarihsiz Ermenice tıp eserinin 33-46. sayfaları, Türkçe izahlı tıp sözlüğüdür.

12. Ermenice-Türkçe.- Mezkûr patrikhanenin, müellifi, yeri ve tarihi meçhul, 150 yapraklı, 2053 No.lu yazmasıdır.

II. TÜRKÇE-ERMENİCE SÖZLÜKLER

13. Türkçe-Ermenice.- Paris'teki Bibliothèque Nationale Kütüphanesi'nin, 317 No.lu Ermenice yazması olan bu sözlük, ''Haza Kitab-ı Tühfe-i Şahidî'' adını taşımaktadır ve ünlü dilci ve tarihçi Kevork Der-Ohannesyan (1736-1811) tarafından tercüme edilmiştir. Bittiği tarih, 14 Temmuz 1772'dir.

14. Türkçe-Ermenice.- Erivan Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin, 1635 No.lu ve 1778 tarihli, İstanbul'da telif edilen 207 sayfalı, müellifi meçhul yazmanın son kısmıdır.

15. Türkçe-Ermenice.- XVIII. asra ait olup, Erivan Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin 452 No.lu yazmasında bulunmaktadır (s.9a-30a). Örnek olarak, Anasyan şu kelimeleri kaydetmiştir: ''akil, ipredmend, akıllı: mıdatzi, khelatzi; akilbaliğ, bülûğe ermiş, erlenmiş, ayratzyal; akl-i evvel, girgin, akil, yani bir sözün netice(s)inden evvel esrarine dahil olucu: khelamud''.

16. Türkçe-Ermenice.- Aynı kütüphanenin 9705 No.lu yazmanın birinci kısmı olup, 1833 ve 1847 yıllarında, İstanbul'da, Harutyun (Artin) adında bir müderris tarafından telif olunmuştur.

17. Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 2717 No.lu yazması olup, 1841'de orada hazırlanmıştır ve 28 sayfadan ibarettir. Yazarı Diyarbakırlı Hagop (Agop) Tıbir'dir. Patrik Hagop Başpiskopos Nalyan'ın (1706-1764), ''Zen Hokevor'' (Ruhanî Silâh) adlı, ilk baskısı 1757'de yapılan eserinden istinsah edilmiştir. Örnek: ''taam, manca, yiyecek: udeli, geragur''.

18. Türkçe-Ermenice.- Aynı patrikhanenin 2793 No.lu yazmasıdır. Müellifi, daha önce adı geçen rahip Minas Amerikyan'dır. 1908'de Kudüs'te telif olunan işbu sözlük 44 sayfadan ibarettir ve yine Peştimalciyan'ın eserinden istifade edilerek hazırlanmıştır. Örnek: ''ak, sıpaya, beyaz: ısbidak''.

III. TÜRKÇE İLE BİRLİKTE MUHTELİF DİLLERDEKİ SÖZLÜKLER

19. Arapça-Ermenice-Türkçe.- Anasyan'a göre, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 428 No.lu yazmasıdır. Alfabetik olmayan 93 kelime ihtiva etmektedir. Mesrop Maştotz Kütüphanesi müdür muavini Sayın Papken Çukasızyan tarafından Erivan'da münteşir ''Lraper'' (Haber getiren) adlı dergide neşredilmiştir.[6] Örnek: ''Irıpılilâh (Rabbüllah); Der Astvadz; Allah, ilâh, Irıp''.

Not. Her ne kadar Anasyan işbu sözlüğün 428 No.lu yazma olduğunu kaydediyorsa da, aslında 428 No.lu yazma, 1620'de İstanbul'da istinsah edilen bir Kitab-ı Mukaddes'tir.

20. Arapça-Farsça-Türkçe.- Mezkûr kütüphanenin 2054 No.lu yazması olup, 184 yapraktan ibarettir. Birinci sayfadaki izahattan, Tıp Sözlüğü olduğu anlaşılmaktadır.

21. Ermenice-Almanca-Türkçe.- Artin Hindoğlu'nun (1780-1840) müellifi olduğu işbu sözlük hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Takriben 1840'da telif edilmiştir.

22. Ermenice-Arapça-Farsça-Türkçe-Yunanca-Fransızca.- Beyrut'taki, Zımmar Ermeni Katolik Manastırı Kütüphanesi Andonyan Koleksiyonu'nun 624 No.lu yazması olup, bir tıp sözlüğüdür (Möhredet). 1776'da, Kütahya'da, Sahak Kalpakçiyan tarafından telif edilmiştir ve 12+496 sayfadan ibarettir.

23. Ermenice-İtalyanca-Türkçe (kısmen).- Ankara'ya yakın Garmir Vank (Kızıl Manastır) Kütüphanesi'nin 32 No.lu yazmasıdır. 1726'dan önce hazırlanmış olan sözlüğün müellifi ve yeri belli değildir. Sayfa adedi ise 522'dir.

24. Ermenice-Lâtince-Yunanca-Osmanlıca.- Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin, 10097 No.lu, Kirkor Peştimalciyan tarafından, 1831-1832 yıllarında İstanbul'da kaleme alınan ve 68 sayfadan ibaret olan yazmanın bir kısmıdır.

25. Farsça-Ermenice-Türkçe.- Aynı kütüphanenin 10301 No.lu ve 315 yapraklı yazması olup, 1795'de İstanbul'da, Balatlı Kevork Der-Ohannesyan tarafından hazırlanmıştır. Birinci kısmı Şahidî'nin, ikinci kısmı Vehbi'nin ve üçüncü kısmı da Halimî'nin, Ermenice ve Türkçe karşılıklı sözlükleridir.

26. Farsça-Ermenice-Türkçe-Arapça.- Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin, 769 No.lu ve 1699 tarihli yeri meçhul yazmasıdır (s.3-50). Örnek: ''azer: hur: ateş: nâr''.

27. Farsça-Ermenice-Türkçe-Arapça.- Antilyas Katoğikosluğu'nun 92 No.lu yazması olup, aslı, 1795'de Balatta, Kevork Der-Ohannesyan tarafından Ermeni harflerine çevrilerek, üç lisan daha ilâve edilen, Hicrî 921 tarihli ''Tuhfe-i Şahidî'' adlı manzum sözlüktür. İşbu yazma ise, 1823'de İstanbul'da istinsah edilmiş olup, 142 sayfadır. İkinci bir sureti de, Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin, yine 1823'de, Samatya'da, Taniel isminde biri tarafından istinsah edilen 9699 No.lu ve 123 yapraklı yazmasıdır.

28. Farsça-Türkçe-Ermenice.- Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 2685 No.lu yazması olup, 1794'de Balat'ta, Kevork Der-Ohannesyan tarafından hazırlanmıştır (s.120-203). Sadrazam Halil Paşa'nın isteği üzerine şair Vehbi tarafından telif edilen lğat esas alınmıştır. Örnek: ''ferrüh: kutlu, mübarek: orhnyal'' (s.141). Aynı sözlüğün ikinci bir kopyası olan

Antilyas Katoğikosluğu'nun 92 No.lu yazmanın ikinci kısmında (s.146-266), şair Vehbi'nin, manzum Farsça-Türkçe Sözlüğünü, Hicrî 1197'de kaleme aldığı kayıtlıdır. Örnek: "seramed: temam: lıratzyal".

29. Fransızca-Eski Ermenice-Yeni Ermenice-Türkçe.- Bibliothèque Nationale'ın Ermenice Elyazmalar Fonu'nda bulunan 263 No.lu işbu sözlüğün müellifi, Fransız müşteşriki François Pétis de La Croix (1653-1713)'dır. 13.50x21 sm. eb'adında 697 sayfadan ibaret olup, kataloğu hazırlayan Frédéric Macler'e (1869-1938) göre, XVIII. asırdandır.

30. Fransızca-Eski Ermenice-Türkçe.- Mezkûr kütüphanenin 262 No.lu yazması olup, 1694'de yukarda adı geçen Pétis de La Croix tarafından telif edilmiştir ve 18.50x24 sm. eb'adında 114 yaprakdan ibarettir.

31. Fransızca-Ermenice-Türkçe.- Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin 3869 No.lu, 1863'den önce, muhtemelen Şuşi'de hazırlanan, 200 sayfalık yazmanın son kısmıdır.

32. Lâtince-İtalyanca-Fransızca-İngilizce-Yunanca-Türkçe.- Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 2051 No.lu, 154 yapraklı, tarihi ve yeri meçhul yazmasıdır. Baştaki izahattan, e(c)za, yani farmakoloji veya tıp sözlüğü olduğu anlaşılmaktadır.

33. Lâtince-Yunanca-Türkçe-Tatarca-Ermenice-Slavonca-Rusça-Vlahça-Moldavca.- Müellifi, yeri ve tarihi belli olmayan bu sözlük, Oxford'daki Bodleian Library'de bulunmaktadır (March, No.187).

34. Türkçe-Arapça-Farsça-Ermenice-İtalyanca-Fransızca,- İzmit'e yakın Armaş Manastırı'nın (kuruluşu takriben 1610'da) 119 No.lu yazmasıdır. 360 sayfalık, tarihsiz işbu sözlüğün, yazı türünden XIX. asra ait olduğu anlaşılmaktadır. Müellifi de meçhuldür. Ancak, Armaş'da altı dil bilen bir rahibin mevcudiyeti tasavvur edilemiyeceği için, müellifinin Dr. Mikayel Resden (1774-1844) olduğu tahmin edilebilir. Zira, 1833-1834 yıllarında işbu manastırda yaşamıştır ve dokuz dilde bir tıp sözlüğünün de müellifidir. Örnek: "ak (Türkçe); beyaz, beyad, ebyez, ebyed (Farsça ve Arapça); sipiyd, ısbidak (Ermenice); bianco (İtalyanca); blanc,. blanche (Fransızca)."

35. Türkçe-Ermenice-Almanca.- Artin Hindoğlu tarafından, 1840 sıralarında hazırlanan, bu sözlük hakkında dahi tamamlayıcı bilgi mevcut değildir.

36. Türkçe-Ermenice-İtalyanca-Lâtince-Fransızca-Almanca.- Müellifi, Viyana Mıkhitharist rahiplerin tarikat başkanı Hagopos Bozaciyan'dır (1808-1883)[7]. Muhtemelen kütüphanelerinde bulunan, sözlük hakkında tamamlayıcı bir bilgimiz yoktur, zira bütün yazmaların katalogları henüz tamamlanmamıştır.

37. Türkçe-Fransızca-Ermenice.- XVI. yüzyıl sonlarından olan bu sözlük, Oxford'daki Bodleian Library'de bulunmaktadır (Land. Or. No. 202).

38. Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin 452 No.lu, 1797'den önce, Manuel adlı bir kopist tarafından istinsah edilen elyazması da, Ermeni harfli Türkçe bir sözlüktür. Ancak kapsadığı lisanlar maalesef açıklanmamıştır.

Şüphesiz, bunlardan maada, tesbit edemediklerimiz de mevcuttur. Maamafih bu kadarı bile, Ermenilerin eskiden beri Türkçe lisanına ne kadar ehemmiyet verdiklerini ve onu ne kadar benimsediklerini isbat etmeğe kâfidir.

Allah kısmet ederse, diğer bir yazımızda, Ermeni harfli Türkçe basma sözlüklerden bahsedeceğiz.

K.P.

Hâmiş.- İşbu makaleyi temize çekip, Yazı İşleri Müdürlüğü'ne gönderdikten sonra, Viyana Mıkhitharist Rahipleri Kütüphanesi yazmalarının, 1983'de kendi basımevlerinde tabedilen ve 1216 büyük sayfadan ibaret olan, üçüncü kataloğu elimize geçti. Burada dahi, muhtelif dillerde olan, Ermeni harfli Türkçe altı sözlüğe tesadüf ettik. Bunları da aynı şekilde tasnif ederek, aşağıda tanıtıyoruz.

39. Ermenice-Türkçe.- 1379 No.lu olup, 1862'de Viyana'da, rahip Mikayel Vetzmadnyan (Altıparmakyan) tarafından telif olunan, 943 sayfalık, 22x28.5 sm. eb'adında mufassal ve tamamlanmış bir sözlüktür. Rahip Eprem Çakıcıyan'ın, 1850'de Viyana'da basılan, 465 sayfalık muhtasar Ermenice-Türkçe lûgatı esas alınmıştır.

40. Eski Ermenice-Yeni Ermenice-Türkçe.- 1417 No.lu olup, XIX. asrın başlarında, muhtemelen Viyana'da, meçhul bir Mıkhitharist rahip tarafından hazırlanan, 48 yapraklı, 21.5x35 şm. eb'adında, Ermeni alfabesinin üçüncü harfinde sona eren nâtamam bir sözlüktür.

41. Eski Ermenice-Yeni Ermenice-Türkçe.- 1968 No.lu olup, XIX. yüzyıl başlarında, muhtemelen Viyana'da, meçhul bir Mıkhitharist rahip tarafından telif edilen, 80 sayfalık, 20.5x25 sm. eb'adında ve A harfinin ortalarında kalmış nâtamam bir sözlüktür.

42. Türkçe-Ermenice.- 2516 No.lu olup, 1780 sıralarında, muhtemelen Trieste'de, rahip Antreas Şüküryan tarafından telif edilen, 50 yapraklık, 22.5x32 sm. eb'adında, nâtamam bir çalışmadır.

43. Ermenice-Türkçe-Fransızca.- 1338 No.lu olup, 1901'de muhtemelen İstanbul'da, meçhul bir müellif tarafından hazırlanan, 216 yapraklı, 21x27 sm. eb'adında, mevzulara göre tasnif edilmiş, ve 23 kısımdan mürekkep ilmî bir sözlüktür.

44. Türkçe-Ermenice-İtalyanca-Lâtince-Fransızca-Almanca.- 1353 No.lu olup, 1830'dan sonra Viyana'da, rahip Hagopos Bozaciyan tarafından telif edilen, 715 yapraklı, 22x37 sm. eb'adında bir sözlüktür. Türkçesi hem Arap harfli, hem de Ermeni harflidir. Almancası ancak iki sayfadır. 165. yaprakdan itibaren ise, İtalyanca ve Lâtince karşılıkları sona ermektedir. 697a yaprakdan başlayarak, Ermeni harfli Türkçe-Ermenice, 23 sayfalık bir ilâve de mevcuttur. İşbu sözlükten daha önce, 36 No.da bahsedilmiştir.

---

[1] "Badmutyun Hayotz" (Ermeni Tarihi), Erivan, 1961, s.273-275.

[2] "Les Mongols d'après les historiens arméniens" (Ermeni tarihçilerine göre Mongollar), "*Journal Asiatique*" (Asya dergisi), Paris, 1858, Şubat-Mart, s.251-252.

[3] "Hayotz Antznanunneri Pararan" (Ermenilerin Şahıs İsimleri Sözlüğü), Erivan, cilt II., s.625.

[4] Erivan, 1976, sütun 1177-1242.

[5] "Hantes Amsorya" (Aylık dergi)'da tanıtılan yazmalar kataloğu" (Ermenice), Viyana, 1976, s.290.

[6] 1968, sayı 9, s.84-91.

[7] "Haykakan Sovetakan Hanrakidaran" (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi) Erivan, 1983, cilt IX., s. 348c.

KİTABİYAT

BALKAN SAVAŞI ÜSTÜNE

Mahmud Muhtar [Paşa],
Balkan Harbi,
(Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusu'nun Muharebeleri),
(Hazırlayan: M.Ziyaettin Engin),
Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979.

Balkan Savaşı'nda, önce 3. Kolordu ve daha sonra da 2. Ordu Komutanı olan Mahmud Muhtar Paşa'nın Balkan Savaşı'na ait günü gününe tutulmuş notlarını [4 Ekim 1328 (1912)-5 Kasım 1328 (1912)] içeren bu kitap ilk kez 1331 (1915)'de İstanbul Kanâat Matbaası'nda basılmıştır. İkinci baskısının girişinde, Mahmud Muhtar Paşa'nın kızı Emine Fuad Tugay'ın ifadesine göre Paşanın askerî ve siyasî hayatına ait bilgilere de yer verilmiştir.

M. Muhtar Paşa, kitabın ilk baskısını yazdığı önsözde, "... savaş olaylarına dair yayınlanan belgeler[in], savaş meydanlarında müsveddesiz, acele ile ve bazen de korku içinde yazılmış veya yazdırılmış şeyler olduğun[u] [ve bu nedenle de], düzen, bağlantı ve sıra itibariyle gözler önüne konmağa müsaid bir hâle getirilmesi[nin] daha uygun görülerek o şekilde dercedilmiş [olduğunu]; fakat çok az olarak meydana gelmiş olan bu gibi düzeltmeler[in] esas ve mâna itibariyle hiçbir değişikliği gerektirecek şekilde..." olmadığını belirtiyor.

M.Muhtar Paşa'nın notları, 3. Kolordu'nun ve daha sonra da (19 Ekimde) komutanı olduğu 2. Doğu Ordusu'nun muharebelerini günü gününe anlatmaktadır.

Kitabı askerî tarih açısından önemli kılan sadece kitabın bu yönü değil; fakat daha önemli ölçüde yeri geldikçe orijinal askerî emir, talimat ve raporlara da yer vermesidir. Bu bakımdan kitap, Balkan Savaşı'nın askerî açıdan tasvir edilmesi ve değerlendirilmesi yönünde önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

M. Muhtar Paşa'nın 5 Kasım'da cephede vurularak yaralanması üzerine notlar kesilmektedir.

Kitapta pek nadir geçen siyasî bahislerden biri şöyle: "Ertesi gün [28 Ekim] acele olarak Sadrıâzam Kâmil Paşa tarafından Bâb-ı Âli'ye çağrıldım. Meğer Nâzım Paşa bir gün evvel, bu ordu ile savaş yapmak imkânı olmadığını bildirerek her ne şartlarla olursa olsun sulh yapılmasını tavsiye etmiş imiş." M.Muhtar Paşa, bu öneriye katılmamış ve "Vekiller Meclisi"nde görüşlerini savunarak, onları da kendi görüşleri doğrultusunda ikna etmiş.

M.Muhtar Paşa Balkan Savaşı'nda Alman subaylarının gösterdikleri yararlılıklara da değinmeden edemiyor: "Nihayet yarbay Von Losov Bey'in gayret ve himmetiyle yaptırılan temizlik ve düzenleme sonucu birkaç gün sonra müthiş kolera görüntüsü ortadan kaldırılmıştı."

M.Muhtar Paşa, bu dönemde önemli tartışmalara neden olan ordu-siyaset ilişkileri konusunda ise şöyle yazmaktadır: "Bir ordu için en büyük felâket genç subayların, askerî vazifelerinin dışında olarak ordunun veya memleketin düzenlenmesine kalkışmaları; Kanun ve Nizâmı değiştirmeğe kalkmak, hükûmeti kontrol altına almak, Devlet'in siyasî işlerine etkide bulunmak gibi maksadlara dayanan kulüpler ve cemiyetler teşkil etmeleridir... Mülkü uçuruma götürmekte olan bir hükûmete karşı ihtilâle girişmek her milletin meşrû hakkıdır. Millet topluluğu içinde bu hakkı kullanmağa muktedir başka bir unsur mevcûd olmayınca o vazifenin orduya düşmesi zarûrî bir emirdir. Fakat o hareketi idâre edenler ciddî olarak bir vatan hissi ile hareket etmişlerse maksat hâsıl olunca şahıslarını bertaraf ederler ve Meşrûtiyet'in ruhunu teşkil eden siyasî düşünce ayrılıkları dışında kalıp hiçbir tarafa yönelmeyerek yalnız kendi vazifeleri ile meşgul olurlar ve orduda kahraman, mücâhid, fedâi gibi lâkaplarla anılan kimseler bulunmaz. Gerçi insanlık âleminde gerekli alçak gönüllülük ve tam tarafsızlık aranamazsa da subayların hattâ pek az bir kısmının bile farklı siyasî işlere bağlı kalmasında ve ihtilâle iştirâk eden subayların ayrı bir topluluk teşkil etmelerinin meydana getireceği tehlikeli sonuçlar cümlece takdir olunarak bu gibi hâllerin yokedilmesine ve normal hâlin iâdesine çalışmak iş başında bulunanların en başta gelen önemli vazifesi olduğunun bilinmesi gerekir."

Mahmud Muhtar Paşa, kitabının sonunda, Balkan Savaşı'nın kaybedilme nedenlerini analiz etmeye çalıştığı bir "Mülâhazât" bölümü eklemiş. Bu bölümde, Balkan Savaşı ile ilgili olarak hemen bütün kaynaklarda rastlanan dramatik tasvir ve anlatımlara rastgelinmektedir. Bununla birlikte, M.Muhtar Paşa yenilgiyi sadece askerî ya da siyasî nedenlere bağlamıyor, tam tersine değişik etkenlerin rolünü belirtmeye çalışıyor.

M.Muhtar Paşa'nın hâtıraları Balkan Savaşı'nın askerî bakımdan bir tasvirî olmak bakımından önem taşımaktadır.

Boyacık'ta Genelkurmay Karargâhı

[*Cephede Türklerle Birlikte*, Mahmud Muhtar Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde, Kırk Kilise (Kırıklareli), Lüleburgaz ve Çatalca'daki Savaşlar Hakkında Savaş Günlüğüm, (VIII. Kolordu Süvari Binbaşısı ve Eğitmeni).]

Hochwaechter'in Balkan Savaşı'na ilişkin kitabı, günü gününe tutulmuş notlardan oluşan hayli geniş kapsamlı bir günlük. Olayların içinde ve sıcağı sıcağına kaleme alındığı için de, sürükleyici bir savaş romanına benziyor.

Yazar, Balkan Savaşı'nın başında III. Kolordu Komutanı Mahmud Muhta Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde bulunuyor. Savaşın başından sonuna dek bizzat bulunduğu cephede bir de günlük tutuyor. Hochwaechter, 1912 yılının Aralık ayında kitabına yazdığı önsözde, günlüğünü hemen yayınlamak istemesinin nedenini belirtmiş; buna göre, yazarın amacı, günlüğün sadece tarihe bir katkı olmasını sağlamak değil, fakat Türk ordusunun çöküşünün gerçek nedenlerini açığa çıkarmak ve yenilgiye ilişkin olarak Türk askerini ve yanlış Alman tavsiye ve önerilerini suçlayıcı bazı yargı ve görüşlere karşı çıkabilmek.

Mit den Türken in der Front
im Stabe Mahmud Muchtar Paschas

Mein Kriegstagebuch
über
die Kämpfe bei Kirk Kilisse,
Lüle Burgas und Cataldza

Von

G. von Hochwaechter
Kaiserl. ottomanischem Major und Instruktor
der Kavallerie des VIII Armeekorps

Mit 4 Karten und 13 Bildertafeln

Berlin 1913
Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Königl. Hofbuchhandlung
Kochstraße 68—71

Hochwaechter, 1912 yılının Eylül ayında Şam'da bir askeri garnizonda görevliyken, tatil için Almanya'ya gittiği sırada savaş patlak verir. Hemen Berlin'e gelir ve von der Goltz Paşa'dan savaşta Doğu Ordusu Komutanı olan Abdullah Paşa'ya iletilmek üzere bir tavsiye mektubu alır ve İstanbul'a döner.

Günlük 12 Ekim günü İstanbul'daki savaş heyecanını ve cepheye asker sevkiyatını tasvîr etmekle başlamaktadır.

Reformcu Alman subayları savaşın patlak vermesinden hemen sonra, Osmanlı ordusunda görev almak için Harbiye Nezareti nezdinde başvuruda bulunurlar, ancak onlara cepheye gidebilmeleri için izin verilmez. Önce Alman hizmetinden ayrılmaları talep edilir. Sadece rütbesi Binbaşı olan yazar ile, (Kurmay Heyeti'nden) Üstteğmen von Lossow ve Albay Seit savaşa katılmak için izin alabilirler. Çünkü onlar bu koşulu yerine getirmişlerdir.

Yazar, seferberlik hazırlıklarını anlatırken, Anadolu demiryolunun günde 16-17 bin, İstanbul-Edirne demiryolu hattının ise günde 12 bin asker taşıma kapasitesinde olduğundan, daha ilk günlerde İstanbul'da seferberliğin ancak 8-10 günde tamamlanacağının söylenmekte olduğunu yazmaktadır. Taşıma güçlüğü nedeni ile Anadolu'dan sevkiyat için limanda bulunan birçok Yunan gemisi müsadere edilir.

Yazar nihayet 15 Ekim'de sevk kağıtlarını hazır edip tamamlayabilir ve Harbiye Nezareti'nden aldığı emir üzerine Abdullah Paşa komutasındaki Doğu Ordusu (I.Ordu) Karargâhı'na gider. Ancak yazar, birliğinin bulunduğu istikâmete gidecek bir tren bulamadığından, diğer Alman subayları ile tren biletlerinin parasını kendi cebinden ödeyerek bir tren bulmayı başarır.

Bu heyecanlı ve zor bir yolculuk olur. Ulaşımın bozukluğu uzun uzun tasvir edilmektedir. Cephe hattında haberleşme hemen hemen hiç yoktur. Komutanların da savaşın aldığı gerçek durum hakkında ayrıntılı bilgileri yoktur. Yazar, uzun zaman yollarda birliğini (topçu birliğini) arar, ancak birliğin nerede olduğu belli değildir; sonunda Kırk Kilise'de (Kırklareli) Mahmud Muhtar Paşa'nın Kurmay Heyeti'ne dahil olur. Askerin kötü, bakımsız, perişan durumu hakkında gözlemlerine, subayların da parlak sayılamayacağı konusunda görüşleri eklenmelidir.

Kitap, askerî yönden bölgesel harekâtı anlattığından askerî tarih bakımından önemlidir (kitabın arkasına ekli dört askerî harita bu bakımdan ilginçtir: Birinci harita, 22 Ekim sabahı Kırk Kilise (Kırklareli) savaşını; ikinci harita, 16 Kasım 1912'de III. Kolorduyu özellikle belirten biçimde Çatalca savunmasını; üçüncü harita, 31 Ekim-1 Kasım günlerindeki Lüle Burgaz civarındaki savaşları; ve dördüncü harita ise, Kırk Kilise (Kırklareli) savaşının başlamasından önceki durumu göstermektedir. -Bütün haritalar yazar tarafından bizzat çizilmiştir).

Hochwaechter, doğru dürüst bir savaş olmaksızın, tek kurşun atmaksızın panik içinde çekilen Osmanlı ordusunu anlatmaktadır. Paniği anlatan satırlar gerçekçi ve gerçekçi olduğu kadar da dramatiktir. Bu tasvirlere, tabiî, göçmenlerin sefalet halini anlatan tabloları da eklemek gerekmektedir. Askerlerin ve göçmelerin içler acısı hali etkileyici ve canlı biçimde anlatılmıştır. Bu bakımdan açlığın ve sefaletin anlatıldığı satırlar tüyler ürpertici sayılabilir; günlükte, bu türden malzemenin bol bol bulunduğunu belirtmek yeterli olacaktır.

Yazar, kitabının bir yerinde de, Balkan Savaşı yenilgisinin kendisine göre askeri nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır. Bu konuda yeni bir şey söylememektedir; anlattığı nedenleri birçok kaynakta bulmak mümkündür. Ama Alman reformcularının yardım önerilerinin ve danışmanlık hizmetlerinin de reddedildiği bu vesile ile altı çizilerek açıklanmaktadır. Yazar, sonuçta yenil-

giden daha çok komuta heyetinin sorumlu olduğunu anlatmaya çalışıyor. Bu arada (belki kendisi de topçu olduğundan) Osmanlı topçusunun yeteneklerini devamlı olarak övüyor.

Mahmud Muhtar Paşa'nın da anılarında anlattığı Çatalca hattında 18 Kasım günü Bulgarlarla kaşılaşma ve vurularak yaralanma öyküsünü yazar da (aynı biçimde, en küçük bir farklılık olmaksızın) anlatmaktadır -sadece herkes kendi öyküsünü ve başından geçenleri kaleme almış.

Günlükten savaş sırasındaki ulaşım koşullarına ilişkin somut bir bilgi edinmek de mümkün: Mahmut Muhtar Paşa vurulduktan sonra İstanbul'a trenle tam 14 saatte gelebilmiş (yazar normal olarak yaralı bir askerin bu yolu ancak iki-üç günde alabileceğini belirtiyor), Paşa garda 200 kişi tarafından karşılanmış.

Hochwaechter, -adı daha sonra tarihe geçecek olan- Alman savaş gemisi "Goeben"nin de Balkan Savaşı'nda deniz muharebelerine katıldığını belirtiyor.

Günlük 24 Kasım günü mütarekenin imzalanması ile kesilmektedir.

Kitabın değişik yerlerine serpiştirilmiş Balkan Savaşı'na ait 13 fotoğrafın da her zaman her yerde rastlanan basmakalıp cephe fotoğrafları olmadığı belirtilmeye değer bir başka husustur.

Hochwaechter'in günlüğü, savaşın genel görünüşünün Osmanlı ordusunda görev alan ve Türklere dostça yakınlık duyan bir "yabancı"nın gözü ile tasviri ve anlatımı olduğu için hayli ilginç ve önemli bir kaynaktır.

(Bu vesile ile, kitabın sonunda yeni yayınlanacak bir başka kitabın daha ilânının olduğunu belirteyim:

Friedrich Immanuel, (Oberstleutnant beim stabe des Danziger Infanterie-Regiments Nr. 128),

Der Balkankrieg 1912,

Erstes Heft: Vorgeschichte Streitkraefte- Kriegsschauplatz, Verlag E.S. Mittler und Sohn, Berlin.)

Cemil KOÇAK

BULGARİSTAN'DAKİ OSMANLI MİRASININ KADERİ, BULGAR KENTLER ÖRNEĞİ

Bernard Lory, Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie, l'Exemple des Villes Bulgares 1878-1900 (Istanbul: Editions ISIS, 1985), Varia Turcica I.

Beş yüz yıl bir Osmanlı eyaleti olarak hayatını sürdürmüş olan Bulgaristan'daki Osmanlı mirasının kaderini belirleyen temel öge, bu ülkenin bağımsızlıkla birlikte kendine yol olarak çizdiği modernleşme hareketi olmuştur.

Bulgaristan'da modernleşme hareketi, yani Batılılaşma bir "Osmanlılıktan kurtulma" olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bulgarların "Türk boyunduruğu"ndan söz etmeleri âdet olmuştur. Marxistler ise Osmanlı egemenliğini bir Türk feodalizmi olarak sunmaktadırlar. Bu iki söylev de, bilimsel olmaktan çok ideolojiktir. Çünkü, ne bir boyunduruk sözkonusudur, ne de bir feodalizm. Batı'ya benzemek istenirken, onun geçmişinden ödünç alınan terimlerle kendi tarihlerini açıklamak isteyen Bulgarlar tarihin tahrifi noktasına ulaşmaktadırlar.

Osmanlı kültürü bir Türk kültürü olmaktan çok, birbirlerinden ayrı kalan farklı kültürel unsurların üzerine dökülen bir sos gibidir. Bu sos İmparatorluğun farklı halkları tarafından oluşturulmaktadır.

Bulgaristan'a Batılılaşma hareketi 19. yüzyılda Orta Avrupa ve Rusya'dan gelmiştir, ama 1840'lardan itibaren İstanbul'dan kaynaklanan alafranga modasının etkisini de ihmal etmemek gerekir.

Batılılaşma döneminde Bulgarlar Osmanlı Bulgaristanı'nı hep Osmanlı'ya karşı direnen ve kültürel özünü kıskançlıkla koruyan bir yer olarak tanımlamışlardır. Oysa, Bulgar özü hiçbir zaman kesin olarak tanımlamamıştır. Belgeler olmadığında hipotezlerle yetinilmekte ve bunlar sonunda kesinlikler haline dönüşmektedir (Örneğin, toprakları ortaklaşa işleyen geniş aile *zadruga* Bulgarlarca bin yıllık diye ilân edilmekle birlikte, 17. yüzyıldan önce Bulgaristan'daki varlığı doğrulanamamıştır ve bu nedenden ötürü de, muhtemelen bir Osmanlı yaratısıdır).

Bulgarlar üst üste gelen halk ve kültür tabakalarını kendilerine yabancı saydıklarından (Batılılaşma hareketinin yerleşebilmesi için saymaları da gerekir, bu da yetmez, bütün bunları geri görmeleri gerekir), 1878'de Ayastefanos antlaşmasıyla bağımsız bir devlet haline gelince, beş yüzyıl önce ortadan kalkmış olan Orta Çağ Bulgar devletini ihya ettikleri düşüncesini ileri sürmüşlerdir. Ulusal devletlerini geç kuran siyasal formasyonların hemen tümünde bu romantik nostolji vardır ve sürekliliklerini böyle kanıtladıklarını, ortak geçmişi böylece ideolojik düzeyde yarattıklarını düşünmekte ve ara dönemi yok varsaymaktadırlar. Millî Birliği sağlamanın başka yolunu bulamamaktadırlar, çünkü Bulgarlarda aynı ulusa ait olma duygusu yoktur. Burada, Batı'da neden böyle olmadığı sorulabilir. Bu sorunun cevabı, aynı zamanda Batı ve Doğu Avrupa devletleşmeleri arasındaki farkı da ortaya koyacaktır. Batı Avrupa'da ulusal birliği dayatan temel öge her şeyden önce kapitalizmin yayılma ve gelişme sürecidir. Ulusal pazara ihtiyaç duyan çeşitli ülkelerin burjuvazileri bunların fethine ekonomik olarak girişmişlerdir. Bunlara ülkelerini siyasal olarak fethetmek isteyen kralların da çabaları eklenince ortaya Batı tipi ulusal devletler çıkmıştır. Bu tip devletlerde ülke halkının ulusallığından çok ülkenin bizatihi kendisinin ulusallığı (ulusal sınırlara kavuşmuş olması) önemlidir. Oysa, Doğu Avrupa ülkelerinde iç pazarı fethetmeye ehil bir burjuvazi olmadığı gibi, o ülkelerin pazarını zaten Batılı güçler kendi hesaplarına fethetmektedirler. Bu durumda Doğu Avrupa ulusal devleti, her şeyden önce, insanlarda ulusallık bilincinin yaratılmasına bağlı tepeden inme bir hareket olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Bulgar ulusçuluğunun redd-i mirasının nedenlerini yerli yerine oturtmanın ötesinde, kucağından ayrıldığı anasına karşı olan sertliğini de anlamak mümkündür.

Bulgarlar köken itibaren Turan soyundan olmakla birlikte ve Balkan yarımadasında Volga bölgesinden gelmiş bulunmakla birlikte, tarihi tahrif ederek kendilerine başka bir köken aramışlardır, çünkü Türklerle aynı kökten olmak ulusal davalarını yok edecekti. Avrupa'nın Batı'sında aynı etnik hazneden olmakla birlikte ayrı ayrı ulusal devletlerin kurulabilmesi mümkündür, çünkü bu iş her şeyden önce belli bir coğrafi bütünlüğün burjuvazisinin ve kralının sorunudur, ama yukarıda andığımız nedenden ötürü Doğu'da bu olamaz. İşte, bunu belki de sezgisel olarak farkeden Bulgarlar, Türklerle aynı kökenden olduklarını tamamen görmezden gelmektedirler.

Bulgarlar diğer Osmanlı haklarının tersine, Osmanlı yönetiminde kariyer yapan insanlara hiç sahip olmamışlardır. Bu yüzden bağımsızlıktan sonra devlet yönetiminin organizasyonunu Ruslar yapmıştır. 1879 kışında "bütün Bulgaristan ve Rumeli'de lise bitirmiş 400 Bulgar vardır."

Yeni Bulgar devletinin kendine özgü siyasal bir geleneği olmadığından, Bulgar kralı olan Battenberg prensi halk tarafından yüksek Osmanlı yöneticilerine gösterilen yüceltme biçimleriyle karşılanmıştır. Sofya'da prensi nasıl selâmlayacaklarını bilemeyen "yurttaşlar"

temennalarla yaklaşmışlar ve başka bina olmadığı için valinin konağına yerleştirmişlerdir.

Daha sonra bürokrasinin Batı modeline göre ıslahına girişilmiştir, ama memur sayısının artması ve görev unvanlarının değişmesinden başka bir sonuç elde edilememiştir. Bahşiş, kahveci, geç gelme, erken gitme gene devam etmektedir.

Osmanlı vergilerinin bir kısmı Rus işgali sırasında kaldırılmışlarsa da, hem bunlar sonradan yeniden ortaya çıkmış, hem de diğer vergiler Türkçe adlarını koruyarak uzun süre devam etmişlerdir.

Bağımsızlıktan sonra Rusların Bulgar adlî sistemini kurma çabalarına karşın, Osmanlı yasaması uzun süre yürürlükte kalmıştır. 1878 Mart'ında Tatar Pazarcık "yargı kurulu"na atanan Danail Yurukov anılarında "ne kanun, ne de hak ve görevlerimize ilişkin bir talimat vardı. Bir gün kaza başını sorduk: Neye göre yargılayacağız, hiçbir yasa yok? Bize şöyle cevap verdi: Türk kanununa göre yargılayacaksınız, fakat onu nerede bulacağımızı bilemediğimizden vicdanınıza göre yargılayacaksınız" diye anlatmaktadır.

Böylece Bulgar hukukçularının ilk işi Osmanlı Mecelesini (Arnavudov, 1881) ve açıklamalarını *(Yürürlükteki Osmanlı Yasaları İçin Anahtar,* Armodios ve Popov, 1884) kendi dillerine çevirmek olmuştur.

İşin ilginç yanı, daha sonraki yıllarda Bulgarlar kendi yasama faaliyetlerine girişince, Osmanlıların Batı'dan aldıkları kanunları yürürlükten kaldırmışlar ve yerine gene bir Batı ülkesinden çevirdikleri başka bir yasayı getirmişlerdir. Kimse Bulgar örfî hukukunu hesaba katmayı aklına getirmemiştir. Bu durum bile tek başına Bulgarların Osmanlı mirasını reddetmelerinin bir ulusçuluk veya Türk boyunduruğundan kurtulmak olmayıp, özü itibariyle bir Batılılaşma hareketi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kent polisi uygulaması da uzun süre gelişememiş ve Osmanlı pazvant geleneği sürdürülmüştür.

Stambolov diktatörlüğü dönemindeki yolcuların taşımak zorunda oldukları *otkrit list*'in Osmanlı tezkere'sinden hiçbir farkı yoktur. Ceza infaz uygulaması da doğrudan Osmanlı'dan mirastır. Osmanlılarda suçlular sadece dinlerine göre farklı mekânlarda hapsedilmektedirler, bunun dışında bütün mahkûmlar, suç cinsleri, yaşları vs. ne olursa olsun bir arada kalmaktaydılar. Bu usul aynen devam etmiştir.

TARIM REFORMU

Bulgaristan'da tarım reformu denilen olay, 1877-1900 arasında 6 milyon dekar işlenir alanın Türk sahiplerinden Bulgar köylülerine geçirilmesi işlemidir. Bu işlemler sırasında Osmanlı döneminde fakir köylülerin de birkaç hayvan besleyebilmelerine olanak veren ortak meralar ile vakıf araziler ilga edilmiştir. Bunların köylülerin eline geçmesi ve özellikle de Osmanlı zamanında iyi korunan ormanların tarıma açılmasıyla Bulgaristan bir küçük köylü ülkesi olmuştur. Ancak, yeni kurulan devletin gelir ihtiyacı bu köylülerin ağır bir şekilde vergilenmelerine ve tefeciliğin Osmanlı usulüne göre artarak devamına yol açmıştır. Faiz hadleri % 100, hattâ 150'dir. 1901'de 1200 köyde yapılan bir anket, 305 tanesinin tefecilik yüzünden tamamen, 450 tanesinin yarı yarıya ve 445 tanesinin de kısmen iflas ettiğini ortaya koymuştur. Bu durumda Osmanlı tipi çiftlikler (300 dekardan daha büyük tarımsal işletme) yeniden artmaya başlamıştır. 1888'de Güney Bulgaristan'da 135 olan çiftlik sayısı, 1897'de 4.309'a ulaşmıştır.

Osmanlı tarım teknik ve araçları da uzun süre devam etmiştir (dikanya ve öküzle sürüm gibi). Ayrıca, Osmanlıların Bulgaristan'a getirdikleri ürünler (gül gibi) gene aynı minvalde yetiştirilmektedir. Ancak pirinç tarlası sahibi beylerin empoze ettikleri angaryalar yüzünden pirinç ekimi yeni devlette hoş karşılanmamış ve Doğu Rumeli bölgesi bir süre sonra bu ürünü ithal etmeye başlamıştır.

EKONOMİK KALKINMA

Bulgarlar, bağımsızlıkla birlikte ülkenin hızlı bir ekonomik gelişme içine gireceğine inanmışlardır. Akıl yürütmeleri basittir: Yeni Bulgar rejimi düzen ve adalet sağlayacaktır. Artık haydutluk, müsadere ve zorunlu bahşişler olmayacaktır. İstanbul'a doğru akan ve orada lüks ile Osmanlı borçlarının ödenmesinde kullanılan vergiler artık ülkenin refahına kullanılacaktır.

Ancak, 3.372.500 km²'lik ve 28 milyon nüfusu olan bir İmparatorluğun dinamik ve zengin bir eyaleti olan Bulgaristan bağımsızlıkla birlikte 62.777 km²'lik ve 2 milyon nüfuslu küçük bir prenslik haline gelmiştir. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca İmparatorluk içinde kendilerine geniş bir pazar oluşturan ve İstanbul, İzmir, Halep, İskenderiye, hattâ Bosna'dan Kızıldeniz'e kadar birçok pazarda sağlam yer edinmiş olan Bulgar tüccarlar Berlin antlaşmasıyla bu avantajlarının hepsini kaybetmişlerdir. Osmanlı ekonomisiyle bütünleşmesi devam eden Doğu Rumeli ise şimdi Bulgaristan'ın en zengin eyaletidir.

Bu durumda ekonomik gelişme hayalleri kuran Bulgaristan Osmanlı ekonomik alanından çıkmış, ama daha ağır koşullarla Avusturya-Macaristan ekonomik alanına girmiştir. Ama gene de her şeye rağmen Bulgar ihracatının en büyük pazarı Türkiye olmaya devam etmiştir.

Bulgaristan'da bağımsızlık öncesinde, Türkler endüstri alanında ev imalâtına Bulgarlardan daha az yatkın olduklarından ve mamul malları genelde pazardan sağladıklarından, Türk göçü Bulgar küçük endüstrisinin iflâsına yol açmıştır. Üstelik Osmanlı geleneği içinde sadece Müslümanlara has zenaatlar vardır. Bunlar ise Türk göçüyle tamamen yok olmuşlardır. Bu durumda, Bulgaristan'daki esnaf zihniyeti de çökerek, küçük dükkâncıyı ifade eder hale gelmiştir. Ve meslek kuruluşlarını yeniden oluşturmak için hükûmetin ciddi çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Osmanlı'nın ulaşım alanındaki mirası Bulgaristan'ın ekonomik gelişmesinde mutlak bir rol oynamıştır. 1879'da Prensliğin yol şebekesi 2.100 kilometredir ve bu rakama Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasındaki büyük gayreti sayesinde ulaşılmıştır. Ayrıca Bulgar telgraf ağı da hemen hemen mükemmel bir şekilde Osmanlı'dan devralınmıştır.

BULGAR KENTLERİNDE OSMANLI MİRASI

1877'den önce Bulgaristan'ı gezen yabancılar buradaki kentlerin tamamen şarklı olduğu konusunda birleşmektedirler. Çünkü bu kentler plânsızdır, dar ve çoğunlukla çıkmaz sokaklı *(kyor sokak)* ve en iyi durumda da Arnavut kaldırımıyla döşelidirler *(kaldaram)*. Kente siluetini veren minareler, konaklar, hamamlar, bedestenler ve kervansaraylar olmaktadırlar. Ticaret ve zenaat için ayrı bir mahalle vardır *(çarşiya)*.

Bağımsızlıktan sonra Bulgarların sahiplendikleri veya geçici Rus yönetiminin el koydukları dışındaki bütün Türk evleri ya kinden, ya da yakacak olarak kullanmak üzere tahrib edilmişlerdir. Nüfusu 20.000 kadar olan Sofya'da kısa zamanda 870 Türk evi tahrip edilmiştir. Ayrıca birçok Türk camii de Bulgarların intikam duygularına kurban olmuşlardır. Ancak, camilerin tahribine veya vakıf malların sahiplenilmesine karışanların sonlarının hayırlı olmayacağına dair halk arasında batıl inançlar da oluşmaktan geri kalmamışlardır.

Müslüman evlerinin harem ve selâmlık diye iki kısma ayrıldığı bilinir. Bulgar evleri de, bu adları taşımamakla birlikte, aynı Türk evlerinin plânına göre yapılmıştır ve kadınlar genelde erkeklerden ayrı bir dairede yaşamaktadırlar. Her iki dinden olanların pencereleri de cumbalıdır. Diğer yandan, ev eşyaları tamamen Osmanlı'dır. Bulgarlar da, Türkler gibi yerde oturmakta, yemek-

te ve uyumaktadırlar.

MUTFAK MİRASI

Avrupa'da yoğurdun bir Bulgar icadı olduğuna inanılmasına ve yoğurdun fermantasyonunu sağlayan basile *bacillus bulgaricus* adı verilmiş olmasına rağmen, yoğurt bir Türk yiyeceğidir ve Bulgarlar buna *kiselo mlyako* (ekşi süt) adını vermektedirler. Oysa, diğer tüm Osmanlı ülkeleri tıpkı Türkler gibi yoğurt demektedirler. Ayrıca Bulgarların yoğurt yapma tekniği Osmanlılarınkinden farklı ve Asya Türklerininkiyle aynıdır. Bu da, hem Bulgarların Asyalı kökenlerini, hem de yoğurt yapmayı Asya Türklerinden öğrendiklerini işaret etmektedir.

Bulgarcadaki yemek adlarının çoğu Türkçedir, çünkü Bulgarlar gerek yaşam koşulları, gerekse din adamlarının baskısı yüzünden (yılda 332 gün et yemek yasaktır) çok dar bir mutfağa sahiptirler, oysa Türklerin mutfağı oldukça geniştir. Ünlü mizahçı Aleko Konstantinov gerçekten Bulgarlara ait ancak dört çeşit yemek sayabilmektedir.

Alkollü içkilerin çoğu, mezeler, kahve, boza, salep, ayran vb. Bulgaristan'a Türkler tarafından getirilmiştir. İlginç bir nokta, Doğu'da çok yaygın bir içecek olan çayın Bulgaristan'da Türkler döneminde yalnızca bir ilâç olarak kullanılmasıdır.

Nihayet, Bulgaristan'daki ev ve mutfak araç ve gereçlerinin büyük çoğunluğunun adları Türkçe kökenlidir. Elbiseler ise genel Osmanlı modasını izlemektedir, o kadar ki, İstanbul'da alafranga moda başlayınca bu Bulgaristan'a da sirayet etmiştir (çoğu zaman iddia edildiğinin tersine doğrudan Avrupa'dan gelmemiştir).

Son olarak, Bulgar ağırlık ve uzunluk ölçüleri de tamamen Osmanlı'dır.

Türk müziği Bulgaristan'da çok etkili olmuştur. Bağımsızlıktan ve Türk göçünden sonra Türk şarkılarını icra etme işini üstlenen Çingeneler, Bulgarlar tarafından takdir edilmektedir.

Bulgarlara Türklerden kalan bir miras da, pehlivanlık ve güreş seyretme zevkidir.

Osmanlı mirasının sürekliliğini açıklayan şu gazete cümlesi önemlidir. 1878'den itibaren gazetelerde sık sık "ülkemiz kurtuldu, ama biz kendimiz kurtulduk mu" cümlesi yer almıştır.

Osmanlı etkisi Bulgarlar tarafından hep kötü gösterilmiş ve böylece geri kalmalarına bir gerekçe oluşturulmuştur. Bu demagojik bir tavırdır; ò kadar ki, bunun böyle olduğunun kanıtlanması uğruna tarihin tahrif edilmesinden bile kaçınmak, Bulgarlar için her zaman mümkün olamamıştır.

Mehmet Ali KILIÇBAY

1795'DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE FRANSIZCA BASIN

G.Groc, İ.Çağlar, L.Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours. Histoire et Catalogue.

Basın tarihi araştırmalarının Türkiye'de henüz çok yetersiz düzeyde olduğu bilinen bir gerçektir. İki yüzyıla yaklaşan bir geçmişi olan gazeteler hâlâ yeterince yararlanılmamış kaynaklar olarak durmaktadırlar. Oysa, Türkiye'de elli yılı aşan bir sürede gazetecilik yapmış olan Willy Sperco'nun da belirttiği gibi (Bkz. *Les Nouvelles Littéraires*, 24 Ağustos 1935, José d'Orient imzası ile), Fransızca (ve Türkçe) basın "edebiyat tarihçileri ve son yüzyılda Türkiye'deki entelektüel hareketi tanımak isteyenler" için olduğu kadar, 19. yüzyıldan itibaren toplumun düşünen, sorgulayan ve eleştiren insanlarının ürünleriyle ilgilenen herkes için önemli kaynaktır. Gérard Groc ve İbrahim Çağlar bu zengin kaynağın Fransızca olarak yayınlanmış olanları hakkında ayrıntılı bir çalışma sunmaktadırlar. Türkiye'deki Fransızca basının başlangıç yılı olan 1795'den bu yana yapılan bütün yayınları içeren katalog sözkonusu basının gelişimini açıklayan üç yazı ile de desteklenmiştir. Bu çalışma ile ilgili bilgi vermeden önce Türkiye'deki Fransızca basın konusunda birkaç söz söylemek yararlı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan ilk gazeteler Fransızca olmuştur. Böyle bir basının varlığı her şeyden önce imparatorlukta yabancı (Batılı) çıkarların artması ile açıklanır. Başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı çıkarlar 19. yüzyılda en yaygın iletişim aracı olan gazeteler aracılığıyla savunulmuştur. İlk iki örnek -*Bulletin de Nouvelles* ve *Gazette Française de Constantinople*- bir ölçüde bu kuralın dışında kalır, çünkü Fransız Devrimi'nin savunucusu olarak İstanbul'daki Fransız Elçiliği tarafından yayınlanmışlardır. Ama 1824 yılından itibaren özellikle İzmir'de ortaya çıkan örnekler, Osmanlı liman kentlerinde yerleşen Batılılar ve onlarla işbirliği yapan azınlıkların eseri olmuştur. Osmanlı "tatlı su burjuvaları"nın çıkarları genellikle Batılı çıkarlarla aynı doğrultuda olduğundan yayınlanan gazeteler de Batı politikalarını izlemişlerdir. Ancak zaman zaman -Yunan bağımsızlık savaşı ya da 1875 "iflâsı"nı izleyen bunalım döneminde- kısa süre için de olsa çıkar çatışmalarının olması gazetelere yansımıştır (Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin Batılı güçlerle işbirliğinin gelişiminde yabancı dildeki gazeteler iyi bir kaynak oluşturur).

Fransızca basınla 20. yüzyılın başlarından itibaren Türkler de ilgilenmeye başlamışlardır. Önceleri bu gazetelere yazı yazma biçiminde beliren ilgi sonraları Fransızca gazete ve dergi çıkarma biçiminde sürmüştür. Bu gelişmeye yol açan etkenler çeşitlidir ve gazetelerle ilgili araştırmalar yapılmadığından şimdilik yargıda bulunmak da güçtür.

Fransızca basın aslında belirli bazı kentlerde varlığını sürdüren ve sınırlı tiraja sahip bir basın olmuştur. Ulaşım olanaklarının artması Avrupa gazetelerinin Türkiye'ye gelişini hızlandırdıkça, Türkçe basın gelişip okunurluğunu arttırdıkça kaynak olma özelliği kalmamıştır. Hele Birinci Dünya Savaşı son-

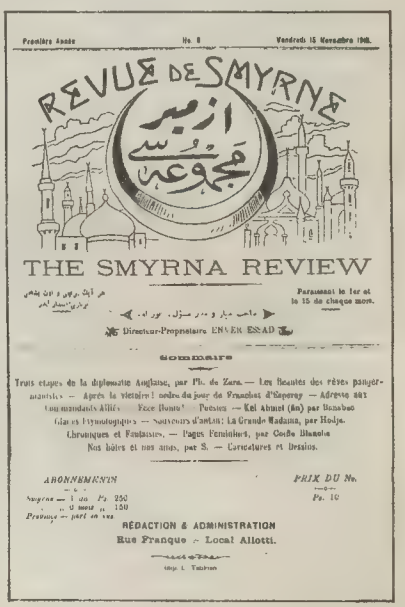
Premiere Année — No. 8 — Vendredi 15 Novembre 1918.

REVUE DE SMYRNE

مجموعهٔ ازمیر

THE SMYRNA REVIEW

Paraissant le 1er et le 15 de chaque mois.

Directeur-Propriétaire ENVER ESSAD

Sommaire

Trois étapes de la diplomatie Anglaise, par Ph. de Zara. — Les fleurettes des rêves guerriers. — Après la victoire! ordre du jour de Franchet d'Esperey — Adresse aux Commandants Alliés — Vive Bonnet! — Poésies — Kel Ahmet (ân) par Benabou — Chronologiques — Souvenirs d'antan: La Grande Madame, par Hodja. — Chroniques et Fantaisies. — Pages Féminines, par Cœlie Blanche — Nos bêtes et nos amis, par S. — Caricatures et Dessins.

ABONNEMENTS — PRIX DU No. — Pts. 10

REDACTION & ADMINISTRATION — Rue Franque — Local Allotti.

rasının yeni güç dengeleri içinde bu basın, gelişimini sağlayan koşulları büyük ölçüde yitirmiştir.

Türkiye'deki Fransızca basın sözü edilen özellikleriyle aslında sınırlı bir etkiye sahip olmuştur. Bu nokta tuhaf bir biçimde bu basınla ilgili çalışmalarda da görülür. Ne Türkiye basın tarihi içinde, ne de -örneğin- Fransız basın tarihi içinde bu basın, ağırlıklı olarak ele alınıp incelenmiştir. *Histoire générale de la presse française*'in 1969 yılında yayınlanan birinci cildinin birkaç satırla geçiştirdiği bu konuda, Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan ilk gazetenin *Gazette française de Constantinople* olduğunu (oysa ikinci gazetedir), Mısır'da *Courrier de l'Egypte* ve *Décade Egyptienne* gazetelerinin yayınlanmış olduğunu belirtmekle yetinir (s.542). Ülkemizdeki çalışmalar da yakın zamanlardaki çabalara kadar L. Lagarde'ın iki makalesinden başka kaynağa dayanmıyordu (1984 ve 1985 yıllarında İstanbul'da Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün girişimleriyle yapılan toplantıların ne kadar yararlı olduğunu bu çerçevede belirtmek ve devamını dilemek gerekir).

Araştırmacıların çalışmalarında ağırlığı kendi ülke basınlarına vermesi doğal karşılanabilir, ama Türkiye açısından durum kuşkusuz ayrı bir özelliğe sahiptir. Kim tarafından neden yayınlanmış olursa olsun Fransızca gazete ve dergiler iki yüzyıla yaklaşan dönemin olaylarına tanıklık etmişlerdir. Türkiye'deki gelişmelerin anlaşılabilmesi için bu tanıkların dikkatle incelenmesi gerekir.

G. Groc ve İ. Çağlar'ın hazırladıkları katalog bu yönde önemli yararlar sağlayacak nitelikte bir çalışmadır. Jean-Louis Bacqué-Grammont'un çalışmanın önsözünde belirttiği gibi katalog 700'ü aşkın gazete ve dergi hakkında bilgi içermektedir. Bunların büyük bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki önemli merkezlerde yayınlanmıştır. İstanbul ve İzmir'in dışında Selânik, Gümülcine, Sofya, Halep, Beyrut, Bağdat gibi kentler gazetecilik çalışmalarının yoğun olduğu merkezlerdir. Groc ve Çağlar buralarda yapılan yayınların sayısını 542 olarak saptamışlardır. Yazarlar Osmanlı İmparatorluğu dışında Türkler tarafından yapılan yayınların listesini de vermektedirler. Bunların sayısı 28'dir (s.191-199). Listesini verdikleri son grup yayın Mısır'da yapılanlardır (s.245 -248). Bu liste 131 gazete ve dergi adı içermektedir.

Katalogda yer alan gazete ve dergilerin sayısı etkileyicidir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, katalogun en ağırlıklı kısmını oluşturan 542 yayını içeren bölümdeki gazete ve dergilerin büyük bir kısmının -305 kadarının- günümüze kalan örneği yoktur. Bunlar belki çok kısa süre yayınlandıkları için, belki yayınlanma izni alınmasına rağmen hiç gün görmedikleri için bize ulaşmamışlardır. Mevcudu olanlarla ilgili ayrıntılı bilgi katalogda yer almaktadır. Yazarların gazete ve dergilerin bulundukları kütüphaneleri belirtmiş olmaları, yararlanacaklar için ayrıca kolaylık sağlayacaktır.

Katalog sunulan bilgilerin anlaşılmasını kolaylaştıracak bir tarihçe bölümü de içermektedir. Burada üç yazı vardır. Birincisi G. Groc'un "Osmanlı Döneminde Fransızca Basın" başlıklı yazısıdır (s.3-23). İkinci yazı François Georgeon'un aynı basının 1919-1938 dönemini konu alan incelemesidir (s.27-

MEZARLAR, MEZARLIKLAR, MEZARTAŞLARI ÜZERİNE KÜÇÜK BİR BİBLİYOGRAFYA

Hazırlayan: Sâmân HELVACIOĞLU

1. AHMED Tevhid
Akşehir'de Rumeli Fatihi Şehzade Süleyman Paşa'nın Kerimesi Mezarı
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
44.1333/1918/.106-108

2. Azade AKAR
Eski Türk Mezartaşları Süslerine Dâir. Decoration on old turkish tombstones
Sanat Dünyamız
2.1974.12-21

3. Azade AKAR
Eski Türk Mezartaşları Süslemeleri Sergisi
Tercüman/**İnci Magazin** Gazetesi 9 Nisan 1974

4. *Yüzyıllar Boyunca Mezar Yazıtlarında Süslemeler*
Atatürk Konferansları
6.1973-1974 (1977). 73-77 (27 r)

5. Dr. Sırrı AKINCI
Bir Mezar Taşı
Hayat Tarih Mecmuası
2.9.1968.86

6. Doç. Dr. Sırrı AKINCI
3 Mezar Taşı, 3 İlim Adamı
Hayat Tarih Mecmuası
1.2.1970.76-79 (r)

7. İbrahim ARTUK
Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı
Belleten
11.41.1947.127-135 (lev XXV-XXVI)

8. İbrahim ARTUK
Mardin'de Akkoyunlu Hamza'nın Mezarı
Selçuklu Araştırmaları Dergisi
1.1969(1970).157-159 (metindışı 2 r)

9. Prof. Dr. Oktay ASLANAPA
Bursa Yenişehiri'nde Reyhan Paşa'nın 734(1333) Tarihli Mezartaşı ve Lahdi
Sanat Tarihi Yıllığı
3.1970.59-67

10. R[eşit] [Saffet] A[TABİNEN]
Mezarlıklarımız
TTOK Belleteni
75.1948.14

11. Fazıl [İsmail] AYANOĞLU
Bir Vesika: Bekri Mustafa Nerede Gömülüdür?
Tarih Dünyası
3.23.1951.976 (1 r)

12. Fazıl İsmail AYANOĞLU
Fatih Devri Ricali Mezar Taşları ve Kitabeleri
Vakıflar Dergisi
4.1958.193-208 (metindışı 79 r)

13. Fazıl İsmail AYANOĞLU
Türk Tarih Vesikalarından: Eşsiz Mezar Taşları
Tarih Hazinesi
12.1951.598-602 (r)

14. Fazıl İsmail AYANOĞLU
Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler
Vakıflar Dergisi
2.1942.399-403 (metindışı 75 r)

15. Osman BALCIGİL
Mezartaşında Simgeleşen İnançlar. Burhan Oğuz, İstanbul 1983
Tarih ve Toplum
4.19.1985.66-67 (r)

16. Arkeolog Ufuk BAŞ
Eski İzmir'de Bir Mezarlık
Bilim Birlik Başarı
37.1983.21-24

17. Zeki BAŞAR
Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları
(Ank. 1973)
XI,144 s, r

18. M. Orhan BAYRAK
Eski Mezar Taşları
Tarih ve Toplum
4.19.1985.22-24 (17 r)

19. M. Orhan BAYRAK
İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)
(İst. 1978)
276 s, r, 2 h

20. (Yazan) BEHÇETÎ İsmail Hakkı el-Üsküdarî
Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar. Ünlülerin Mezarları.

40). Son yazı yine G. Groc tarafından yazılmıştır ve 1940 yılından sonra Fransızca basının gerilemesini konu almaktadır (s.41-44).

Türkiye'deki Fransızca basının bu kataloğu bundan böyle Türkiye üzerine çalışma yapan herkesin başvuracağı bir kaynak olacaktır. Böylesine geniş ve kapsamlı bir çalışmanın bazı küçük eksikliklerine işaret etmek onun değerini azaltmaz, kuşkusuz. Belirleyebildiğimiz kadarıyla gözden kaçan birkaç dergi ve gazete vardır. Bunların birincisi *Revue de Smyrne* adıyla İzmir'de yayınlanan dergidir. Büyük olasılıkla 1 Eylül 1918 tarihinde yayınlanmaya başlayan, on beş günlük bu derginin sahibi ve yöneticisi Enver Essad'dır. Yayının ne kadar sürdüğü belli değildir. Bir başka dergi, *Levantino* isimli, İtalyan ve Fransız dillerinde 1874 yılında yayınlanan bir mizah dergisidir. Bu derginin varlığına işaret eden, makalesine bu yazının başında değindiğim Willy Sperco'dur.

Gözden kaçan bir başka gazete, Mısır'da yayınlanmış olan la *Réforme*'dur. Görebildiğimiz 3 Temmuz 1915 tarihli nüshası bu günlük gazetenin 21. yayın yılını işaret etmektedir.

Courrier de Smyrne gazetesinin aktardığı bilgilere göre, İzmir'de ve İstanbul'da yayınlanan iki bülten de katalogda görülmemektedir: *Bulletin de la Chambre de Commerce français de Constantinople (Courrier de Smyrne,* 19 Temmuz 1905) ve *Bulletin de la Chambre de Commerce français de Smyrne (Courrier de Smyrne,* 10 Ocak 1906).

Journal des Instituteurs'ün yayın tarihinin 1874 olarak düzeltilmesi gerekir, çünkü 11 Kasım 1874 tarihli *Progrès d'Orient* gazetesi 7 Kasım 1874 günü yayınlandığını duyurmuştu.

Revue Idéale ve *Les Annales de Turquie* adlı dergileri yayınlayan Antoine Langas'ın adı iki ayrı yerde Longas olarak yazılmış. Bu baskı yanlışının düzeltilmesi gerekir.

Bir iki söz de çalışmaya eklenmiş olan bibliyografya için söylenebilir. Bu bibliyografya çok geniş düşünülmüş bir bibliyografya değildir, ama sınırlılığına rağmen bazı eksikliklerinin giderilmesi yararlı olacaktır. Basınla ilgili eserler arasında Selim Nüzhet Gerçek'in *Türk Gazeteciliği* unutulmaması gerekirdi. Kataloğun kapağında yer alan *Gazette française de Constantinople* 8. sayısının fotoğrafı ilk defa Gerçek tarafından yayınlanmıştır. Yine aynı yazarın *Fransızca Takvim-i Vekayi, Le Moniteur ottoman* başlıklı çalışması hatırlanmalıydı. Türk basınından yabancı dilde yazdığı bir kitapta söz eden Ahmet Emin Yalman'ın çalışması herkes tarafından bilinir, ama bibliyografyada yine de yer alması gerekirdi: *The Development of Modern Turkey as measured by its press* New York, 1914. Bu arada M. Franco'nun *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman depuis le origines jusqu'à nos jours* (Paris, 1897) anılması gerekir. Katalogda yer alan *Le Nouvelliste* konusunda da bilgi verir (s.277 vd.). Bibliyografyada Şerif Mardin ve Bernard Lewis de herhalde yer almalıydılar. Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun *Gazetecilik Enstitüsü Yıllığı*'nda (no. 2 1961) yayınlanan "Basın Tarihimizde Sıhhî Mevkuteler" ve *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*'nda (C. 36, no. 1, 1973) yer alan "Türkiye'de Sağlıkla İlgili Olarak yayınlanan Periyodikler" makaleleri de hazırlanmalıydı.

Korkmaz ALEMDAR

(Yay haz)
Prof Dr Bedi N. Şehsuvaroğlu
(İst. 1976)
127 s, r

21. Sefik BESLAGIC
Nisani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini
(Sarajevo 1978)
95 s, 57 pl

22. Abdurrahman Şerif /BEYGU/
Ahlat Kitabeleri
(İst. 1936)
104 s, metindışı 22 lev (=43 r)

23. Abdurrahim Şerif BEYGU
Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri
(İst. 1932)
264 s, 85 r

24. Cihat BURAK
"ol tâc-ı zerrîn bâşına"
TTOK Belleteni
49/328.1975.9-13 (r)

25. Dr. M. Abdülhalûk ÇAY
Anadolu'da Türk Damgası. Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi
(Ank. 1983)
XI, 194 s, metindışı LX r

26. Y. Mim. Besim ÇEÇENER
Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri
TTOK Belleteni
49/328.1975.18-22 (r, h)

27. Cevdet ÇULPAN
Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlâhiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler I+II
(İst. 1961)
46 s, metindışı r 1-18B
57-158 s, metindışı r 19-117

28. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Aspect de notre civilisation: Les monuments funéraries turcs
La Turquie Kémaliste
28.1938.14-18

29. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Balıkesir Mezarları
Kaynak
25.1935.521-527 (6 r)

30. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Bursa Mezarları -I-
Uludağ
53/54.1942.23-26

31. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
La cimetière et les pierres tombales du point de vue de l'art
First international congress of turkish arts, Ankara 19th-20th october communications presented to the congress 1961.85-89

32. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Edirne Mezarları
Türk Tarihi, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
3.1936.163-192 (20 r)

33. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Mezarlar ve Mezar Örnekleri -III-
Yeni Türk
34.1935.2173-2178

34. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Mezarlarımız ve Mezar Taşlarımızda Dâi Tarihimizin En Mümtaz Şahsiyetlerinin Mezarlarını Nakil İçin Tarihi Mezarlıklar Ayrılmalıdır
Cumhuriyet Gazetesi
3515.17 Şubat 1934.5 (r)

35. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
San'at Bakımından Mezarlar ve Mezar Taşları ve Karaca Ahmed Mezarlığı
Milletlerarası Birinci Türk Sanat Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler
1962.120-139 (lev XLI-XLIV=14 r)

36. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Türk Medeniyeti Eserleri, İstanbul Mezarları - + II
Yeni Türk
23/24.1934.1537-1544 (8 r)
29.1935.1839-1851 (metindışı 7 çizim, 6 r)

37. Hikmet Turhan DAĞLIOĞLU
Türk Medeniyeti Eserleri, Mezarlarımız ve Mezar Taşlarımız
Tarihten Sesler
3.1943.13-18 (3 r)

38. Uğur DERMAN
Mezar Kitâbelerinde Yazı San'atımız
TTOK Belleteni
49/328.1975.36-47 (16 r)

39. Nejat DİYARBAKIRLI
Artukoğullarına Âit Olması Muhtemel Bir Mezar Taşı
Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri
1.1963.575-582 (12 r)

40. Nejat DİYARBEKİRLİ
Hun Sanatı
(İst. 1972)
IV, 243 s, 181 r, metindışı çok sayıda r ve çizim

41. Aynur DURUKAN / Sacit PEKAK
Akşehir - Reis Emir Yavaş Bey

(Yavtaş-Yavaşgel) Türbesi
Suut Kemal Yetkin'e Armağan
1984, 123-143 (20 r)

42. Yusuf DURUL
Baraj Gölü Çevresi Dokuma Sanatları
(Ank. 1969)
XVI, 75 s
/ s 34-36 = fotoğraf 20-23 koyun mezar taşları

43. Rasim EFENDİ
Azerbaycan dekorativ-tetbigi senetleri (orta asrler)
(Bakı 1976)
190 s
/ s 2, 85-93, 148-152

44. Halil Ethem /ELDEM/
Bir Atın Mezar Taşı Kitabesi
Türk Tarih Encümeni Mecmuası
9(86).1341/1925/.197-199 (1 r)

45. Necati ELGİN
Emir Şemseddin Yahya'nın Kızının Mezar Taşı
Anıt
29.1961.9-11

46. Kurt ERDMANN
Die beiden türkischen Grabsteine im Türk ve İslam Eserleri Müzesi in İstanbul
Beitraege zur Kunstgeschichte Asiens
In Memoriam Ernst Diez
1963.121-130 (r)

47. Abdülkadir ERDOĞAN
Mahmudu Häyrani'nin, Kardaşı Ahmed'in Torunu Seyid Ali'nin Sandukaları
Konya
1.1936.40-42 (1 r)

48. Abdülkadir ERDOĞAN
Necmüddin Ahmed'in Sandukası
Konya
2.1936.105-108 (1 r)

49. Abdülkadir ERDOĞAN
Seyyid Ali'nin Sandukası
Konya
3.1936.177-179 (1 r)

50. Naci EREN
Antalya Müzesinde Bulunan Eski Türk Mezartaşları
Türk Etnografya Dergisi
17.1982.115-133 (56 çizim)

51. Naci EREN
Hece Tahtaları. Antalya-Burdur-Bolu-Muğla Çevresi
(İst. 1984)
48 s, 186 çizim
/Anadolu'daki islâmî mezarların baş ve ayaklarına dikilen ve mezartaşı yerine geçen tahtalar/

52. (Topl.) Sadettin Nüzhet /ERGUN/
Mezar Kitabeleri, İstanbul'da Medfun Meşahire Âit
(İst. 1932)
24 s, metindışı 34 r

53. Işıl ERMİŞ
15. ve 16. Yüzyıllar İstanbul İli İçindeki Mezar Taşları
(İst. 1978)
386 s, 255 r
/İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatı Kürsüsü'nde yapılmış lisans tezi/

54. Zafer ERTAŞ
Antalya Bölgesi Bir Grup Mezar Taşı Üzerindeki Yorumlar
Sanat Tarihi Yıllığı
12.1983.21-33 (15 r)

55. **Eski Türk Mezartaşı Süslemeleri**
(y.y.t.y.)
4 s (r)
/Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve San'at Hizmetlerinden 112. Sergi //Broşürü//

56. Prof. Dr. Semavi EYİCE
Enez'de Yunus Kaptan Türbesi ve Has Yunus Bey'in Mezarı Hakkında Bir Araştırma
Tarih Dergisi
17/18.1962-1963(1963).141-158
(metindışı 10 r)

57. Prof. Dr. Semavi EYİCE
Kırşehir'de H 709(=1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezar Taşı. Anadolu'da Tasvirli Türk Mezar Taşları Hakkında Bir Araştırma
Reşid Rahmeti Arat İçin
1966.208-243 (26 r)
/s 224-229: Ein H 709(=1310) datierter türkischer Grabstein mit menschendarsteflung in Kırşehir. Eine studie türkiescher Bilder-Grabsteine in Anatolien (Zusammenfassung)/

58. Prof. Dr. Semavi EYİCE
Mezarlıklarımız
Türk Yurdu
242.1955.685-694

59. Théophile GAUTIER
Yabancı Gözüyle Türk Kabristanı
TTOK Belleteni
49/328.1975.16-17 (r)

60. Hakkı Suha GEZGİN
Eyüp Sultan'da, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Merhumun Haziresinin Onarılması Münasebetile: Ahirete Tecavüz
TTOK Belleteni
215.1959.5

61. İsmail GİRAY
İstanbul'da Sahabe Kabirleri
(İst. 1975)
94 s, r

62. Ahad Paressay GODSSİ
Büyük Selçuklu Mezar Anıtlarının Gelişmesi. Doktora Tezi
(İst 1976)
V,257 y, 40
/İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü

63. Prof. Dr. Türükoğlu GÖK-ALP
Türk Bengü Taşları Üzerine İncelemeler I+II
Türk Kültürü
17.195.131-134
17.200/202.385-390

64. Çelik GÜLERSOY
İstanbul Tarihinin Mezar Taşları
TTOK Belleteni
49/328.1975.2-6 (r)

65. Kemal GÜNGÖR
Sarıköy'de Yunus Emre Mezarı
Türk Yurdu
239.1954.450-454

66. Metin HASEKİ
Plastik Açıdan Türk Mezar Taşları
(İst. 1977)
68 s, 40, 101 r

67. İhsan ILGAR
Tarih Boyunca Türk Şehitlikleri
(İst 1968)
105 s, r, kroki

68. Abdülkadir İNAN
Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları
1. **Belleten**
11.43.1947.569-570 (lev CIX)
2. **Makaleler ve İncelemeler**
1968.497-499 (1 lev = 4 r)

69. Nejat İŞCAN
Anadolu Mezartaşları Süslemeciliği
(Eskişehir 1980)
56 s, çok sayıda çizim

70. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI
Ahlat Mezartaşları
(Ank. 1972)
XI,292 s, 40, CXLV lev

71. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI
Ahlat Mezartaşları
Önasya
5.59/60.1970.2-3

72. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI
Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında
Selçuklu Araştırmaları Dergisi
2.1970.75-109 (metindışı 51 r)
/s 105-109: Summary in english

73. Doç. Dr. Halûk KARAMAĞARALI
Ahlat'ta Bulunan Tümülüs Tarzındaki Türk Mezarları
Önasya
5.59/60.1970.4-5

74. Mes'ut KOMAN
İstanbul'un Bazı Önemli Eski Kabirleri -Yerinde Duran ve Kaybolan-
TTOK Belleteni
49/328.1975.28-35 (r)

75. İbrahim Hakkı KONYALI
Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut Âbideleri
(İst. 1967)
800 s, r, plân
/s 617-621: Karaman Kabristanları/

76. İbrahim Hakkı KONYALI
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi. Cilt II
(İst. 1977)
XVI, 548 s, r
/s 479-520: Kabristanlar/

77. İbrahim Hakkı KONYALI
Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir. Tarihî-Turistik Kılavuz
(İst 1945)
856 s, r, 3 katlanır plân
/s 486-539: Akşehir Mezarlıkları/

78. Hamit Zübeyir KOŞAY
Doğu Anadolu Mezarlıklarındaki Koç ve Koyun Heykelleri
Milletlerarası Birinci Türk Sanat

Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler 1962.255-257 (lev CLXVIII-CLXXIV = 21 r)

79. Mimar Alpaslan KOYUNLU
Hukuk ve İdare Sistemimizde Eski Mezar Taşları
TTOK Belleteni
49/328.1975.27

80. Dr. İ. Kılıç KÖKTEN
Samsun'da Selçuk ve Bizans Devrine Ait Mezarlar üzerinde Yapılan Kazının Kısa Raporu
Türk Antropoloji Mecmuası
19/22.1939.318-327 (çizim, 6 r)
/s 327: Rapport sur des tombes appartenant aux époques seldjoukide et byzantine. Découvertes dans des fouilles faites à Samsun. Résultat/

81. Neşet KÖSEOĞLU
Sümbül Efendi'yi Ziyaret
TTOK Belleteni
135.1953.11-17 (r)

82. Neşet KÖSEOĞLU
Yılanlı Oğullarının Mezar Taşları ve Yazla Zaviyesi
Ün
11.121/122.1944.1680-1681

83. Naci KUM
Haydar Bey'in Mezarı Nerede?
Erciyes
6/8.1938.235-238 (r)

84. Naci KUM
Kayseri Müzesi'nde 1408 Numarada Kayıdlı Nasreddin Hoca Lahdi
Konya
34.1940.1977-1978

85. Nalân A. KUŞLU / Şeref K. KUTSAL
Anadolu Mozaikleri ve Türk Mezar Taşları
(Ank. 1966)
/7/ s, r

86. Mehmet Zeki KUŞOĞLU
Mezartaşlarında Huve'l-bâki
(İst. 1984)
/84/ s, 40, fotoğraf, pl

87. Turgut KUT
Ülkemizde Yangın Tulumbasını İlk Kez İmal Eden Gerçek Davud'un ve Bazı Tulumbacıların Mezar Taşları
Tarih Dergisi
31.1979.771-1040 (17 r)

88. Dr. Hans-Peter LAQUEUR
Osmanlı Mezartaşlarının Süslenmesinde Bitkisel Motifler
Suut Kemal Yetkin'e Armağan
1984.263-273 (11 r)

89. Y. Restoratör Mimar Emre MADRAN
Anadolu Mezarlıklarında Nakışlı ve Tasvirli Sandukalardan Örnekler
Önasya
7.74.1972.15-16 (6 r)

90. Rıfkı Melûl MERİÇ
Anadolu Türk Tarihi Vesikaları: Akşehir Türbe ve Mezarları
Türkiyat Mecmuası
5.1935 (1936). 141-212 (metindışı 1 şehir planı, 75 r)

91. Rıfkı Melûl MERİÇ
Yurtta Araştırmalar: Birkaç Mezar Taşı, Bir Lahit ve Bir Kitabe - Bolvadin'de, İshaklı'da, Karamık Karacaören'de, Çiftlik'te
Taşpınar
29.1935.80-81
32.1935.142-144 (metindışı 1 r)

92. Mehmed MUJEZINOVIC
Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine.
Knjiga I Sarajevo
Knjiga II Istocna i Centralna Bosna
(Sarajevo 1974-1977)
559 s, r
518 s, r

93. MÜBAREK Galip
Ankara. 1. Kısım: Umumî Bir Yazar. Kabristanlar-Mescitler-Camiler. 2. Kısım: Kitabeler
(İst. 1341/1925/-1928)
54 s, 41 lev
66 s, 12 lev

94. MÜBAREK Galip
Menteşoğulları Devrine Âit Bâzı Kabir Taşları
Türkiyat Mecmuası
2.1926 (1928).347-364 (1 r, çok sayıda çizim)

95. Elif NACİ
Mezarlıklar
Türk Yurdu
251.1955.472-473

96. Burhan OĞUZ
Mezartaşında Simgeleşen İnançlar
(İst. 1983)
128 s, r

97. Burhan OĞUZ
Türk-İslam Mezartaşları Süslemelerinde İnanç ve Âdetlere İlişkin Simgeler. Bunların Edirne Hazirelerindeki Örnekleri
(Edirne 1978)
46 y, 63 r

98. M. Zeki ORAL
Ahî Şerefüddin Türbesi ve Sandukası
Milletlerarası Birinci Türk Sanat Kongresi, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler
1962.306-321 (lev CCVI—CCXIV = 17 r)

99. M. Zeki ORAL
Konya'de Tarihi Mezar Taşları
Anıt
1. 1949.14-23 (r, çizim)
2. 1949.21-22 (r, çizim)
3. 1949.22-23 (r)
6. 1949.16-20 (r, çizim)
10. 1949.19-23 (r, çizim)
14. 1950.21-23 (r)
16. 1950.15-17 (r, çizim)

100. Hüseyin Namık ORKUN
La sculpture chez les anciens turcs
La Turquie Kémaliste
47.1943.2-6 (r)

101. Katharina OTTO-DORN
Türkische Grabsteine mit Figuranreliefs aus Kleinasien
Ars Orientalis
3.1959.63-76

102. Ayla ÖDEKAN
Türkiye'de 50 Yılda Yayımlanmış Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihi ile İlgili Yayınlar Bibliyografyası (1923/1973)
(İst. 1974)
XVI, 578 s
/s 414-423: Dinsel Yapılar / Mezarlar-İslâm-Türk-
s 504-508: Mezarlıklar-Mezartaşları/

103. Mehmet ÖNDER
Kanunî Devrinin Büyük Divan Şairi Fuzulî'nin Kerbela'daki Mezarı
1. **Turizm**
13.104.1970.10, 21
2. **Kanunî Armağanı**
1970.125-128 (metindışı 2 r)

104. Mehmet ÖNDER
Konya Mezar Taşlarında Süsleme Unsurları
Önasya
2.13.1966.3-5

105. Mehmet ÖNDER
Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler
Türk Etnografya Dergisi
12.1969.5.-16 (25 r)

106. Mehmet ÖNDER
Mevlâna Müzesi Şaheserlerinden Mevlâna'nın Sandukası
(Konya 1958)
24 s, r

107. Mehmet ÖNDER
Millî Hazineler: Mezarlıklar ve Mezartaşlarımız
Türk Yurdu
253.1956.621-622

108. Mehmet ÖNDER
Sanat Tarihimizde Mezar Taşları
Türk Sanatı
2.22.1954.4

109. Gönül ÖNEY
Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı, Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları
Vakıflar Dergisi
8.1969.283-301 (metindışı 23 r)
/s 292-301: Tombstones in the seljuk tradition with bird, doubleheaded eagle, falcon and lion figures in Anatolia/

110. Y.Müh.Mim. Yılmaz ÖNGE
Emir Mübarezeddin Ertokuş'un Kümbeti ve Çinili Sandukası
Önasya
3.27.1967.14-15 (r, plân)

111. Doç. Dr. Sedat Veyis ÖRNEK
Anadolu Folklorunda Ölüm
(Ank. [1]1971 [2]1979)
149 s, 32 r

112. Cemaleddin Server REVNAKOĞLU
İstanbul Mezarlıklarında Fatih'in Adamları
Tarih Dünyası
2.15.1950.627-631 (r)
2.16.1950.676-677, 686 (r)
2.18.1950.779-780, 790 (r)
2.20.1951.857-860 (r)
3.22.1951.941-943 (r)

113. Celâlettin RODOSLU
Rodos ve İstanköy Adalarında Gömülü Tarihi Simalar
(Ank. 1945)
80 s, r

114. Osman Ferid SAĞLAM
Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Bâzı Kitabelerle Meskukatın Millî Tarihe Hizmetleri
Dördüncü Türk Tarih Kongresi,
Ankara, 10-14 Kasım 1948,
Kongreye Sunulan Tebliğler
1952.158-174 (metindışı 12 r)

115. Y.Müh.-Mim. Necibe SARAÇOĞLU
Türk Mezarlarına Dair Araştırma
(İst. 1950)
48 s, 40, 46 r, 10 ş

116. (Seçici) Tugan SARAÇOĞLU / (Gravür) Feridun SARAÇOĞLU / (Baskı ve düzenleme) İlhan ATAÖZ
Karacaahmet I
(y.y.t.y.)
10 y, 20

117. Jean SAUVAGET
La tombe de l'ortokide Balak
Ars İslamica
5.1938.207-215

118. Nazmi SEVGEN
Anadolu'da At ve Koyun Motifli Mezar Taşları
Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi
1.1955.15-21 (17 r)

119. Musa SEYİRCİ
"Hece Tahtaları"
Türk Folkloru
63.1984.14-15 (çizim)

120. Musa SEYİRCİ / Ahmet TOPBAŞ
Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezartaşları
/Yayımlanmamıştır -1985-/

121. Prof. Dr. Metin SÖZEN
Türklerde Anıt
Mimarlık
7(117).1973.7-21 (r)

122. Sait SUNGUR
İstanbul Mezar Taşı Kitabeleri ve Kabristan Edebiyatı -I-
Konya
48.1942.33-40

123. Sait SUNGUR
Nasrettin Hoca'nın İstanbul'da Medfun Torunları
Konya
51.1943.48-49

124. Enver Behnan ŞAPOLYO
Türk Kültür Tarihi, Türk Mezar Taşları
Önasya
5.57.1970.10-11 (r)

125. **Şehitliklerimiz**
(İst. 1951)
/70/ s, 40, çok sayıda r, 1 plân, 1 katlanır h

126. Prof. Dr. Bedi ŞEHSUVAROĞLU
Üsküdarın Görünmeyen Ünlüleri - Merakid-i Mutebere-i Üsküdar Eseri-
TTOK Belleteni
49/328.1975.7-8 (r)

127. Celâl ŞİŞMAN
Mezarlıklarımız
TTOK Belleteni
84.1949.8

128. Nail TAN
Mezartaşında Simgeleşen İnançlar Kitabı Üzerine
Türk Folkloru
64.1984.14-16

129. Dr. Hikmet TANYU
Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri
(Ank. 1967)
XV, 432 s

130. Doç. Dr. Hikmet TANYU
Türklerde Taşla İlgili İnançlar
(Ank. 1968)
XI, 286 s

131. Saadet TAŞKIN
Anadolu Selçuklularında Çinili Lahitler
Sanat Tarihi Yıllığı
4.1970-1971(1971).237-257 (20 r)

132. Dr. Muin Memduh TAYANÇ
İstanbul'un Türk Sanat Hazinelerinden Örnekler
İstanbul Belediye
7.1961.13
Osmanlı Türklerinde Süs Sanatı
8.1962.26
(2) Taş Süslemelerinin Prensipleri
9.1962.10-11
(3) Taş Süslerinde Alınlıklar
10.1962.10-11
Taş Süslerinde Köşelikler
11.1962.10-11
Taş Süslerinde Kenar Suları
12.1962.24
Taş Süslerinde Panolar
13.1962.24-25
XVI. Yüzyılda Pano Süsleri
14.1962.20-21
XVII. Yüzyılda Pano Süsleri
15.1962.10-11
XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Pano Süsleri
16.1962.23
Taş Süslerinde Ağaçlar
17.1962.4
Türk Süslemelerinde Servi Ağacı
18.1962.12
Taş Süslemelerinde Meyveler
19.1962.21
Taş Süslerinde Kandiller

133. Dr. Muin Memduh TAYANÇ
Osmanlı Türklerinde Taş Rozas ve Rozetler
Altıncı Türk Tarih Kongresi,
Ankara, 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler
1967.487-488 (r 87-88)

134. Dr. Muin Memduh TAYANÇ
Türk Süsü Sanatında Mezar Taşları
Tarih Hazinesi
7.1951.334-337 (r)

135. Efdaleddin TEKİNER
Nedim ve Damad İbrahim Paşa'nın Mezarları
Dördüncü Türk Tarihi Kongresi,
Ankara, 10-14 Kasım 1948,
Kongreye Sunulan Tebliğler
1952.174-177

136. Ahmet TOPBAŞ / Musa SEYİRCİ
Kayıhan Köyünde Türkmen Gelenekli Mezartaşları
Türk Folkloru
60.1984.4-7 (6 çizim)

137. Taha TOROS
Çukurova'da Tetkikler: Adana'da Mezar Taşları
Görüşler
20/21.1939.17-20

138. M. Çağatay ULUÇAY
Bazı Önemli Mezar Taşları
Gediz
8.90.1946.8-9
8.91.1946.9-10

139. M. Çağatay ULUÇAY
Yunus'un Mezarı
(Manisa 1943)
19 s, metindışı 2 r, 1 plân

140. Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI
Şaire Fitnat Hanım'ın Mezartaşı
Tarih Dünyası
3.23.1951.965

141. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER
Ey Mezar Taşlarımız!
Türk Yurdu
2.10(=292).1961.41-42

142. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER
İstanbul Yatırları
TTOK Belleteni
128.1952, 5-6 (r)

143. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER
İstanbul'da Sahabe Kabirleri
(Ank. 1953)
VII, 48 s, metindışı 7 s, r

144. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER
İstanbul'un En Eski Mezarlığı Hakkında. Tokmak Tepe
Arkitekt
20.5/6(221/222). 1950, 110-114 (r, çizim)

145. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER
İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar
(Ank. 1976)
XIII, 160 s, 74 r

146. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER
Pierres tombales seldjoukides à effigie au 140 siècle en Anatolie
(Jerusalem 1960)
25 s, pl, çizim

147. Tahsin YAHYAOĞLU
Selçuklular'da Mumya
Hayat Tarih Mecmuası
1.2.1966.71-73 (r, çizim)

148. Prof. Dr. Şerare YETKİN
Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar Taşları
Selçuklu Araştırmaları Dergisi
1.1969(1970). 149-156 (metindışı 8 r)

149. Erdem YÜCEL
Amcazade Hüseyin Paşa'nın Mezarı
Türk Folklor Araştırmaları
13.269.1971.6161-6162 (1 r)

150. Erdem YÜCEL
Karacaahmet
TTOK Belleteni
49/328.1975.23-26 (r)

“güven denildiği zaman,,

T.C. ZİRAAT BANKASI

"gücüne erişilmez"

II. Bayezid'in Tuğrası - Topkapı Sarayı Arşivi
(Sayın Suha Umur'dan alınmıştır)